

Sayı / Volume / سان: 2023/22

ULUSLARARASI UYGUR ARASTIRMALARI DERGISI

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi

Sayı | Volume | سان 2023/22

Uluslararası
Uygur Araştırmaları Dergisi
International Journal of Uyghur Studies
خەلقارا ئۇيغۇر تەتقىقاتى ژۇرنىلى

Uygur Araştırmaları Dergisi, Uygurlarla ilgili çalışmaların yayınlandığı uluslararası standartlarda, hakemli bir dergidir. Yılda iki kez yayımlanır. Uygur Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen yazılar, önce yayın kurulunca dergi yazım ilkelerine uygunluk açısından incelenir ve uygun bulunanlar, değerlendirilmek üzere o alandaki çalışmaları ile tanınmış en az iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süre ile saklanır. Yayımlanan yazıların dil, bilim ve hukuki açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına, yayın hakları www.uyguraraştırmalari.com ve www.uyghurstudies.com'a aittir. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamamakta serbesttir. Gönderilen yazılar iade edilmez.

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi yılda 2 kez yayımlanan, uluslararası nitelikte, bilimsel ve hakemli bir dergidir.

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, *Arastirmax*, *ERIHPLUS*, *ASOS*, *DOAJ*, *Index Copernicus*, *InfoBase Index*, *MIAR*, *Sparch Indexing*, *MLA*, *I2OR*, *Türk Eğitim İndeksi*, *IdealOnline*, *SOBIAD*, *WorldCat*, *UR* gibi uluslararası veritabanları ve indeksler tarafından taranmaktadır.

ISSN: 2458-827X

İletişim:

Prof. Dr. Adem ÖGER

Adres:

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi,

Fen-Edebiyat Fakültesi

Türk Halk Bilimi Bölümü, Merkez/Nevşehir, Türkiye

E-Posta:

uyguraraştırmalari@gmail.com

Uluslararası
Uygur Araştırmaları Dergisi
International Journal of Uyghur Studies
خەلقارا ئۇيغۇر تەتقىقاتى ژۇرنىلى

DERGİ HAKKINDA

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi yılda 2 kez yayımlanan, uluslararası nitelikte, bilimsel, hakemli bir dergidir.

Uyguristik, Türkolojinin önemli kollarından biridir. Bugün Uyguristikle ilgili çalışmalar Türkiye, Çin, Rusya, Kazakistan, İsveç, Almanya, ABD ve Japonya başta olmak üzere farklı coğrafyalarda sürdürülmektedir.

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, Uyguristikle ilgili çeşitli ülkelerde ve farklı disiplinlerde yapılan bilimsel araştırmaları yayınlamayı, bu çalışmaları uluslararası düzeyde erişilebilir hale getirerek bu konudaki bilgi akışını sağlamayı ve bu suretle Türkolojinin gelişimine katkıda bulunmayı hedeflemektedir. Uygur Özerk Bölgesi, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan gibi farklı coğrafyalarda yaşayan Uygurlar ile ilgili her türlü çalışmanın da yer aldığı bu dergi, Türkoloji alanında bir literatür oluşturmayı amaçlamaktadır.

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, Uygurların yanı sıra diğer Türk boyları (Kazak, Kırgız, Özbek vb.) ile ilgili dil, edebiyat, folklor, tarih, sanat, kültür, ekonomi gibi konularda bilimsel makaleler, derlemeler, kitap tanıtım yazıları ve aktarmalar da yayımlayan hakemli elektronik bir dergidir. Yılda iki sayı olmak üzere 6 ayda bir yayımlanan bu dergide Türkoloji'nin genel konularıyla ilgili yazılara da yer verilebilir.

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulunca dergi yazım ilkelerine uygunluk açısından incelenir ve uygun bulunanlar, değerlendirilmek üzere o alanda çalışmaları bulunan en az iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süre ile saklanır. Yayımlanan yazıların dil, bilim ve hukuk açısından bütün sorumluluğu yazarlarına, yayın hakları www.uygurarastirmalari.com'a aittir. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayımlayıp yayımlamamakta serbesttir. Gönderilen yazılar iade edilmez.

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, kaliteli ve disiplinli yayıncılık anlayışı ile akademik camiada, Uygurlarla ilgili çalışmalar esas olmak üzere Türkoloji ile ilgili her türlü bilimsel çalışmanın yer aldığı önde gelen yayınlardan biri olma amacı taşımaktadır.

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi Arastirmax, ERIHPLUS, ASOS, DOAJ, Index Copernicus, InfoBase Index, MIAR, Sparch Indexing, MLA, I2OR, Türk Eğitim İndeksi, IdealOnline, SOBIAD, WorldCat, UR gibi uluslararası veritabanları ve indeksler tarafından taranmaktadır.

İmtiyaz Sahibi

Prof. Dr. Alimcan İNAYET (Ege Üniversitesi)
alim1962@hotmail.com

Editör

Prof. Dr. Adem ÖGER (Nevşehir HBV Üniversitesi)
ademoger@gmail.com
+90 384 228 10 00 / 13157

Editör Yardımcıları

Doç. Dr. Erkan HİRİK (Samsun Üniversitesi)
erkan.hirik@samsun.edu.tr
Doç. Dr. Recep TEK (Nevşehir HBV Üniversitesi)
tekrecep@hotmail.com
Arş. Gör. Kamile SERBEST (Nevşehir HBV Üniversitesi)
kamileserb主@nevsehir.edu.tr

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Alimcan İNAYET (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Hikmet KORAŞ (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Farah CALİL (Bakü Avrasya Üniversitesi)
Prof. Dr. Adem ÖGER (Nevşehir HBV Üniversitesi)
Prof. Dr. Jarkın SULEYMANOVA (Kazak Kızlar Devlet Pedagoji Üniversitesi)
Prof. Dr. Serdar YAVUZ (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. İdris Nebi UYSAL (Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi)
Doç. Dr. Burak GÖKBULUT (Yakındoğu Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet KARAMAN (Afyon Kocatepe Üniversitesi)
Doç. Dr. Dilorom HAMROEVA (Özbekistan Bilimler Akademisi)
Doç. Dr. Erkan HİRİK (Samsun Üniversitesi)
Doç. Dr. Gülbehrem MOLOTOVA (Almata Şarkşunaslık Enstitüsü)
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Özgür AY (Uşak Üniversitesi)
Doç. Dr. Reyila KAŞGARLI (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Seçil HİRİK (Samsun Üniversitesi)
Doç. Dr. İsa SARI (Hitit Üniversitesi)
Doç. Dr. Mustafa YENİASIR (Yakındoğu Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet Turan TÜRK (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Doç. Dr. Ruslan ARZİYEV (Almata Pedagoji Enstitüsü)
Dr. Mağfiret Kemal YUNUSOĞLU (Beykent Üniversitesi)
Dr. Nur Ahmet KURBAN (Gümüşhane Üniversitesi)
Dr. Ablet SEMET (Georg-August University)
Dr. Gülzade TANRIDAĞLI (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Dr. Kaiser Abdurusul ÖZHUN (Debrecen Üniversitesi)

Yayın Danışma Kurulu

- Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Prof. Dr. Ayşe Melek ÖZYETKİN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ceval KAYA (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Hacı Kutluk KADİRİ (Kagoşima Uluslararası Üniversitesi)
Prof. Dr. Hatice ŞİRİN (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Hava SELÇUK (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim DİLEK (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Kamil Veli NERİMANOĞLU (Bakü Devlet Üniversitesi)
Prof. Dr. Metin EKİCİ (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ARSLAN (Pamukkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ÖNER (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Osman KARATAY (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Öcal OĞUZ (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Peter ZİEME (Berlin Brandenburg Academy of Sciences and Humanities)
Prof. Dr. Saadettin GÖMEÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Süer EKER (Başkent Üniversitesi)
Prof. Dr. Necati DEMİR (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ (Kırıkkale Üniversitesi)

İndeks Sorumlusu

Doç. Dr. Erkan HİRİK

Redaktör

Arş. Gör. Kamile SERBEST

Mizanpaj

Doç. Dr. Recep TEK

Dil Editörleri

- Dr. Öğr. Üyesi Barış ERİÇOK-Uzm. Ersan UZ (İngilizce)
Yuriya NOVIKAVA (Rusça)
Tuerde WUSIMAN (Çince)
Abuduwayıtı AISHANJIANG (Uygur Türkçesi)
Doç. Dr. Dilorom HAMROEVA (Özbek Türkçesi)
Dr. Öğr. Üyesi Meder SALIEV (Kırgız Türkçesi)
Dr. Öğr. Üyesi Lyazzat NAKHANOVA (Kazak Türkçesi)
Prof. Dr. Farah CALİL (Azerbaycan Türkçesi)

Sanat/Tasarım/Baskı Danışmanı

Öğr. Gör. Pınar GÜNGÜR

Dış Temsilciler

Jarkın SULEYMANOVA (Kazakistan)

Abdullah SEYFULLAYEV (Kırgızistan)

İrfan MORİNA (Kosova)

Kaiser Abdurusul ÖZHUN (Macaristan)

Alfiya YUSUPOVA (Tataristan)

Almas ŞEHYULOV (Rusya)

Anidah B. ALİAS (Malezya)

Burak GÖKBULUT (Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti)

Dilorom HAMROEVA (Özbekistan)

Erkin SIDİK (ABD)

Eset SULAİMAN (ABD)

Zulhayat ÖTKÜR (İsveç)

Farah CALİL (Azerbaycan)

Gülbehrem MOLOTOVA (Kazakistan)

Memettursun Zunun OQYA (İngiltere)

Varis ABDUKERİM (Fransa)

Mukaddes MUHTAR (Çekya)

Nuriye RAHMAN (İsviçre)

EDİTÖRDEN

Yayın hayatında on birinci yılını tamamlayan Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi'nin 2023/22. sayısını sizlerle buluşturmanın mutluluğunu yaşıyoruz. Her yeni sayıda Türk dünyasına ait daha kapsamlı ve nitelikli yazılarla okurlarını buluşturan Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, Uygurlar üzerine kapsamlı bir bilimsel arşivin oluşması noktasında da önemli yol kat etmiştir. Dergimizin bu sayısında Hoten Hanı Visa Sambava, Uygur karızları, Uygur sahası Emir Göroğlu destanı, Zordun Sabir, İstanbul'da yaşayan Uygurların geçiş ritüelleri, Kaşgar ağzının özellikleri, Uygurca sözlükler ve Japonya'daki Uygur topluluğunun temsilcisi Arfiye Eri'yi konu alan ve alanına katkı sağlayan nitelikli makaleler yer almaktadır. Ayrıca Sean R. Roberts'in kaleme aldığı "Uygur Savaşı Çin'in Müslüman Azınlığına Karşı Yürüttüğü İç Operasyon" ve Gökbey Uluç vd.'nin kaleme aldığı "İrk Bitig Kedim Uyğur Dilinde Yazılmış Fal Kitabı" adıyla 2022 ve 2023 yılında neşredilen eserlerin tanıtım/değerlendirme yazılarına yer verilmiştir.

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi'nin bu sayısının kapak tasarımında, Kazakistan'da yaşayan ve aynı zamanda öğretmen olarak çalışan Uygur ressam Khitahunova Mukhabat Marisovna'nın eseri kullanılmıştır. 1997 yılından beri Kazakistan Cumhuriyeti Sanatçılar Birliği üyesi olan ve 1998-1999 yıllarında iki kez Cumhurbaşkanlığı bursunu kazanan ressam, 1991-2023 yılları arasında 200'den fazla sergiye katılmış olup eserleri İtalya, Türkiye, Almanya, ABD, Güney Afrika, Rusya, Avusturya, Kıbrıs, Kazakistan'da özel koleksiyonlarda yer almaktadır. Kapak tasarımı Dergimizin sanat danışmanı Öğr. Gör. Pınar Güngör tarafından hazırlanmıştır. Dergimizin bu sayısında yedi araştırma makalesine, bir bibliyografya yazısına ve iki tanıtma/değerlendirme yazısına yer verilmiştir. Dergimizin bu sayısına makaleleriyle katkı sağlayan değerli yazarlara, hakemlere, dergimizin kurullarında görev yapan bilim insanlarına teşekkür eder, makalelerin ilgililere faydalı olmasını dilerim.

Prof. Dr. Adem ÖGER

Bu Sayının Hakemleri

Prof. Dr. Ekrem AYAN (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)

Prof. Dr. Erkin EMET (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Hava SELÇUK (Erciyes Üniversitesi)

Prof. Dr. Hikmet KORAŞ (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)

Prof. Dr. İdris Nebi UYSAL (Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)

Doç. Dr. Ahmet Turan TÜRK (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)

Doç. Dr. Erhan SOLMAZ (Uşak Üniversitesi)

Doç. Dr. Fazıl ÖZDAMAR (Ege Üniversitesi)

Doç. Dr. Gönül REYHANOĞLU (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)

Doç. Dr. Mustafa KARATAŞ (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)

Doç. Dr. Reyila KAŞGARLI (İstanbul Üniversitesi)

Doç. Dr. Tekin TUNCER (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Alimcan BUĞDA (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Fikret YILDIRIM (Yıldız Teknik Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Hatice Veli (İstanbul Gelişim Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Mertcan AKAN (Ege Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Emin YILDIZLI (İstanbul Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Murat Orhun (İstanbul Bilgi Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Ömer KIRMIZI (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Tugba GÖNEL SÖNMEZ (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)

Dr. Ebru KILIÇ (Hacettepe Üniversitesi)

Dr. Kuban SEÇKİN (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi

Sayı | Volume | سان 2023/22

İçindekiler / Index

Dergi Hakkında ve Editörden.....	i-viii
İçindekiler.....	ix

[ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES]

Pioneering Representation and Advocacy for The Uyghur Community In Japan: A Case Study of Arfiya Eri's Election And Its Implications Japonya'daki Uygur Topluluğu İçin Öncü Temsil ve Savunuculuk: Arfiya Eri'nin Seçilmesi ve Sonuçları Üzerine Bir Vaka Çalışması Habib Badawi	1-23
Kâşgar Ağzında 'R' Ve 'Y' Ünsüzlerinin Düşmesiyle Oluşan İkincil Uzun Ünlüler Secondary Long Vowels Formed by Dropping The Consonants 'R' And 'Y' In Kashgar Dialect Abdurrahim İmin-Nevzat Özkan	24-33
Zordun Sabir'in "Dolan Yaşlır" (Dolan Gençleri) Adlı Hikâyesinin Çözümlemesi Analysis of Zordun Sabir's Story "Dolan Yashliri" A. Serdar Zağoğlu	34-48
Emir Göroğlu Destanı'nda Kutsal Kuşlar The Sacred Birds Inthe Epic of Emir Göroğlu Nedim Mutlu Kızılbuga	49-60
Udun (Hoten) Hanı Visa Sambava ve Dönemi (912-966) Udun (Hoten) Han Visa Sambava and His Period (912-966) Abdulbasit Hebiboğlu	61-73
Karız Su Sisteminin Uygur Kültüründeki Sosyokültürel Değerinin Araştırılması Investigation of Socio-Cultural Value of Karez Water System in Uyghur Culture Mahire Özçalık-Özkul Çobanoğlu	74-82

[BİBLİYOGRAFİ / BIBLIOGRAPHY]

Uygurca Sözlükler Uyghur Dictionaries Murat Orhun	83-96
--	-------

[DERLEME / REVIEW]

İstanbul'da (Küçükçekmece ve Zeytinburnu) Yaşayan Uygur Türklerinin Doğum Ritüelleri Birth Rituals of Uyghur Turks Living in Istanbul (Küçükçekmece And Zeytinburnu) Duygu Şahinler	97-113
--	--------

[KİTAP TANITIMI VE DEĞERLENDİRMELER / BOOK REVIEWS]

Sean R. Roberts, Uygur Savaşı Çin'in Müslüman Azınlığına Karşı Yürüttüğü İç Operasyon, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023, 327 s. Gülay Büken	114-119
Gökbey Uluç vd., İrk Bitig Qedim Uyğur Dilinde Yazılmış Fal Kitabı, İstanbul: Kutlu Yayınevi Akademik Bilim Yayınları, 2022, 118 s. Selma Yıldız Öztürk	120-123

Badawi, Habib (2023). Pioneering Representation and Advocacy for The Uyghur Community in Japan: A Case Study of Arfiya Eri's Election and Its Implications, *Uluslararası Uyghur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2023 /22, s. 1-23.

PIONEERING REPRESENTATION AND ADVOCACY FOR THE UYGHUR COMMUNITY IN JAPAN: A CASE STUDY OF ARFIYA ERI'S ELECTION AND ITS IMPLICATIONS

[Araştırma Makalesi / Research Article]

Habib BADAWI*

Geliş Tarihi: 24.07.2023

Kabul Tarihi: 31.10.2023

Abstract

This academic study delves into the political trajectory of Arfiya Eri, a 34-year-old Uyghur-Japanese politician, examining her groundbreaking role in representing and advocating for the Uyghur community in Japan. By undertaking a comprehensive analysis of her background, election campaign, and subsequent actions in the Japanese Parliament, this study aims to explore the profound significance of her election. Furthermore, it delves into its potential implications for the Uyghur diaspora community and international efforts to address human rights abuses in Xinjiang. Additionally, the study investigates the prospective impact of Eri's election on fostering diversity and inclusivity in Japanese politics.

The methodology for this research is qualitative and entails the analysis of primary and secondary sources to discern China's motives. Primary sources encompass official documents, while secondary sources include news reports, scholarly articles, and think tank reports. This analysis was conducted through a comprehensive literature review of these sources. The literature was then scrutinized to deduce China's motives for this expansion.

Keywords: Uyghur Studies, Japanese Studies, Diaspora, Advocacy, Elections.

JAPONYA'DAKİ UYGUR TOPLULUĞU İÇİN ÖNCÜ TEMSİL VE SAVUNUCULUK: ARFIYA ERİ'NİN SEÇİLMESİ VE SONUÇLARI ÜZERİNE BİR VAKA ÇALIŞMASI

Öz

Bu akademik çalışma, 34 yaşındaki Uyghur-Japon siyasetçi Arfiya Eri'nin siyasi yörüngesini inceleyerek Japonya'daki Uyghur toplumunu temsil etme ve savunmada çıkarıcı açan rolünü irdelemektedir. Makale, Arfiya Eri'nin geçmişi, seçim kampanyası ve Japon Parlamentosu'ndaki müteakip faaliyetlerinin kapsamlı bir analizini içermekle birlikte onun parlamento'ya seçilmesinin önemini keşfetmeyi amaçlamaktadır. Ayrıca, Uyghur diaspora toplumu ve Şincang'daki insan hakları ihlallerini ele almaya yönelik uluslararası çabalar üzerindeki potansiyel etkilerini araştırmaktadır. Çalışma ayrıca, Eri'nin seçilmesinin Japon siyasetinde çeşitliliğin ve kapsayıcılığın teşvik edilmesi üzerindeki olası etkisini konu almaktadır.

Bu araştırmanın metodolojisi nitel olup Çin'in gerekçelerini ortaya çıkarmak için birincil ve ikincil kaynakların analizini içermektedir. Birincil kaynaklar resmi belgeleri kapsarken, ikincil kaynaklar haber raporları, akademik makaleler ve düşünce kuruluşu raporlarını esas almaktadır. Bu analiz, söz konusu kaynakların kapsamlı bir literatür taramasıyla gerçekleştirilmiştir. Daha sonra literatür, Çin'in bu genişlemeye yönelik gerekçelerini ortaya çıkarmak için incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Uyghur Çalışmaları, Japon Çalışmaları, Diaspora, Savunuculuk, Seçimler.

* Prof. Dr., Lebanese University, Faculty of Letters and Human Sciences, History Department, e-mail: habib.badawi@ul.edu.lb
Orcid: 0000-0002-6452-8379

Introduction

A. Background and Context of the Uyghur Community in Japan

Arfiya Eri's recent election to Japan's National Diet marks a momentous milestone. She is becoming the first Japanese person of Uyghur heritage to hold such a distinguished position. This remarkable achievement is not only significant for her personally but also for the Uyghur community in Japan. It signifies a pioneering role in representation and advocacy.

Eri's background as a descendant of Uyghurs, who have endured and continue to endure severe human rights abuses in Xinjiang, China, undoubtedly shapes her stance on critical issues. Her strong support for Prime Minister Fumio Kishida's position on reasserting Japan as a military power is informed by her intimate understanding of her people's plight. Her concerns for the Uyghur diaspora community and her commitment to addressing human rights abuses in Xinjiang resonate deeply with her. This lends weight and urgency to her advocacy.

Furthermore, Eri's election carries profound implications beyond national borders. It reflects the potential impact she may have on international efforts to address the human rights crisis in Xinjiang. As she takes on her role in the National Diet, she brings a perspective that transcends regional boundaries. She speaks to the global urgency of addressing human rights violations.

Beyond the specific issues close to her heart, Eri's election is a powerful step toward promoting diversity and inclusivity in Japanese politics. As a representative of Uyghur heritage, she brings a fresh perspective and a distinct voice to the political landscape. This fosters a better understanding and appreciation of different cultures within the nation.

Finally, Arfiya Eri's election to Japan's National Diet represents a remarkable journey. It bridges her Uyghur-Japanese heritage and her commitment to advocating for the Uyghur community. Her alignment with Prime Minister Fumio Kishida's positions and her dedication to addressing human rights abuses in Xinjiang underscore her resolve to make a meaningful impact both domestically and internationally. This historic moment also embodies Japanese politics' power of diversity and inclusivity. It signals a hopeful path to a more representative and compassionate society.

B. Significance and Objectives of the Study

This comprehensive study delves into the remarkable political journey of Arfiya Eri, a Uyghur-Japanese politician. It examines her pioneering role in representing and advocating for the Uyghur community in Japan. With a focus on exploring the implications of her election, the study aims to shed light on its potential impact on promoting diversity and inclusivity in Japanese politics.

This study has two objectives. First, it seeks to provide an in-depth analysis of Eri's background, delving into her upbringing, educational trajectory, and professional experiences that have shaped her perspective and influenced her decision to enter politics. The examination of her election campaign and subsequent actions in the Japanese Parliament will further illuminate the pivotal moments that have propelled her to the forefront of political representation.

Moreover, the study aims to investigate the profound impact of Eri's election on the Uyghur diaspora community. It also aims to investigate its broader implications for international efforts to address human rights abuses in Xinjiang. By scrutinizing her advocacy efforts within the Japanese political landscape, the study will offer valuable insights into the potential significance of her voice in raising awareness and catalyzing action on this pressing human rights issue (URL-1).

In sum, this study unveils the multifaceted dimensions of Arfiya Eri's political trajectory. It also unveils the pioneering role she plays in representing and advocating for the Uyghur community in Japan. By comprehensively examining the implications of her election, including its potential impact on promoting diversity and inclusivity in Japanese politics, this study promises to shed light on a transformative force shaping the future of political representation and advocacy in Japan and beyond.

1. Literature Review

1.1. Overview of Uyghur Rights and Human Rights Abuses in Xinjiang

In the vast and diverse region of Xinjiang, a predominantly Muslim Turkic-speaking ethnic group of approximately eleven million Uyghurs call this land their home (URL-11). However, the reality that has unfolded in recent years is deeply troubling and has garnered international attention.

The Chinese government's actions have led to the imprisonment of over a million people since 2017 while subjecting countless others to an atmosphere of intense surveillance, religious restrictions, forced labor, and forced sterilization, as meticulously documented by Human Rights Watch (URL-11). The gravity of the situation is underscored by the United States' determination that these actions amount to genocide. A United Nations report highlights the potential for these acts to constitute crimes against humanity.

Within the northwest region of Xinjiang, Human Rights Watch's investigations reveal that the Chinese government commits crimes against humanity against Uyghurs and other Turkic Muslims. These offenses include widespread and systematic policies of mass detention, torture, and cultural persecution. (URL-12).

In the face of these harrowing realities, concerns have been raised regarding the stance of some Muslim-majority countries, which have been criticized for condoning these abuses. The Western world, on the other hand, stands firm in its conviction, holding compelling evidence of the widespread and systematic abuses inflicted upon the Uyghur minority in Xinjiang (URL-22).

The Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR) reinforces the gravity of the situation, emphasizing China's obligations under international human rights law. The International Covenant on Civil and Political Rights and the International Covenant on Economic, Social, and Cultural Rights serve as the foundations upon which the assessment is based. Both institutions aim to uphold dignity and rights and speak out against any injustices (URL-25).

However, amidst the shadows of the grim realities, the Chinese government's restrictions on access to the region hinder a comprehensive understanding of the extent of sexual violence perpetrated against Turkic Muslim women, as highlighted by Human Rights Watch (URL-12).

The plight of the Uyghur community in Xinjiang is a poignant reminder of the urgency to uphold human rights. It also reminds us to address the atrocities committed against vulnerable populations. International solidarity and accountability remain essential in the pursuit of justice and the protection of all individuals' dignity, regardless of their background or ethnicity.

1.2. Representation and Diversity in Japanese Politics

Within Japanese national-level politics, a persistent gender imbalance has cast a shadow on the representation landscape. This has left the country ranking 165th out of 190 nations in female representation. This is due to a meager 9% of lower house MPs being women. This

glaring disparity has been attributed to a complex interplay of factors, ranging from deeply ingrained gender stereotypes to societal expectations. These factors hinder women's political representation.

Despite the challenges they face, women in Japan have a storied history of active social activism. Political representation has obstacles. Despite these obstacles, calls for a stronger female presence in Japanese politics have been resounding, with compelling arguments underscoring the imperative of diverse perspectives and voices in shaping the nation's future (URL-9).

In recent times, some political parties, such as the Constitutional Democratic Party, Social Democratic Party, and Japanese Communist Party, have stood out for their efforts to embrace more female candidates in elections, highlighting a glimmer of progress in the push for representation and inclusivity (URL-27).

Nonetheless, the transformation of Japanese politics has been gradual, and it remains predominantly dominated by middle-aged and older men. While diversity and gender have grown as critical topics of public debate, tangible change in political representation has been slower.

In essence, Japanese politics grapples with a historical dearth of representation and diversity, particularly concerning female presence. Though steps have been taken to encourage increased female participation, the journey toward broader inclusivity and representation remains an ongoing and vital endeavor in shaping the future of Japanese politics. Embracing diversity will enrich the political landscape and cultivate a more inclusive and representative democracy for the nation's citizens.

Having a more diverse and representative political system in Japan can have several potential benefits, including:

- 1.2.1. **Better Representation of Minority Voices:** A multi-party system that better represents minority voices can lead to more diverse perspectives and ideas (URL-21). This can lead to more effective policymaking that considers the needs and concerns of a broader range of people.
- 1.2.2. **Improved Political Well-Being:** A more diverse and representative political system can lead to improved political well-being as people feel more connected to and represented by their elected officials (URL-17). This can lead to increased government trust and higher civic participation.
- 1.2.3. **Increased Gender Equality:** A more diverse and representative political system can lead to increased gender equality in politics. This can lead to more women being elected to office and better representation of women's perspectives and experiences in policymaking.
- 1.2.4. **Greater Visibility of Underrepresented Communities:** A more diverse and representative political system can lead to increased visibility for underrepresented communities, including Uyghurs and other marginalized groups. This can lead to better awareness of their experiences and concerns and active advocacy for their rights.
- 1.2.5. **Promotion of Diversity and Inclusion:** A more diverse and representative political system can promote diversity and inclusion in Japanese society. This can lead to stronger acceptance and celebration of diversity and a more inclusive society.

Having a more diverse and representative political system in Japan has benefits. These benefits include better representation of minority voices, improved political well-being,

increased gender equality, enhanced visibility of underrepresented communities, and promotion of diversity and inclusion.

1.3. Previous Studies on Political Representation of Marginalized Communities

Academic and political research has been adorned with extensive scholarship dedicated to understanding and addressing the crucial issue of political representation for marginalized communities (URL-19). Previous studies have delved into the complexities of representation, focusing on elected politicians in democracies, although the intricacies of isolating representation remain a challenge (URL-20).

Among those championing the cause of marginalized communities, the National Democratic Institute (NDI) stands out as a stalwart advocate, endeavoring to bolster the participation of these marginalized voices in politics. Recognizing that political engagement serves as a fundamental tool in addressing the deep-rooted social and economic inequities faced by the disadvantaged, the NDI collaborates with local groups, dismantling barriers, and challenging negative stereotypes to amplify these voices within the mainstream political discourse ("Political Inclusion of Marginalized Groups").

Moreover, the growing recognition of the imperative to elevate marginalized voices resonates not only within political circles but also within academia's hallowed halls. The power of research and scholarly endeavors, when wielded responsibly, can empower and uplift marginalized communities, fostering positive change and social progress. However, it is also essential to know the potential pitfalls and risks of perpetuating harm through research. This may perpetuate further marginalization.

In understanding the profound impact of political decisions on marginalized communities, local politics takes center stage. Decisions made at the grassroots level wield a disproportionate influence on the lives and destinies of these communities (URL-34). Marginalized voices must be heard and represented in local political arenas. This is for their empowerment, and equitable representation is a vital step toward building a just and inclusive society.

Finally, the ongoing exploration of political representation for marginalized communities through scholarly inquiry, organizations like the NDI, and a growing awareness within academia underscores the critical importance of amplifying these voices. As we navigate the intricate realm of politics, it is vital to remain mindful of the local context, recognizing that the impact of political decisions can be magnified manifold for marginalized communities. Through sustained efforts to empower these voices and embrace their representation, we can strive towards a more equitable and compassionate world.

2. Methodology

2.2. Research Design and Approach

The research design and approach for this study will involve a combination of qualitative and quantitative methods to provide a comprehensive analysis of Arfiya Eri's political journey and its implications. The following steps will be undertaken:

- 2.2.1. Literature Review: A thorough review of existing literature on Uyghur rights, human rights abuses in Xinjiang, representation in Japanese politics, and political representation of marginalized communities will be conducted. This will provide a theoretical framework and contextual understanding for the study.
- 2.2.2. Data Collection: Primary data will be collected through interviews with Arfiya Eri, members of the Uyghur community in Japan, and relevant stakeholders. Secondary data will be gathered from official documents, news articles, and reports on Eri's election campaign and actions in the Japanese Parliament.

- 2.2.3. **Data Analysis:** The collected data will be analyzed using qualitative methods such as thematic analysis to identify key themes, patterns, and insights related to Eri's representation and advocacy for the Uyghur community in Japan. Quantitative data, such as election results and demographic information, will be analyzed using statistical methods to provide a quantitative understanding of Eri's election and its implications.
- 2.2.4. **Implications and Recommendations:** Based on the findings from the data analysis, the study will discuss the implications of Eri's election for the Uyghur diaspora community, international efforts to address human rights abuses in Xinjiang, and the promotion of diversity and inclusivity in Japanese politics. Recommendations for future actions and policies will also be provided.

The research design and approach will involve a comprehensive analysis of qualitative and quantitative data. This will explore the significance of Arfiya Eri's election and its implications for the Uyghur community in Japan and beyond.

2.3. Data Collection Methods, Including Primary and Secondary Sources.

Data collection methods for this study will involve both primary and secondary sources.

Primary Data Collection Methods:

- 2.3.1. **Academic Research:** Analyzing existing academic research and scholarly articles on Uyghur rights, human rights abuses in Xinjiang, representation in Japanese politics, and political representation of marginalized communities to provide a theoretical framework and contextual understanding for the study.
- 2.3.2. **News Articles and Reports:** Reviewing news articles, reports, and media coverage related to Eri's election campaign, her stance on Uyghur rights, and the response of the Japanese government and the public to her advocacy efforts.
- 2.3.3. **Observations:** Making direct observations of Eri's activities, speeches, and interactions within the Japanese Parliament to gather real-time information on her role in representing the Uyghur community.
- 2.3.4. **Official Documents:** Gathering relevant official documents, such as election results, parliamentary records, and policy statements, to gain insights into Eri's political activities and the broader context of Japanese politics.

By utilizing a combination of primary and secondary data collection methods, this study aims to gather comprehensive and diverse information on Arfiya Eri's political journey. Furthermore, the study aims to gain insight into the implications for the Uyghur community in Japan as a whole.

2.4. Limitations and Scope of the Study

This study's limitations and scope are as follows:

2.4.1. Limitations:

- 2.4.1.1. **Generalizability:** The study's findings may not be generalizable to other contexts beyond Arfiya Eri's political journey and the Uyghur community in Japan.
- 2.4.1.2. **Limited access to primary data:** The study's reliance on interviews and surveys may be limited by the availability and willingness of participants to share information.
- 2.4.1.3. **Cross-cultural challenges:** Researching a specific ethnic or cultural community can present challenges related to language barriers, ethnic differences, and interpretations of questions and responses.

2.4.2. Scope:

- 2.4.2.1. The study will explore the implications of Eri's election for the Uyghur diaspora community, international efforts to address human rights abuses in Xinjiang, and the promotion of diversity and inclusivity in Japanese politics.
- 2.4.2.2. The study will focus on Arfiya Eri's political journey and her role in representing and advocating for the Uyghur community in Japan.
- 2.4.2.3. The study will utilize a combination of qualitative and quantitative methods to provide a comprehensive analysis of Eri's political journey and its implications.

3. Arfiya Eri: A Political Profile

3.1. Early Life and Upbringing in Kitakyushu, Fukuoka

Arfiya Eri's inspiring journey reflects the power of diversity and the rich tapestry of identities that shape the nation's political landscape. Born in Kitakyushu, Fukuoka, her path to Japanese citizenship at 11 epitomizes the merging of cultures and the celebration of multiethnic backgrounds that define the essence of a modern, inclusive society.

Eri's education pursuit took her worldwide, attending prestigious international schools in Shanghai and Guangzhou. Her academic journey culminated at Georgetown University's School of Foreign Service and Graduate School of Foreign Service in Washington, DC. From there, she nurtured a deep understanding of international affairs and diplomacy.

Drawing from her extensive experience with international organizations, such as the United Nations and the Bank of Japan, Eri brings global perspectives to her role in the Japanese Parliament. Her affiliation with the Liberal Democratic Party marked a milestone. She became the first Uyghur to run as a major party candidate in Japan. This reflects the growing recognition of the need for greater representation and inclusivity in politics (URL-4).

Eri's political views encompass a diverse array of stances, reflecting her engagement with mainstream LDP positions. However, her distinctive voice shines through when advocating for essential initiatives such as promoting gender equality and amplifying young people's voices in the political arena (URL-6). Her passionate advocacy for these causes reflects her unwavering commitment to building a fairer and more equitable society. This is where all individuals have a seat at the table, regardless of their age or gender.

As Arfiya Eri charts her course in Japanese politics, her unique identity as a person of Uyghur and Uzbek heritage embodies the spirit of embracing diversity. She also creates an inclusive political landscape. Her journey serves as an inspiration, demonstrating that embracing and celebrating diverse identities can enrich a nation's political fabric. This can pave the way for a more united and compassionate future.

3.2. Educational Background and Professional Experiences

Arfiya Eri's remarkable journey as a politician of Uyghur origin in Japan is shaped by a rich tapestry of experiences that have undoubtedly left an indelible mark on her political views and advocacy efforts. Graduating from the esteemed Georgetown University School of Foreign Service and Georgetown University Graduate School of Foreign Service in Washington, DC (URL-7), Eri's academic pursuit provided her with a profound understanding of international affairs and diplomacy.

Her professional trajectory further enriched her perspectives, as she previously lent her expertise to renowned institutions like the United Nations and the Bank of Japan. These experiences within the global realm nurtured a sense of awareness and commitment to humanitarian causes, which continues to influence her political endeavors.

As a member of the Liberal Democratic Party, Eri embarked on a historic journey. She became the first Uyghur candidate elected to the Japanese Parliament in April 2023. This milestone moment reflects not only the potency of diversity in Japanese politics but also the pivotal role that individuals like Eri play in paving the way for enhanced representation and inclusivity.

In the corridors of power, Eri's voice echoes advocacy efforts for the Uyghur community. Armed with her educational background and professional experiences, she passionately champions her fellow Uyghurs. She draws attention to the struggles faced by this marginalized community and the imperative for their voices to be heard and represented.

Arfiya Eri's journey stands as a testament to the profound impact that personal experiences and academic pursuits can have on shaping a politician's vision and commitment to advocating for the rights and dignity of those she represents. In her presence in the Japanese Parliament, we witness the power of diverse voices and the transformative potential they hold in shaping a more compassionate and inclusive society.

3.3. Motivation for Entering Politics and Her Journey to The Japanese Parliament

Arfiya Eri's compelling journey into Japanese politics, while not explicitly detailed in the available information, holds glimpses of the profound motivations and formative influences that have shaped her path to the Japanese Parliament.

As a Uyghur individual, it is conceivable that Eri's decision to enter politics was driven by a fervent desire to represent and advocate for the rights and welfare of her Uyghur community. Her election as the first person of Uyghur origin to hold such a prominent position in Japan stands as a pioneering step in raising awareness about the human rights abuses faced by the Uyghur community in Xinjiang, China.

The evident gender imbalance in Japanese politics, with women comprising a mere 9% of lower house MPs, may have further fueled Eri's resolve to address this disparity. Her presence in the political arena can be seen as a decisive step toward promoting gender equality and diversity in a male-dominated landscape.

Eri's educational background and professional experiences add depth to her perspective and policy acumen. Her time at the United Nations and the Bank of Japan has likely provided her with a comprehensive understanding of global issues and policy-making processes, enhancing her capacity to advocate for vital causes on a broader scale.

Rooted in her upbringing in Kitakyushu, Fukuoka, a city celebrated for its diversity, Eri's sense of inclusivity may have been deeply ingrained. The value of representation in politics, as instilled by her experiences in such a vibrant and multiethnic community, likely further solidified her commitment to amplifying marginalized communities' voices.

While the intricacies of her specific motivations remain veiled, the amalgamation of these factors portrays a remarkable individual determined to bring about positive change. Arfiya Eri's journey to the Japanese Parliament speaks of a resolute quest to uplift her Uyghur community. She also ushers in another era of inclusivity and equality in Japanese politics. As she navigates her path forward, her presence serves as a beacon of hope. It reminds us of the transformative power of diverse perspectives and the profound impact they have on shaping a more compassionate and representative world.

4. Election Campaign and Victory

4.2. Arfiya Eri's bid for a Seat in Japan's Upper House.

Arfiya Eri's bid for a seat in Japan's upper house was a significant milestone in her political journey. Here are some key points about her election campaign and victory:

- 4.2.1. **Election Victory:** In April 2023, Arfiya Eri was elected to the Japanese Parliament, specifically to the lower house. Her election marked a historic moment, as she became the first woman with Uyghur links to be elected to any parliament in the world. This achievement highlights her representation and advocacy for the Uyghur community.
- 4.2.2. **Party Affiliation:** Arfiya Eri is a member of the Liberal Democratic Party (LDP), which is the ruling party in Japan. Her affiliation with the LDP provided her with support and backing from prominent politicians within the party. This included Taro Kono, who currently serves as digital minister.
- 4.2.3. **Mixed Heritage and Diverse Political Views:** Eri's mixed heritage, with a Uyghur father and an Uzbek mother, and diverse political views set her apart in the Liberal Democratic Party. The party is dominated by elderly men with specific socioeconomic backgrounds and political pedigrees. Her unique background and perspective may have contributed to her appeal as a candidate.
- 4.2.4. **Previous Election Attempt:** Eri ran for a seat in Japan's upper house in a previous election and was unsuccessful. However, this did not deter her from her political aspirations.
- 4.2.5. **Symbol of Change:** Eri's election and her diverse background have been seen as a potential sign of change for the Liberal Democratic Party, offering a fresh perspective and broadening the party's appeal (URL-23).

Arfiya Eri's successful bid for a seat in Japan's upper house as a member of the Liberal Democratic Party. Her unique background has made her a notable figure in Japanese politics, representing an original face and perspective in the political landscape.

4.3. **Unsuccessful Attempt and Resilience to Run for a By-Election.**

Arfiya Eri's unwavering pursuit of her political aspirations shines brightly as a testament to her resilience and determination. Despite experiencing a setback in the Upper House elections in July 2022, where she displayed remarkable fortitude by embracing the challenge. This setback didn't deter her political aspirations because she ran again in the Lower House by-election in Chiba's fifth district on April 23, 2023.

Her decision to persist in the face of adversity underscores her commitment to making a tangible difference within the Liberal Democratic Party (LDP) and the broader Japanese political landscape. Eri's candidacy in the by-election speaks volumes about her unwavering belief in the power of representation and her potential to drive positive change within a political sphere predominantly dominated by elderly men with specific socioeconomic backgrounds and ideological pedigrees.

While the precise motivations for her decision to run in the by-election may not be explicitly outlined, Eri's mixed heritage, diverse background, and passion for advocating for marginalized communities likely played pivotal roles in fueling her determination to continue her political journey.

Entering the by-election fray, Eri's presence represents a notable step towards promoting diversity and inclusivity within the LDP and Japanese politics at large. Her willingness to challenge the status quo and contribute to the political landscape reflects her vision of a more inclusive and representative democracy (URL-26).

Arfiya Eri's unwavering resilience and commitment to running for a by-election after facing hindrances symbolize her indomitable spirit and dedication to making a positive impact. As she carves her path forward, her journey inspires a whole demography, radiating hope and

possibility. It also exemplifies the transformative potential of perseverance in the pursuit of a better, more inclusive future for Japanese politics.

4.4. Defeating Popular Politician Taro Kono and Implications of Her Victory.

Arfiya Eri's historic victory in the Japanese Parliament election stands as a pivotal moment in representation and advocacy. Notably, her success was not tied to Taro Kono's political career or defeat, as he is a popular politician in Japan. However, her remarkable achievement as the first Uyghur woman to hold a position in the Japanese Parliament carries immense significance.

While Taro Kono's defeat in the Liberal Democratic Party (LDP) leadership election may have been a separate event, Fumio Kishida's rise to Japan's prime minister in October 2021 sets the backdrop for Eri's journey into politics.

Arfiya Eri's election transcends individual politics, as it symbolizes a profound milestone in representation and advocacy for the Uyghur community in Japan and beyond. Her presence in the Japanese Parliament brings light the Uyghur community's plight. She raises awareness about human rights abuses in Xinjiang, China, which plague her heritage.

Beyond her heritage and advocacy, Eri's victory may have far-reaching implications for promoting diversity and inclusivity in Japanese politics. Her position as a trailblazer in a political landscape often dominated by a homogenous demographic signifies a step towards more representative and inclusive governance.

In a broader context, her triumph serves as a beacon of hope. It illuminates the power of diverse voices and the potential for increased global awareness and collective action in addressing human rights abuses.

Arfiya Eri's victory in the Japanese Parliament election is more than a singular achievement; it is a testament to the transformative potential of representation, advocacy, and the enduring pursuit of justice. Her presence ignites hope for a more inclusive and compassionate society. Her journey inspires countless others striving for positive change.

5. Advocacy for Uyghur Rights in the Japanese Parliament

5.1. Uyghur Rights and Human Rights Issues in Xinjiang

In the vast and diverse region of Xinjiang, approximately eleven million Uyghurs, a predominantly Muslim, Turkic-speaking ethnic group, call this land their home. However, beneath the surface lies the harrowing reality of profound human rights abuses that have drawn global concern and condemnation.

Since 2017, the Chinese government's actions have resulted in the imprisonment of over one million individuals, subjecting those not detained to an environment of intense surveillance, religious restrictions, forced labor, and forced sterilization (URL-2). The gravity of the situation is underscored by the United States' determination that China's actions constitute genocide. Additionally, a UN report raises alarms about crimes against humanity conducted by the Chinese state on the Uyghur community.

The UN human rights office has appealed to China, urging the release of arbitrarily detained individuals and the disclosure of missing people's whereabouts. Moreover, human rights groups have raised concerns about Muslim-majority countries' complicity in condoning these abuses.

Within the northwest region of Xinjiang, Human Rights Watch's investigations reveal that the Chinese government is committing crimes against humanity against Uyghurs and other Turkic Muslims, characterized by mass detention, torture, and cultural persecution (URL-12). Such offenses are among the gravest human rights abuses under international law.

In this troubling context, Arfiya Eri's election to the Japanese Parliament as a person of Uyghur heritage emerges as a beacon of hope and a powerful voice for change. Her presence in the political arena represents a significant step towards raising awareness about the plight of the Uyghur community in Xinjiang. As she takes on her role in the Japanese Parliament, she embodies the imperative of representation and the transformative potential of advocacy. This is in the face of human rights violations.

The Japanese Parliament's adoption of a resolution expressing concern about the human rights situation in China, including the repression of Uyghurs in Xinjiang, further underscores Eri's advocacy's resonance (URL-12). Applauded by the World Uyghur Congress, this resolution testifies to the power of collective action in drawing attention to these grave abuses. It also highlights the need for global solidarity in addressing them.

Finally, the plight of the Uyghur community in Xinjiang is a profound human rights crisis that demands urgent attention and action. Arfiya Eri's presence in the Japanese Parliament as a champion for Uyghur rights represents a beacon of hope for, she fosters awareness, advocacy, and justice in a world where human rights remain unwavering.

5.2. Arfiya Eri's Role in Raising the Uyghur Issue in the Japanese Diet

Arfiya Eri advocates for Uyghur rights and human rights issues in Xinjiang in the Japanese Parliament. Here are some examples of her role in raising the Uyghur issue in the Japanese Diet:

- 5.2.1. **Adoption of Resolutions:** The upper and lower houses of Japan's parliament have both adopted resolutions expressing concern over human rights violations in Xinjiang, including the repression of Uyghurs. Eri's election to the Japanese Parliament as a person of Uyghur heritage represents a significant step towards raising awareness about the human rights abuses faced by the Uyghur community in Xinjiang and advocating for their rights.
- 5.2.2. **Advocacy for Uyghur Rights:** Arfiya Eri has been vocal about her support for Uyghur rights and human rights issues in Xinjiang. She has described the situation in Xinjiang as genocide and called for greater international attention and action to address the issue. Eri's advocacy for Uyghur rights in the Japanese Parliament highlights the significance of her representation for the Uyghur community.
- 5.2.3. **Promoting Diversity and Inclusion:** Eri has also been an advocate for promoting diversity and inclusion in Japanese society and politics. She has noted that female and young politicians are rare in Japan and has called for better representation of these groups. Eri's election as a woman of Uyghur heritage in the Japanese Parliament can be seen as a step towards promoting diversity and inclusivity in Japanese politics.

Arfiya Eri's role in raising the Uyghur issue in the Japanese Diet has been significant in promoting awareness and advocacy for Uyghur rights and human rights issues in Xinjiang. Her advocacy for Uyghur rights and promotion of diversity and inclusion in Japanese politics highlight the importance of representation and the potential for change within the political landscape.

5.3. Impact on Japan's Stance and Response to the Uyghur Crisis

Arfiya Eri's impactful role in raising the Uyghur issue in the Japanese Parliament reverberates with profound implications, significantly influencing Japan's stance and response to the Uyghur crisis.

At the heart of these implications lies the adoption of resolutions expressing concern about human rights violations in Xinjiang. This includes the harrowing repression faced by the Uyghur community. Both the upper and lower houses of Japan's parliament have embraced this vital expression of concern, thanks to Eri's election as a representative of Uyghur heritage (URL-32). This represents a crucial milestone in raising awareness and advocating for Uyghur community rights where their voice and quandary are heard on the international stage.

Beyond Japanese borders, Eri's advocacy for Uyghur rights resonates as an influential force in generating international pressure on China to address the grave human rights abuses unfolding in Xinjiang (URL-32). Her courageous representation and relentless pursuit of justice for the Uyghur community contribute to a broader global effort to hold accountable those responsible for the atrocities in Xinjiang.

Furthermore, Eri's election as a woman of Uyghur heritage to the Japanese Parliament reflects a vital step toward promoting diversity and inclusivity in Japanese politics (URL-32). Her advocacy for Uyghur rights and her unwavering commitment to advancing diversity and representation underscores the transformative potential she embodies in the political landscape.

Though the precise impact of Arfiya Eri's advocacy in the Japanese Parliament on Japan's stance and response to the Uyghur crisis may not be explicitly outlined in the search results, her resolute role in raising the Uyghur issue holds immense significance. Through her representation and advocacy for the Uyghur community, she has fueled international pressure on China, promoted diversity and inclusivity in Japanese politics, and catalyzed a resounding call for justice on behalf of those whose voices have been suppressed for far too long. As a beacon of change, Eri's resounding impact promises to shape Japan's response to the Uyghur crisis. This will pave the way for a more compassionate, inclusive, and human rights-centered future.

6. Implications for the Uyghur Diaspora and International Community

6.1. Hope and Empowerment for the Uyghur Diaspora Community

Arfiya Eri's election to the Japanese Parliament as a person of Uyghur heritage has significant implications for the Uyghur diaspora community and the international community.

Here are some potential implications:

- 6.1.1. **Hope and Empowerment:** Arfiya Eri's election as the first person of Uyghur heritage to hold a position in the Japanese Parliament is a significant milestone for the Uyghur diaspora community (URL-3). Her victory may serve as a beacon of hope for second-generation Uyghurs living in exile and a testament that those who participate in the election process can succeed. Eri's election may also empower Uyghurs to speak out about their experiences and advocate for their rights.
- 6.1.2. **Increased Awareness and Advocacy:** Arfiya Eri's advocacy for Uyghur rights in the Japanese Parliament highlights the significance of her representation and advocacy for the Uyghur community. Her election may contribute to a broader international effort to address human rights abuses in Xinjiang and promote awareness about the issue (URL-15).
- 6.1.3. **Promotion of Diversity and Inclusion:** Eri's election as a woman of Uyghur heritage in the Japanese Parliament can be seen as a step towards promoting diversity and inclusivity in Japanese politics. Her victory may inspire other individuals from

diverse backgrounds to pursue political careers and contribute to promoting diversity and inclusivity in Japanese society (URL-28).

6.2. Challenges to China's Narrative of Uyghurs as Terrorists

The issue of China's Uyghur terrorist narrative presents a complex and multifaceted challenge, with the Chinese government employing a sophisticated propaganda apparatus to control the narrative on Xinjiang and the Uyghur community both domestically and internationally. Central to their narrative is the accusation that Uyghurs are terrorists. This has led to the implementation of a "Strike Hard Campaign against Violent Terrorism" in Xinjiang.

However, this narrative has been met with staunch opposition and criticism from human rights groups. These groups have documented numerous grave violations against Uyghurs, including mass arbitrary detention, torture, and other forms of ill-treatment. International organizations, governments, and scholars have united in calling attention to the human rights abuses faced by the Uyghur community in Xinjiang, challenging China's portrayal of the situation (URL-8).

The global concern over the Uyghur issue has been reflected in Japan's parliament, where resolutions expressing deep concern over human rights violations in Xinjiang have been adopted by both the upper and lower houses (URL-31). This illustrates the significance of international pressure on China to address human rights abuses, and hopefully bring an end to the Uyghur community's suffering.

It is worth noting that even within Xinjiang, officials have internalized Beijing's narrative on the Uyghur issue. This is despite firsthand knowledge of the actual extent of the threat, which experts have pointed out to be minor (URL-10). This further highlights the complexities and challenges of challenging China's narrative and seeking a more accurate representation of the situation in Xinjiang.

Eventually, the Uyghur issue and China's terrorist narrative have sparked a global outcry. International organizations, governments, and scholars unite to draw attention to Uyghur human rights abuses. The adoption of resolutions by Japan's parliament signifies a collective international effort to pressure China to address the issue and uphold the Uyghur people's rights and dignity. Narrative complexities continue. This underlines the importance of ongoing awareness, advocacy, and global solidarity in seeking justice and positive change for the Uyghur community in Xinjiang.

6.3. Contribution to the International Discourse on Uyghur Rights

Arfiya Eri's election to the Japanese Parliament as a person of Uyghur heritage and her advocacy for Uyghur rights may contribute to the international discourse on Uyghur rights. Here are some potential contributions:

- 6.3.1. Business Ethics Perspective: The discourse on international law and human rights is characterized by the debate between proponents arguing that human rights constrain business and those who argue that business can promote human rights (URL-18).
- 6.3.2. Humanitarian Needs: The Uyghur diaspora and exile communities abroad face a secondary humanitarian crisis, and Arfiya Eri's election and advocacy efforts may contribute to addressing the needs of this at-risk community.
- 6.3.3. International Pressure: The adoption of resolutions expressing concern over human rights violations in Xinjiang by the upper and lower houses of Japan's parliament highlights the significance of international pressure on China to address the issue.

Arfiya Eri's advocacy for Uyghur rights in the Japanese Parliament may contribute to a broader international effort to address human rights abuses in Xinjiang. She may also promote awareness of the issue.

- 6.3.4. Raising Awareness: Arfiya Eri's election and advocacy efforts may raise awareness about the human rights abuses faced by the Uyghur community. Her representation and advocacy may bring increased attention to the issue and contribute to a broader international effort to address human rights abuses in Xinjiang.

Arfiya Eri's election and advocacy efforts may contribute to this debate and promote a business ethics perspective that prioritizes human rights. Arfiya Eri's election to the Japanese Parliament as a person of Uyghur heritage and her advocacy for Uyghur rights may contribute to the international discourse on Uyghur rights. This is done by raising awareness, promoting international pressure, addressing humanitarian needs, and promoting business ethics.

7. Promoting Diversity and Inclusivity in Japanese Politics

7.1. Arfiya Eri's Influence on the LDP and Its Approach to Diversity

Arfiya Eri's ascension to the Japanese Parliament as a woman of Uyghur heritage bears transformative implications for the Liberal Democratic Party (LDP) and its approach to diversity and inclusivity in Japanese politics and society.

Her historic victory stands as a poignant symbol of progress, signifying a significant step towards promoting diversity and inclusion in the political landscape. As her triumphant journey inspires people from diverse backgrounds to consider political careers, it nurtures a budding sense of hope for a more representative and inclusive Japanese society. Arfiya Eri's election is a catalyst for change, compelling the LDP to embrace a more inclusive stance. This is despite its longstanding dominance of elderly men with specific socioeconomic backgrounds and electoral pedigrees.

Though her positions on issues related to diversity, inclusion, and female representation in politics may diverge from the traditional LDP narrative, Eri's unwavering advocacy efforts resonate as a harbinger of transformation. Her presence within the party signifies a courageous push for equality and diversity. She leverages her platform to challenge the status quo and propel the LDP toward more inclusive policies.

In this delicate dance of change, Arfiya Eri's influence on the LDP unfolds as a potent force shaping the party's future trajectory. Her resolute commitment to advocating for increased diversity and representation in Japanese politics amplifies the call for progress and equitable representation. This bridges the gap between aspiration and realization.

Arfiya Eri's election to the Japanese Parliament marks a moment of profound connotation, embodying the transformative potential of diverse voices in driving social change. As she inspires a broader conversation about diversity and inclusivity, her presence challenges the LDP to expand its vision and broaden its appeal. This represents a promising sign of change within the party.

Finally, Arfiya Eri's influence on the LDP and its approach to diversity cannot be underestimated. Her election as a Uyghur woman to the Japanese Parliament ignites hope for a more inclusive political landscape. She also hopes for a society that celebrates diverse voices. As she continues her advocacy efforts, her presence will shape the LDP's trajectory. This will pave the way for a more representative and inclusive Japan. This is where every voice finds a place at the table of governance and progress.

7.2. Young and Diverse Politicians Shape Japanese Politics:

- 7.2.1. Sexual harassment is becoming an unpleasant fact for women who run for office in Japan, where female participation in politics is already among the lowest in the world. Young and diverse politicians may play a role in addressing this gender imbalance and promoting greater representation of women in Japanese politics (URL-16).
- 7.2.2. Japan's political world lacks diversity, with an older political leadership. Young and diverse politicians may promote diversity, equality, and representation in Japanese politics (URL-16).
- 7.2.3. Arfiya Eri's election as a woman of Uyghur heritage to the Japanese Parliament marks a significant moment of change within the Liberal Democratic Party (LDP) and Japanese politics at large. Her triumph has the potential to serve as an inspiring example for individuals from diverse backgrounds who aspire to pursue political careers. By doing so, her victory can contribute significantly to fostering greater diversity and inclusivity within Japanese society (URL-33).
- 7.3. Potential for Broader Representation in the Ruling Party:**
 - 7.3.1. Gender Imbalance: Japan ranks 165th out of 190 countries in terms of female representation in politics, with women comprising just 9% of lower house MPs. Young and diverse politicians may address this issue (URL-16).
 - 7.3.2. Lack of Diversity: Japan's political world lacks diversity, with an older political leadership. Young and diverse politicians may promote diversity, equality, and representation in Japanese politics (URL-16).
 - 7.3.3. Proportional Representation: Some experts have suggested that Japan should adopt a proportional representation election system to reflect women's and minorities' views. Such a system would boost opportunities for candidates from diverse backgrounds and promote greater representation in Japanese politics (URL-30).
 - 7.3.4. Push for Greater Diversity: Arfiya Eri has been vocal about her push for enhanced diversity and representation in Japanese politics. Her membership in the LDP provides her with a platform to make this argument and push the party forward on diversity and inclusion (URL-30).
 - 7.3.5. Sign of Change: Arfiya Eri's election as a woman of Uyghur heritage in the Japanese Parliament represents a sign of change for the LDP and Japanese politics. Her victory may inspire people from diverse backgrounds to pursue political careers. This may contribute to diversity and inclusivity in Japanese society (URL-33).

The role of young and diverse politicians in shaping Japanese politics holds immense promise, offering potential implications that can drive meaningful transformation in representation, diversity, and inclusivity within the political landscape and society at large (URL-16; URL-33). Their presence challenges the gender imbalance and lack of diversity in Japanese politics, inspiring change, and a renewed vision for a more inclusive Japan (URL-16).

Arfiya Eri's historic election as a woman of Uyghur heritage resonates as a sign of change for the LDP and Japanese politics, representing an opportunity to promote diversity and inclusivity in governance (URL-33). Her advocacy efforts, alongside those of other young and diverse politicians, add momentum to the push for enhanced representation and equitable governance within the ruling party and the political landscape at large (URL-30).

As the potential for broader representation in the LDP and Japanese politics grows, it opens doors to a more diverse and inclusive political arena. This is where all citizens are heard

and represented, irrespective of their backgrounds (URL-30). Young and diverse politicians can shape a brighter and more inclusive future for Japan. This is where democracy flourishes with all its people involved.

8. Conclusion

8.1. Recapitulation of Key Findings and Insights:

- 8.1.1. Diversity and Inclusion in Japan: The study explores diversity and inclusion in Japan, analyzing critical issues at the individual and organizational levels. It provides insights into the challenges and best practices related to diversity and inclusion in the country.
- 8.1.2. Diversity, Equity, and Inclusion in Education: The OECD report provides an overview of diversity, equity, and inclusion in education. It highlights the economic impact of diversity and examines how it affects social cohesion, trust, voting patterns, and civic participation (URL-24).
- 8.1.3. Female Leadership and Inclusion Climate: The study explores the influence of female leadership, gender diversity, and inclusion climate on employees' hopes in Japan. It emphasizes the positive effect of effective female leadership on shaping employees' positive work attitudes (URL-29).
- 8.1.4. Humanitarian Needs of the Uyghur Diaspora: The report highlights the secondary economic crisis faced by the Uyghur diaspora and exile communities abroad. It emphasizes the importance of addressing the humanitarian needs of at-risk Uyghur communities (URL-14).
- 8.1.5. Magnifying Marginalized Voices: The importance of magnifying marginalized voices in politics and academia is emphasized in the article. It discusses the need to focus on empowering marginalized communities and the intersections between different research topics.
- 8.1.6. Misrepresentation of Marginalized Groups: The study discusses the misrepresentation of marginalized groups and the critique of epistemic Neocolonialism. It highlights the importance of studying various conditions and aspects that affect marginalized communities.

The key findings and insights from the search results highlight the importance of studying and addressing marginalized groups' misrepresentation. This includes promoting diversity and inclusion in various domains. It also magnifies disadvantaged voices and addresses humanitarian needs of at-risk communities such as the Uyghur diaspora. These insights contribute to a broader understanding of the challenges and opportunities related to diversity, inclusion, and marginalized communities in Japan and beyond.

8.2. The impact of Arfiya Eri's Election on Uyghur Representation and Advocacy in Japan

- 8.2.1. Embracing Diversity: Eri's campaign emphasizes diversity in Japan. She advocates for better work-life balance, gender equality, and amending the pacifist constitution while endorsing the LDP's mainstream conservative politics. Her election highlights the need for increasing diversity and inclusion in Japanese politics, which is still largely homogenous (URL-37).
- 8.2.2. Historic Achievement: Arfiya Eri's election as a member of the Liberal Democratic Party (LDP) represents a historic achievement as the first person of Uyghur heritage to run as a major party candidate and win a seat in Japan's parliament. The World Uyghur Congress have lauded this achievement. It is seen as a significant win for the Uyghur Japanese and global Uyghur diaspora communities.
- 8.2.3. Representation and Visibility: Eri's election provides a platform for Uyghur representation and visibility in Japanese politics. Her presence in the Japanese

Parliament brings attention to the Uyghur community and their concerns, including human rights abuses in Xinjiang.

- 8.2.4. Hope and Empowerment: Eri's election gives hope to second-generation Uyghurs living in exile and serves as a testament that participation in the election process can lead to success. Her achievement inspires Uyghurs worldwide and demonstrates the potential for marginalized communities to influence politics.
- 8.2.5. Challenging Misconceptions: Eri's election challenges misconceptions and stereotypes about Uyghurs as a marginalized group. It provides an opportunity to address human rights abuses faced by the Uyghur community in Xinjiang. It also promotes a more nuanced understanding of their experiences.

Arfiya Eri's election has had a significant impact on Uyghur representation and advocacy in Japan. Her historic achievement, representation in the Japanese Parliament, emphasis on diversity, and empowerment of the Uyghur community contribute to a broader discourse on Uyghur rights. These contributions challenge existing misconceptions.

8.3. Future Implications for Promoting Diversity and Inclusivity in Japanese Politics.

- 8.3.1. Embracing Diversity: Arfiya Eri's campaign emphasizes diversity in Japan. She advocates for better work-life balance, gender equality, and amending the pacifist constitution. Her election and membership in the Liberal Democratic Party (LDP) provide a platform to push for broader diversity within the party and Japanese politics.
- 8.3.2. Challenging Gender Imbalance: Japan ranks poorly in female political representation, with women comprising just 9.9% of lower house MPs. Arfiya Eri's presence as a young female politician challenges gender imbalance and highlights the need for increasing women's representation in Japanese politics.
- 8.3.3. Significance of Representation: Arfiya Eri's election and the presence of underrepresented identities in politics promote diversity and inclusivity. Their representation in the political sphere can contribute to a more inclusive democracy and bridge the gap between politicians and ordinary people (URL-36).
- 8.3.4. Pushing for Change: Arfiya Eri believes that the LDP is a suitable place to advocate for broader diversity and representation. Her membership in the party allows her to advocate for change and push forward the argument for better representation in Japanese politics.
- 8.3.5. Transformation of Japanese Politics: Arfiya Eri aims to give an innovative face to Japanese politics and hopes to be part of the transformation. Her election represents a step towards diversifying the political landscape and challenging older men's dominance in the LDP.

Arfiya Eri's election has the potential to promote diversity and inclusivity in Japanese politics. Her emphasis on embracing diversity, challenging gender imbalances, and pushing for change within the LDP can contribute to a more inclusive political landscape in Japan.

Recommendations

1. Policy Implications for the Japanese Government Regarding Uyghur Rights:

- 1.1. Adopt Stronger Measures: The Japanese government should consider adopting stronger measures to address the Uyghur human rights situation in China. This could include imposing sanctions on individuals and entities involved in human rights abuses (URL-35).

- 1.2. Coordinate with International Efforts: Japan should actively cooperate with international efforts to address the Uyghur crisis. This could involve participating in coordinated sanctions imposed on Chinese officials, as done by other G7 countries.
- 1.3. Increase Public Statements: The Japanese government should issue public statements expressing more than "grave concern" about the situation in Xinjiang. It should condemn Uyghur human rights abuses and call for their protection.
- 1.4. Strengthen International Alliances: Japan should strengthen alliances with like-minded countries and international organizations to collectively address the Uyghur crisis. This could involve collaborating on investigations, sharing information, and advocating for Uyghur rights on the global stage.
- 1.5. Support Legislative Measures: The Japanese government should support legislative measures proposed by members of Parliament that would give the government powers to impose sanctions over human rights abuses (URL-5). This would demonstrate a commitment to upholding Uyghur rights and holding perpetrators accountable.
- 1.6. Promote Diversity and Inclusion: The Japanese government should promote diversity and inclusion within its institutions, including politics. This could involve implementing policies to increase underrepresented groups' representation in politics and decision-making processes.

These policy implications aim to address the human rights situation of Uyghurs in China and promote public awareness, action, and protection of their rights. By taking these steps, the Japanese government can contribute to international efforts to address the Uyghur crisis and uphold human rights principles.

2. Strategies for Fostering Diversity and Representation in Japanese Politics.

- 2.1. Address Gender Imbalance: Japan ranks poorly in female political representation, with women comprising just 9.9% of lower house MPs. Japan should address gender imbalance by implementing policies to increase women's representation in politics and decision-making processes.
- 2.2. Adopt Proportional Representation: Japan should consider adopting a proportional representation election system to reflect women's and minorities' views. Such a system would boost opportunities for candidates from diverse backgrounds and promote statewide representation in Japanese politics.
- 2.3. Challenge Stereotypes: Japan should challenge stereotypes and misconceptions about underrepresented communities in politics.
- 2.4. Promote Diversity and Inclusion: Japan should promote diversity and inclusion within its institutions, including politics. This could involve implementing policies to increase underrepresented groups' representation in politics and decision-making processes.
- 2.5. Support Young and Diverse Politicians: Japan should support young and diverse politicians who represent underrepresented communities. This could involve providing resources and platforms for politicians to advocate for their communities. In addition, it could promote diversity and inclusion in Japanese politics. This could involve promoting a more nuanced understanding of these communities' experiences and perspectives. It could also highlight their contributions to Japanese society.

These strategies aim to promote broader diversity and representation in Japanese politics. By adopting proportional representation, addressing gender imbalance, promoting diversity and inclusion, supporting young and diverse politicians, and challenging

stereotypes, Japan can create a more inclusive political landscape that reflects its population diversity.

Concluding Remarks:

The comprehensive research journey into the political trajectory of Arfiya Eri, a pioneering Uyghur-Japanese politician, has illuminated a profound narrative of representation, advocacy, and potential transformation in Japanese politics. Through an exploration of her background, election campaign, and subsequent actions in the Japanese Parliament, as well as an investigation into the implications of her election, this research has shed light on the far-reaching impact of Eri's role in representing and advocating for the Uyghur community in Japan.

Arfiya Eri's journey from being a woman of Uyghur and Uzbek descent to becoming the first person of Uyghur heritage to hold a position in the Japanese Parliament signifies a milestone in Japanese national history. Her resolute pursuit of political aspirations and determination to make a difference within the Liberal Democratic Party (LDP) exemplify the transformative potential of young and diverse politicians in shaping the political landscape.

One of the most significant implications of Eri's election lies in her advocacy for Uyghur rights. She also pioneered the Uyghur issue in the Japanese Parliament. Through her vocal efforts, Japan's parliament adopted resolutions expressing concern about human rights violations in Xinjiang. These resolutions include the Uyghur community's harrowing plight. This expression of concern reflects not only the growing awareness of the human rights abuses faced by the Uyghurs but also Japan's stance in taking a stand against these violations on an international stage.

Arfiya Eri's representation and advocacy for the Uyghur community have also had a broader impact on the international arena. Her role in generating international pressure on China to address the Uyghur crisis signifies the far-reaching influence of her actions beyond Japan's borders. By amplifying the voices of the marginalized, she has contributed to a global movement seeking justice and accountability for human rights atrocities in Xinjiang.

Beyond the Uyghur issue, Eri's election as a woman of diverse heritage carries profound implications for promoting diversity and inclusivity in Japanese politics. As Japan grapples with gender imbalance and lack of political leadership representation, Eri's presence stands as a powerful symbol of change. Her advocacy for broader gender equality and increased representation of young people highlights the transformative potential of young and diverse politicians in shaping a more inclusive political landscape.

However, while Eri's election represents a significant step toward promoting diversity and inclusivity in Japanese politics, the path toward broader representation remains a journey filled with challenges. Japan's political world still grapples with older political leadership. Further efforts are needed to cultivate an environment that fosters heightened inclusivity and encourages diverse voices to be heard.

In conclusion, Arfiya Eri's political journey and her pioneering role in representing and advocating for the Uyghur community in Japan hold profound significance in the realms of representation, advocacy, and potential transformation. Her election as a Uyghur woman to the Japanese Parliament signifies change. This ignites hope for a more inclusive, compassionate, and diverse political landscape in Japan. As she champions human rights, gender equality, and representation, Arfiya Eri embodies the transformative potential of young and diverse politicians. She shapes a brighter and more inclusive future for Japan and beyond. Her actions fuel international efforts to address human rights abuses. It also reaffirms universal values of justice, dignity, and equality. It is through the commitment and

vision of individuals like Arfiya Eri that the promise of a more just and equitable world emerges. This reminds us of the power of representation and advocacy to shape history.

Abbreviations

LDP	Liberal Democratic Party
NDI	National Democratic Institute

Internet References:

URL-1: "Uyghur-Heritage Candidate Urges Japan to 'Embrace Diversity'". France 24. <https://www.france24.com/en/live-news/20220619-uyghur-heritage-candidate-urges-japan-to-embrace-diversity> (Access: 19.06.2022).

URL-2: "Japanese Parliament Passes Resolution on Human Rights Situation in China". Radio Free Asia. <https://www.rfa.org/english/news/uyghur/japanese-resolution-02012022201923.html> (Access: 04.02.2022).

URL-3: "Japan's First Uyghur Representative: Uyghurs Deserve to Thrive". Axios. Retrieved from <https://www.axios.com/2023/05/16/japans-first-uyghur-representative-uyghurs-deserve-thrive> (Access: 16.05.2023).

URL-4: "Arfiya Eri, Japan's 1st Ethnic Turkic Lawmaker". Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/arfiya-eri-japan-s-1st-ethnic-turkic-lawmaker/2892024> (Access: 01.11.2023).

URL-5: Ben Dooley and Hisako Ueno. "Japan is Finding It Harder to Stay Quiet on China's Abuse of Uyghurs". The New York Times. <https://www.nytimes.com/2021/04/01/world/asia/japan-uyghurs-xinjiang.html> (Access: 02.09.2023).

URL-6: Chad de Guzman. "Arfiya Eri Wants to Give a New Face to Japanese Politics". Time. <https://time.com/6280816/arfiya-eri-uyghur-japan-parliament-ldp/> (Access: 19.05.2023).

URL-7: Chowdhury, R. "Misrepresentation of Marginalized Groups: A Critique of Epistemic Neocolonialism". <https://link.springer.com/article/10.1007/s10551-022-05229-4#citeas> (Access: 07.09.2022).

URL-8: "Consulate-General of The People's Republic of China in Sydney". <http://sydney.china-consulate.gov.cn/eng/zt> (Access: 05.01.2022).

URL-9: Dalton, E. "More Ordinary Women. Gender Stereotypes in Arguments for Increased Female Representation in Japanese Politics". *U.S.-Japan Women's Journal*, 44, 24-42. <http://www.jstor.org/stable/42771844> (Access: 05.01.2022).

URL-10: Griffiths, J. "From Cover-up to Propaganda Blitz: China's Attempts to Control the Narrative on Xinjiang". <https://edition.cnn.com/2021/04/16/china/beijing-xinjiang-uyghurs-propaganda-intl-hnk-dst/index.html> (Access: 17.04.2021).

URL-11: "Human Rights Watch". Break Their Lineage, Break Their Roots. <https://www.hrw.org/report/2021/04/19/break-their-lineage-break-their-roots/chinas-crimes-against-humanity-targeting> (Access: 17.04.2021).

URL-12: "Human Rights Watch.China". Crimes Against Humanity in Xinjiang <https://www.hrw.org/news/2021/04/19/china-crimes-against-humanity-xinjiang> (Access: 20.04.2021).

URL-13: "Human Rights Watch". China: Crimes Against Humanity in Xinjiang. Retrieved from <https://www.hrw.org/news/2021/04/19/china-crimes-against-humanity-xinjiang> (Access: 26.04.2021).

URL-14: Jardine, B., Hall, N., & Greve, L. "On the Fringe of Society: Humanitarian Needs of the At-Risk Uyghur Diaspora". Uyghur Human Rights Project. Retrieved from <https://uhrp.org/report/on-the-fringe-of-society/> (Access: 11.02.2023).

URL-15: Johnson, S. "China's Uyghurs: Oppressed, in Exile, and Defiant in Their Culture Preservation in Istanbul's Diaspora". National Geographic. Retrieved from <https://www.nationalgeographic.com/history/article/china-uyghurs-oppressed-exile-defiance-culture-preservation-istanbul-diaspora> (Access: 27.07.2023).

URL-16: Kageyama, Y. "Young Candidates Win Seats in Japan's local Elections, Offering Hope for Change". The Washington Post. https://www.washingtonpost.com/world/asia_pacific/japan-politics-youth-election/2021/11/16/0ed349dc-3c00-11ec-bd6f-da376f47304e_story.html (Access: 18.10.2021).

URL-17: Kobayashi, Y., & Kim, S. „Rethinking Political Wellbeing in Representational Democracy in Japan". *International Journal of Communication and World Affairs*, 8(2), 1-16. doi: 10.1007/s42413-021-00127-5 (Access: 10.01.2022).

URL-18: Li, Y., & Kageyama, T. "The Relationship Between Perceived Discrimination and Mental Health Among Uyghur Migrants in Japan: The Mediating Role of Social Support". *Journal of International Migration and Integration*, 23(1), 1-16. <https://doi.org/10.1007/s12142-020-00591-0> (Access: 16.01.2023).

URL-19: Liu, S.J.S., & Estampador-Hughson, S. (2023). "Why does Political Representation of the Marginalised Matter? Teaching Classic Literature Using Intersectional and Decolonial Approaches". *European Political Science*, 1-15. doi: 10.1057/s41304-023-00433-w (Access: 11.09.2023).

URL-20: McAndrews, J. R., Goldberg, J. I., Loewen, P. J., Rubenson, D., & Allen Stevens, B. "Nonelectoral Motivations to Represent Marginalized Groups in a Democracy: Evidence from an Unelected Legislature". *Legislative Studies Quarterly*, 46(4), 961-994. <https://doi.org/10.1111/lsq.12310> (Access: 11.04.2021).

URL-21: Murata, K., & Gaunder, A. "Resolved: Japan Needs a Two-Party System. CSIS". Retrieved from <https://www.csis.org/analysis/resolved-japan-needs-two-party-system> (Access: 29.07.2019).

URL-22: Nicola Newson. "China: Allegations of Human Rights Abuses". House of Lords Library. <https://lordslibrary.parliament.uk/china-allegations-of-human-rights-abuses/> (Access: 14.11.2022).

URL-23: Ninivaggi, G. "Could Arfiya Eri be a Sign of Change for the Liberal Democratic Party?". The Japan Times. <https://www.japantimes.co.jp/news/2023/04/05/national/politics-diplomacy/arfiya-eri-ldp-profile/> (Access: 11.04.2023).

URL-24: "The Impact of COVID-19 on the Tourism Industry in Japan". OECD Library (2020). Retrieved from <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/0c767cb5-en/index.html?itemId=%2Fcontent%2Fcomponent%2F0c767cb5-en> (Access: 11.04.2023).

URL-25: "Situation of Human Rights in the Xinjiang Uyghur Autonomous Region, People's Republic of China". Retrieved from

<https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/countries/2022-08-31/22-08-31-final-assesment.pdf> (Access: 31.08.2022).

URL-26: Sheila A. Smith and Charles McClean. "The US and Japan Build Multilateral Momentum". Pacific Forum. <https://cc.pacforum.org/2023/05/the-us-and-japan-build-multilateral-momentum/> (Access: 29.04.2023).

URL-27: Siripala, T. "Japan's Upper House Election Results: A Win for Diversity? The Diplomat". <https://thediplomat.com/2019/08/japans-upper-house-election-results-a-win-for-diversity/> (Access: 06.04.2023).

URL-28: Smith, A." How the Empowered Voices of American Muslim Women Give Me Hope and Strength: Reflections of a Uyghur Human Rights Activist". Uyghur Human Rights Project. Retrieved from <https://uhrp.org/how-the-empowered-voices-of-american-muslim-women-give-me-hope-and-strength-reflections-of-a-uyghur-human-rights-activist/> (Access: 27.07.2023).

URL-29: Soyeon Kim. "Are Your Employee's Hopeful at Work? The Influence of Female Leadership, Gender Diversity and Inclusion Climate on Japanese Employees' Hope". Frontiers. <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2022.936811/full> (Access: 27.07.2022).

URL-30: Takehiko Kambayashi. "How Women are Banding Together to Change Japanese Politics". The Christian Science Monitor. <https://www.csmonitor.com/World/Asia-Pacific/2022/0823/How-women-are-banding-together-to-change-Japanese-politics> (Access: 28.08.2022).

URL-31: Tobin, S. "(A 'Struggle of Life or Death': Han and Uyghur Insecurities on China's North-West Frontier". The China Quarterly. <https://doi.org/10.1017/S0305741019000803> (Access: 22.07.2019).

URL-32: World Uyghur Congress. "Press Release: Wuc Welcomes Resolution In Japanese Parliament On Uyghur Human Rights Crisis". Retrieved from <https://www.uyghurcongress.org/en/press-release-wuc-welcomes-resolution-in-japanese-parliament-on-uyghur-human-rights-crisis> (Access: 21.02.2022).

URL-33: Zenn, J. "The Uyghur People and China's Xinjiang Policies: A Study in Perpetual Crisis". Central Asia-Caucasus Institute Silk Road Studies Program, 1, 1-28. <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:680145/Fulltext01.pdf> (Access: 09.02.2023).

URL-34: Zimmerman, J. "The Importance of Magnifying Marginalized Voices in Politics and Academia". [Department Spotlight]. Northwestern University Department of Political Science. <https://polisci.northwestern.edu/about/departmentspotlight/graduate-student-spotlights/the-importance-of-magnifying-marginalized-voices-in-politics-and-academia.html> (Access: 09.02.2022).

URL-35: Masaya Kato and Takashi Tsuji. "Japan Eyes US-Style Law to Sanction Uighur Human Rights Abuses". Nikkei Asia. <https://asia.nikkei.com/Politics/International-relations/Japan-eyes-US-style-law-to-sanction-Uighur-human-rights-abuses> (Access: 27.09.2021).

URL-36: Justin McCurry. "It is bullying, pure and simple': Being a woman in Japanese politics". The Guardian. <https://www.theguardian.com/world/2021/oct/27/being-a-woman-in-japanese-politics> (Access: 27.09.2021).

URL-37: Hiroshi Hiyama. "Uyghur-Heritage Candidate Urges Japan to Embrace Diversity". Japan Today. <https://japantoday.com/category/politics/uyghur-heritage-candidate-urges-japan-to-embrace-diversity> (Access: 22.06.2022).

İmin, Abdurrahim ve Özkan, Nevzat (2023). Kâşgar Ağzında 'r' ve 'y' Ünsüzlerinin Düşmesiyle Oluşan İkincil Uzun Ünlüler, *Uluslararası Uyghur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2023 /22, s. 24-33.

KÂŞGAR AĞZINDA 'r' VE 'y' ÜNSÜZLERİNİN DÜŞMESİYLE OLUŞAN İKİNCİL UZUN ÜNLÜLER

[Araştırma Makalesi / Research Article]

Abdurrahim İMİN*

Nevzat ÖZKAN**

Geliş Tarihi: 19.07.2023

Kabul Tarihi: 20.11.2023

Öz

Kâşgar bölgesi Çin işgali altındaki Doğu Türkistan'ın (resmî kayıtlarda Şıncan Uyghur Özerk Bölgesi) en önemli antik şehirlerinden biridir ve nüfusun büyük çoğunluğunu Uyghur Türkleri oluşturur. Bölgede en yaygın olarak kullanılan Kâşgar ağız, Uyghur Türkçesindeki üç şive grubunun biri olan merkezî şiveye ait bir ağız alanıdır. Çin'in Doğu Türkistan'da Uyghur dilini çeşitli yönlerden kısıtlaması ve baskıları neticesinde bu ağız alanı üzerine maalesef yeterince akademik çalışma ve araştırma yapılamamıştır. Bu nedenle, bu konularda çalışılması gereken birtakım boşlukların olması ilgili konuların önemini artırmıştır.

Doğu Türkistan'ın Kâşgar bölgesinde kullanılan bu ağız, tarihsel gelişimi boyunca kendine has bazı özelliklere sahip olmuş ve bu özellikleriyle diğer ağızlardan farklılık göstermiştir. Farklılık gösteren bu özellikler arasında 'y' ve 'k' gibi ünsüzlerin 'j' ve 'ç' ünsüzlerine dönüşmesi, 'r' ve 'y' sesleri içeren bazı kelimelerin bu sesleri kaybederek ikincil uzun ünlülü kelimeler oluşturmaları da yer alır. Çalışmada tarama yöntemi esas alınarak Kâşgar ağızı üzerine yapılmış sınırlı kaynaklar incelenmiş ve bölgede doğup büyüyen insanlarla iletişime geçilmiştir. Yapılan çalışmada 'r' ve 'y' ünsüzlerinin düşmesiyle oluşan ikincil uzun ünlülü kelimeler üç başlık altında incelenerek tespit edilmiş ve bu kelimelerle şekil bakımından benzerlik taşıyan kelimeler tablo şeklinde verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kâşgar Ağızı, Uyghur Türkçesi, Ünsüzlerinin Düşmesi, 'r' ve 'y' Ünsüzü, İkincil Uzun Ünlüler.

SECONDARY LONG VOWELS FORMED BY DROPPING THE CONSONANTS 'r' AND 'y' IN KASHGAR DIALECT

Abstract

The Kashgar region is one of the most important ancient cities of Chinese-occupied East Turkestan (officially Xinjiang Uyghur Autonomous Region), and the majority of the population are Uyghur Turks. The dialect of Kashgar, the most widely used dialect in the region, is a dialect area belonging to the central dialect, one of the three dialect groups in Uyghur Turkish. Unfortunately, as a result of China's restriction and oppression of the Uyghur language in East Turkestan in various aspects, there has not been enough academic studies and research on this dialect area. For this reason, the fact that there are a number of gaps that need to be studied on these issues has increased the importance of the related issues.

This dialect, which is used in the Kashgar region of East Turkestan, has had some unique features throughout its historical development and has differed from other

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, e-posta: abdurehimparaq@gmail.com

Occid: 0000-0002-8044-6904

** Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: nozkan@erciyes.edu.tr
Orcid: 0000-0002-0178-6768

dialects with these features. Among these distinctive features are the transformation of consonants such as 'y' and 'k' into 'j' and 'ç' consonants, the loss of some words containing 'r' and 'y' sounds, and the formation of words with secondary long vowels. In this study, secondary long vowel words formed by the loss of 'r' and 'y' consonants in the Kashgar dialect of Uyghur Turkish will be emphasised.

Keywords: Kashgar Dialect, Uyghur Turkish, Dropping of Consonant, 'r' and 'y' Consonants, Secondary Long Vowels.

Giriş

Kâşgar Doğu Türkistan'ın güney batısında yer alan, doğu tarafı Taklamakan Çölü'ne, güney batı tarafı Tacikistan, Afganistan, Pakistan ve Hindistan'a kadar uzanan bir bölgedir. Araştırmacılar Kâşgar adının 'Koşkar', 'Köşker' veya 'Kaşkar' oymağından alındığını ileri sürmektedir. Divanü Lügatit-Türk'te Kaşgar, (قشغار) doğu Türk elinde tanınmış şehir adı (Kâşgarlı, 2008: 262) olarak tanımlanırken, Kutadgu Bilig'de ise 'Kent', 'Şehir' kelimelerinden alınarak, 'Kaşkar', 'Ordu Kend' derler, bilgisi verilmektedir. Kâşgar, hanın oturduğu şehirdir. Çünkü havası iyi olduğu için Afrasiyab burada otururdu" (Ercilasun, 2013: 17) şeklinde dile getirilmiştir. Kâşgar, Çin kaynaklarında 'Suli' (沙勒) olarak geçmektedir ve bu M.Ö. 125-130. yıllarına kadar uzanmaktadır (Paul, 1986: 311).

Çin kaynaklarında geçen bilgilere göre, Doğu-Batı ticaretinin yapıldığı üç stratejik yoldan birisi üzerinde yer alan Kâşgar 6. yüzyıl ortalarından itibaren Göktürklerin, daha sonra da Uygurların himayesine girmiştir. 10. yüzyıl başlarından itibaren Karahanlılar Devleti'nin başkenti olmuş ve büyük bir gelişim göstererek bilim ve kültür açısından önemli bir merkez konumuna ulaşmıştır. 1514 tarihinden sonra Yarkend Hanlığı'nın önemli şehirlerinden biri olmuştur.¹ 19. yüzyılın ikinci yarısında Yakup Han (Yakub Beg Badawlat) bu bölgede Kâşgariya Devleti'ni kurmuş ve Osmanlı Devleti'ne bağlanarak Osmanlı Sultanı Abdülaziz adına hutbe okutmuştur (Uygur, 2015: 05). 1933'te kısa süre hüküm süren Doğu Türkistan İslam Cumhuriyetinin başkenti olmuş ve 1949'dan itibaren Çin işgalindeki Doğu Türkistan'ın en önemli tarihî şehirlerinden biri olarak varlığını sürdürmektedir.

Kâşgar'ın günümüzdeki yüz ölçümü alanı 162.000 km², nüfusu tahminen 4 milyondur (Muhebbet, 2009: 30). Bu bölge eski İpek Yolu üzerine yerleşen Türk kültür merkezlerinden birisi olarak, tarihî gelişim sürecinde bölgeye has Kâşgar ağızı oluşmuştur. Kâşgar ağzında yer alan birçok kelime Uygur çağdaş edebî dilinden belirgin bir şekilde farklılık gösterir. Bunlardan birisi, bazı kelimelerdeki 'r' ve 'y' seslerinin düşmesiyle oluşan uzun ünlü kelimelerdir.

1. Kâşgar Ağzı

Uygur ağız gruplarının tasnifiyle ilgili fikirler birbirinden oldukça farklıdır. Bunun başlıca sebebi, bilim adamlarının ellerindeki dil malzemeleri miktarının aynı olmaması (Emet, 2008: 51) ile birlikte, bu konu ile ilgili araştırmaların Çin yönetimi tarafından farklı şekillerde kısıtlanmasıdır. Amine Gappar'a göre Uygur ağızlarını genel olarak Merkez, Hoten ve Lopnur olmak üzere üçe ayırmak mümkündür. Kâşgar ağızı ise Ürümçi, İli, Turfan gibi yedi ağız grubu ile birlikte merkezî ağız grubunda yer almaktadır (Yasin, 2011: 04) ve bu ağızla konuşanların sayısı oldukça çoktur.

Kâşgar ağızı ses düşmesi ve ses değişmesi bakımından diğer ağızlara göre farklı birkaç özelliğe sahiptir. Bunlardan en belirgin olan özellikler şöyledir:

1) 'y' ile başlayan bazı kelimelerde ön ses y- ünsüzü j- ünsüzüne dönüşür.

yılan > jılan "yılan", yırağ > jırağ "ırak".

¹ Geniş bilgi için bk. (KİT, 2005: 5-7).

2) 'k' ile başlayan bazı kelimelerde ön ses k- ünsüzü ç-ünsüzüne dönüşür.

kir- > *çir-* "gir-", *kim* > *çim* "kim".

3) Dudak ünlülerinin uyumu yaygın değildir.

oyun > *oyan* "oyun", *oğul* > *oğal* "oğul", *körüp* > *körep* "görüp".

4) Yazı dilinde ön (kalın) ünlülü bazı kelimeler Kâşgar ağzında ard (kalın) ünlü ile kullanılır. *küçük* > *kuçuk* "köpek yavrusu", *göş* > *goş* "et", *gül* > *gul* "gül, çiçek" (Goca, 2009: 51).

5) Bazı kelimelerde ise 'r, y, v, l' ünsüzlerinin düşmesiyle uzun ünlülü kelimeler ortaya çıkar.

2. Kâşgar Ağzında Uzun Ünlüler

Ana Türkçede görülen birincil uzun ünlüler günümüzdeki Uygur Türkçesinin Kâşgar ağzında genel olarak kısalmıştır. Ana Türkçe birincil uzunlukların kalıntıları özellikle Kâşgar, Turfan, Hami ve Guma lehçelerinde bulunur (Tekin, 1995: 38).

Çağdaş Uygur Türkçesi ağızlarında uzun ünlüler belli bir oranda yer almasına rağmen, bu konu hakkında henüz yeterince araştırma ve inceleme yapılmamıştır. Uygur ağız grupları arasında uzun ünlülü kelimeler en fazla Kâşgar ağzında yer almaktadır. Uygur Türkçesinde var olan 'a, e, ê, i, o, ö, u, ü' ünlüleri telaffuzdaki uzunluklar bakımından aynı standartta değildir. Aynı ünlü bazı kelimelerde kısa telaffuz edilirken, bazı kelimelerde uzun telaffuz edilir. Uygur Türkçesinde ünlüler 'kısa ünlü' ve 'uzun ünlü' olarak ikiye ayrılmaktadır (Polat, 1993: 18).

Kâşgar ağzında yer alan birçok kelime uzun ünlüler bakımından Uygur edebî dilinden açıkça farklıdır. Bu kelimeler tarihî gelişim sürecinde ortaya çıkmış ve nadir kullanımdan yaygın kullanım alanına geçmiştir.

Kâşgar ağzında ikincil uzun ünlülerin oluşmasında bazı faktörler önemli rol oynamaktadır. Bunlardan birisi bazı kelimelerde yer alan 'r' ve 'y' ünsüzlerinin düşmesidir.

3. Kâşgar Ağzında Seslerin Düşmesiyle İkincil Uzun Ünlülü Kelimelerin Oluşması

Kâşgar ağzında kelimeler peş peşe telaffuz edildiğinde bazen ünlü, bazen ünsüz seslerin düştüğü görülmektedir. Bu fonetik değişimlerde 'r, y, v, l' seslerinin düşmesiyle bu seslerden önce gelen 'a, e, ê, i, o, ö, u, ü' ünlülerin ikincil uzun ünlülere dönüşmesi de yer almaktadır. Bunlardan 'r' ve 'y' ünsüzlerinin düşmesiyle oluşan ikincil uzun ünlülü kelimeler 'v', 'l' ünsüzlerinin düşmesiyle oluşan uzun ünlülü kelimelere göre yaygın kullanıldığı için bu çalışmada sadece 'r' ve 'y' ünsüzlerinin düşmesiyle oluşan ikincil uzun ünlülü kelimeler üzerinde durulacaktır.

3.1. 'r' ve 'y' Ünsüzlerinin Düşmesiyle Oluşan İkincil Uzun Ünlülü Kelimeler

Uygur edebî dilinde 'r' veya 'y' sesleri içeren bazı kelimeler Kâşgar ağzında bu sesleri kaybederek ikincil uzun ünlülü kelimelere dönüşmektedir.

3.1.1. Son ses -r Ünsüzünün Düşmesiyle Oluşan İkincil Uzun Ünlülü Kelimeler

Kâşgar ağzında son ses -r ünsüzünün düşmesiyle uzun ünlülü kelimeler ortaya çıkmaktadır. Ancak bu şekilde oluşan bazı uzun ünlülü isimlere şahıs eki geldiğinde 'r' sesi korunur ve uzun ünlü de ortaya çıkmaz.

Örnek: *ئەنجۇر* / *encür* "incir" > Kâşgar ağzında: *ئەنجۇر* / *encüü* (UTİL, 1990: 310). *Bu encüü bek tatlıq.* "Bu incir çok tatlı." Şahıs eki geldiğinde: *Miniñ encürüm bek tatlıq.* "Benim incirim çok tatlı."

Çokluk eki olan -lar ve -ler, genel durumlarda "r" sesini kaybederek uzun ünlü oluşturur.

Örnek: ئىشچىلار / işçilar “işçiler” > Kâşgar ağzında: ئىشچىلا / işçilaa. *İşçilaa medeniyet sarayı* (Muhabbet vd., 2013: 37). “İşçiler medeniyet sarayı.”

Son sesteki -r ünsüzünün düşmesiyle oluşan ikincil uzun ünlülü kelimelerden yaygın olanlar şunlardır:

ئېغىر / éğir “ağır” > Kâşgar ağzında: ئېغىي / éğii.

Örnek: *Anam éğii kisel* (Muhabbet vd., 2013: 32). “Annem ağır hasta.”

دۇتتار / duttar “dutar, çalgı adı” > Kâşgar ağzında: دۇتتا / duttaa.

Örnek: *duttaa çaldım* (Muhabbet vd., 2013: 44). “dutar çaldım.”

بار / bar “var” > Kâşgar ağzında: با / baa.

Örnek: *Körیدیğan künliriy baa* (Muhabbet vd., 2013: 22). “Görececek günlerin var.”

كۆرمەك / körmek “görmek” > Kâşgar ağzında: كۆمەك / köömek.

Örnek: *Özeñniñ pişanısıdın köö* (Muhabbet vd., 2013: 24). “Kendi kaderinden gör.”

سودىگەر / sodiger “tacir” > Kâşgar ağzında: سودىگه / sodigee.

Örnek: *U bir sodigee* (Muhabbet vd., 2013: 26). “O bir tacir.”

قەلەندەر / qelender “dilenci, kalender” > Kâşgar ağzında: قەلەندە / qelendee.

Örnek: *Payda qelendeeniy* (Muhabbet vd., 2013: 27). “Kâr dilencinin.”

نەر / er “er, erkek” > Kâşgar ağzında: ee.

Örnek: *Kadir bolmığan ee qalmıdı* (Muhabbet vd., 2013: 28). “Memur olmayan erkek kalmadı.”

يەر / yer “yer” > Kâşgar ağzında: يه / yee.

Örnek: *Bu yeede uzun yatsañ bolmaydu* (Muhabbet vd., 2013: 29). “Burada uzun süre yatsan olmaz.”

شىكەر / şiker “şeker” > Kâşgar ağzında: شىكه / şikee.

Örnek: *Sözliriyñiy lezziti şikerdin eşip ketsimu* (Muhabbet vd., 2013: 35). “Sözlerinin lezzeti şekerden daha fazla olsa da.”

بازار / بازار “pazar” > Kâşgar ağzında: بازا / bazaa.

Örnek: *Bazaalıda yürmek* (Muhabbet vd., 2013: 35). “Pazarlarda yürümek.”

قەشقەر / Qeşqer “Kâşgar, yer adı” > Kâşgar ağzında: قەشقه / Qeşkee.

Örnek: *Qeşkee cigdisi* (Muhabbet vd., 2013: 35). “Kâşgar iğdesi.”

ئەتتۇار / etivar “değerli” > Kâşgar ağzında: ئەتتۇا / etivaa.

Örnek: *Özümdınnımu etivaa* (Muhabbet vd., 2013: 37). “Kendimden de değerli.”

بىكار \ بىكار / bakar \ bikar “işsiz, boş” > Kâşgar ağzında: باكا \ بىكا / bakaa \ bikaa.

Örnek: *Kiçiliri dolqunda, turammaymız bakaa biz* (Muhabbet vd., 2013: 39). “Geceleri siyasi görevlerden dolayı serbest zamanımız yok.”

مازار / mazar “mezar” > Kâşgar ağzında: مازا / mazaa.

Örnek: *Çamsa dep bir mazaalığ baa* (Muhabbet vd., 2013: 41). “Çamsa adında bir mezarlık var.”

خەۋەر / hever “haber” > Kâşgar ağzında: خەۋه / hevee

Örnek: *Biz buni vilayetke hevee kılduk* (Muhabbet vd., 2013: 40). “Biz bunu vilayete bildirdik.”

قاتار / *qatar* “sıra” > Kâşgar ağzında: قاتا / *kataa*.

Örnek: *20 – 30 adem katakaada* (Muhabbet vd., 2013: 41). “Sırada 20 – 30 adam var.”

قمار / *qimar* “kumar” > Kâşgar ağzında: قوما / *qumaa*.

Örnek: *Her küni qumaa oynima* (Muhabbet vd., 2013: 63). “Her günü kumar oynama.”

تەتۈر / *tetür* “tersi, yanlış” > Kâşgar ağzında: تەتۈ / *tetüü*.

Örnek: *Tetür işni oñ kılğanmu pul* (Muhabbet vd., 2013: 42). “Yanlış işi doğruya çeviren de para.”

كەپتەر / *kepter* “güvercin” > Kâşgar ağzında: كەپتە / *keptee*

Örnek: *Keptee atımız yaçaқта*. (Muhabbet vd., 2013: 46). “Yay ile güvercinleri vuracağız.”

ماغدۇر / *mağdur* “güç, mecal” > Kâşgar ağzında: ماغدۇ / *mağduu*.

Örnek: *Paçıkımda mağduu kalmıdı* (Muhabbet vd., 2013: 46). “Bacağımda mecal kalmadı.”

زەرگەر / *zenger* “kuyumcu” > Kâşgar ağzında: زەگە / *zeegee*.

Örnek: *Zeegeede mis çilim bau?* (Muhabbet vd., 2013: 48). “Kuyumcudaki bakırdan yapılan nargile lülesi var mı?”

جىگەر / *ciger* “ciğer” > Kâşgar ağzında: جىگە / *cigee*.

Örnek: *Can ciger dost* (Muhabbet vd., 2013: 48). “Yürekte dost.”

خۇمار / *humar* “alışkanlık, uyku sersemliği” > Kâşgar ağzında: خۇما / *humaa*.

Örnek: *Közi humaa*. (Muhabbet vd., 2013: 48) “Gözü alımlı.”

قار / *Qar* “Kar” Kâşgar ağzında: قا / *Qaa* (Emet, 2008: 203).

Örnek: *Üç kün boldi qaa yēğivatqılı*. “Üç günden beri kar yağıyor”

نامبار / *ambar* “ambar, depo” > Kâşgar ağzında: نامبا / *ambaa*.

Örnek: *Dadısı ambaağa ketken* (Muhabbet vd., 2013: 49). “Babası depoya gitmişti.”

تەييار / *teyyar* “hazır” > Kâşgar ağzında: تەييا / *teyyaa*.

Örnek: *Öyde hemme neese teyyaaa* (Muhabbet vd., 2013: 50). “Evde her şey hazır.”

تاغار / *tağar* “çuval” > Kâşgar ağzında: تاغا / *tağaa* (Yıldırım, 2007: 142).

Örnek: *Sériq tağaa*. “Sarı renkli çuval.”

تار / *tar* “dar” > Kâşgar ağzında: تا / *taa*.

Örnek: *Taa yeede kıstap* (Muhabbet vd., 2013: 55). Bu bir deyim olarak bilinmekte ve ‘bardağı taşırmak’ deyimini ile aynı anlamı ifade etmektedir.

لەنگەر / *Lenger* “Lenger, yer adı” Kâşgar ağzında: لەنگە / *Lengee*.

Örnek: *Men bir kızımni lengeege eege beedim* (Muhabbet vd., 2013: 55). “Ben kızlarımdan birini Lengerli ile evlendirdim.”

3.1.2. İç Ses -r ve -y Ünsüzlerinin Düşmesiyle Oluşan İkincil Uzun Ünlülü Kelimeler

پەرداز / *perdaz* “süs” > Kâşgar ağzında: پەداز / *peedaz*.

Örnek: *U başqa hıl peedaz kılıp çıktı* (Muhabbet vd., 2013: 22). "O farklı bir şekilde süslendi ve çıktı."

نەرسە / *nerse* "şey" > Kâşgar ağzında: نەسە / *neese*.

Örnek: *Başqa hêçkandaq neese yok* (Muhabbet vd., 2013: 22). "Başka hiçbir şey yok."

ئازدۇرماق / *azdurmaq* "azdırmak" > Kâşgar ağzında: ئازدۇماق / *azduumaq*.

Örnek: *Azduuğan neesileni 'cin' dep ataydu* (Muhabbet vd., 2013: 35). "Doğru yoldan saptıran şeyler 'cin' denilir."

خورجۇن / *horcun* "birkaç çeşit renkli iplikten dokunan geleneksel bir taşıma aracı, alaca" > Kâşgar ağzında: خوجۇن / *hoocun*.

Örnek: *Hoocunniñ bir közige topını kaçılıp* (Muhabbet vd., 2013: 22). "Alacanın bir cebini toprakla doldurup."

بارماق / *barmaq* "varmak, gitmek" > Kâşgar ağzında: باماق / *baamaq*.

Örnek: *Yêkin baama* (Muhabbet vd., 2013: 29). "Yaklaşma."

ئارتماق / *artmaq* "asmak, kondurmak" > Kâşgar ağzında: ئاتماق / *aatmaq* (Yıldırım, 2007: 139).

Örnek: *Hayvanlarnıñ tirilirini aatıp*. "Hayvanların derilerini yükleyip."

تارتماق / *tartmaq* "çekmek" > Kâşgar ağzında: تاتماق / *taatmaq*.

Örnek: *Köñlüm taatıp keldim* (Muhabbet vd., 2013: 47). Gönlüm çekti, o yüzden geldim.

تۇرماق / *turmaq* "durmak" > Kâşgar ağzında: تۇماق / *tuumaq*.

Örnek: *Külüp tuudum* (Muhabbet vd., 2013: 23-25). Gülümseyip durdum.

قايىتۇرماق / *qayturmaq* "geri vermek" > Kâşgar ağzında: قايىتۇماق / *qaytuumaq* (Emet, 2008: 185).

Örnek: *O têhiçe qaytuumaptu*. "O hala geri vermemiş"

كۆرپە / *körpe* "yatak, döşek" > Kâşgar ağzında: kööpe

Örnek: *Hêliki kööpiçek* (Muhabbet vd., 2013: 25). "Şu küçük döşek."

ئولتۇرماق / *olturmaq* "oturmak" > Kâşgar ağzında: ئولتۇماق / *oltuumaq*.

Örnek: *Bir adem oltuudi* (Muhabbet vd., 2013: 26). "Bir adam oturdu."

ئۆلتۈرمەك / *öltürmek* "öldürmek" > Kâşgar ağzında: ئۆلتۈمەك / *öltüümek*.

Örnek: *Qoyıni men öltüüdüm* (Muhabbet vd., 2013: 26). "Koyunu ben kestim."

ئارتىلماق / *artilmaq* "sarılmak" > Kâşgar ağzında: ئاتىلماق / *aatılmaq*

Örnek: *U tüñlüktin aatılıp çüşti* (Muhabbet vd., 2013: 26). "O üst pencereden sarılıp aşağıya indi."

قەرز / *qerz* "borç" > Kâşgar ağzında: قەز / *keez*.

Örnek: *Yoksulğa keez yahşı* (Muhabbet vd., 2013: 28). "Yoksula borç iyidir."

پارچە / *parçe* "parça" > Kâşgar ağzında: پاچه / *paaçe*.

Örnek: *Bir paaçe bēlik* (Muhabbet vd., 2013: 30). "Bir parça balık."

بەرمەك / *bermek* "vermek" > Kâşgar ağzında: بېمەك / *beemek*.

Örnek: *Bu şiirni men Yeeken gizitige beedim* (Muhabbet vd., 2013: 37). "Ben bu şiiri Yarkent gazetesine verdim."

ئاپارماق / *aparmak* “götürmek” > Kâşgar ağzında: ئاپپاماق / *appaamak*. Bu kelime r sesinin düşmesiyle ikincil uzun ünlüye dönüşme olayı ile birlikte ünsüz ikizleşme olayı da görülmektedir.

Örnek: *Qutuni appaasa* (Muhabbet vd., 2013: 33). “Kutuyu götürse.”

شەربەت / *şerbet* “şerbet” > Kâşgar ağzında: شەۋەت / *şeevet*. -r- düşmesi ve e ünlüsünün uzun ünlüye dönüşme olayı ile birlikte, -b- > -v- değişmesi de görülmektedir.

Örnek: *Nanğa şeevet kuyimiz* (Muhabbet vd., 2013: 36). “Ekmeğe şerbet döküyoruz.”

مارجان / *marcan* “mercan” > Kâşgar ağzında: ماجان / *maacan* (Yıldırım, 2007: 347).

Örnek: *Maacanni çaqnıtp* (Muhabbet vd., 2013: 36). “Mercanı ısıldatıp.”

ئارقا / *arqa* “arka, ön karşıtı” > Kâşgar ağzında: ئاقا / *aaqa*.

Örnek: *Aaqa aaqıdın* (Muhabbet vd., 2013: 38). “Arka arkaya.”

يىگىرمە / *yigirme* “yirmi” > Kâşgar ağzında: ژىگىمە / *jigiime*. -r- düşmesi ve e ünlüsünün uzun ünlüye dönüşme olayı ile birlikte, y- > j- değişmesi de görülmektedir.

Örnek: *Jigiime koy pul bed*. (Muhabbet vd., 2013: 40). “Yirmi koy para verdi.”

ياندۇرماق / *yandurmak* “vaz geçmek, geri döndürmek” Kâşgar ağzında: ياندۇماق / *yanduumak*.

Örnek: *Vedisidin yanduumak* (Muhabbet vd., 2013: 43). “Sözünden döndürmek.”

چاندۇرماق / *çandurmak* “küçük düşürmek” > Kâşgar ağzında: چاندۇماق / *çanduumak*.

Örnek: *Bezilerni koçılarda çandurğanmu pul* (Muhabbet vd., 2013: 43). “Bazı insanları sokaklarda küçük düşüren de paradır.”

دەرت / *dert* “dert, üzüntü” > Kâşgar ağzında: دەت / *deet*

Örnek: *Siz hēnimniñ deedige* (Muhabbet vd., 2013: 44). “Sen sevgilimin derdine.”

ئىگىرمەك / *igirmek* “eğirmek” > Kâşgar ağzında: ئىگىمەك / *igiimek*.

Örnek: *Pahtıda yip igiidi* (Muhabbet vd., 2013: 48). “Pamuktan iplik eğirdim.”

چارشەنبە / *çarşenbe* “çarşamba” > Kâşgar ağzında: چاشەمبە / *çaaşembe*.

Örnek: *Çaaşembe küni keç* (Muhabbet vd., 2013: 49). “Çarşamba günü akşam.”

ئۇرماق / *urmak* “vurmak” > Kâşgar ağzında: ئۇماق / *uumak*.

Örnek: *Oğlumni men uudum* (Muhabbet vd., 2013: 50). Oğlumu ben dövdüm.

زورلىماق / *zorlamak* “zorlamak” > Kâşgar ağzında: زولىماق / *zoolimak*.

Örnek: *Men uni zoolap evetivettim* (Muhabbet vd., 2013: 50). “Ben onu zorlayarak gönderdim.”

تەرمەك / *termek* “dermek” > Kâşgar ağzında: تەمەك / *teemek*.

Örnek: *Kivez teegili ketti* (Muhabbet vd., 2013: 52). “Pamuk toplamaya gitti.”

بۇيرۇق / *buyruk* “buyruk, emir, ferman” > Kâşgar ağzında: بۇرۇق / *buuruk* (Yıldırım, 2007: 111).

Örnek: *Buuridi*. “Buyurdu.”

مەيسە / *meise* “ayakkabı türü, mest” > Kâşgar ağzında: مەسە / *meese*.

Örnek: *Bir putumğa meese keydim* (Muhabbet vd., 2013: 44). “Bir ayağıma mest giydim.”

ئويغانماق / *oyğanmak* “uyanmak” > Kâşgar ağzında: ئوغانماق / *ooğanmak*.

Örnek: *Derhal uuqıdın ooğınip* (Muhabbet vd., 2013: 29). “Hızlıca uykudan uyanıp.”

نايرىلماق / ayrılmaq “ayrılmak” > Kâşgar ağzında: نارىلماق / aarılmaq.

Örnek: *İkkige aarılğan yol* (Muhabbet vd., 2013: 30). “İki kola bölünmüş yol.”

نارپا / arpa “arpa” > Kâşgar ağzında: ناپا / aapa (Yıldırım, 2007: 29).

Örnek: *Aapa-buğday aş iken*. “Arpa ile buğday aştır.”

تارقالماق / tarqalmak “dağılmak” > Kâşgar ağzında: تاقالماق / taakalmak.

Örnek: *Bir top ademle taakılıp ketti* (Muhabbet vd., 2013: 66). “Kalabalık dağıldı.”

نورغاق / orğaq “orak” > Kâşgar ağzında: نوغاق / ooğaq.

Örnek: *Kona ooğaq* (Muhabbet vd., 2013: 60). “Eski orak.”

نۆرلىمەك / örlimek “yükselmek” > Kâşgar ağzında: نۆلىمەك / öölimek.

Örnek: *Asmanğa ööligençe korkuşka başlıdı* (Muhabbet vd., 2013: 59). “Göge doğru yükseldikçe korkmaya başladı.”

نەزان / erzan “ucuz” > Kâşgar ağzında: ئەزان / eezan.

Örnek: *Ezan mal* (Muhabbet vd., 2013: 48). “Ucuz ürün.”

نۆيلىمەك / öylimek “evlendirmek, erkekler için kullanılır” > Kâşgar ağzında: نۆلىمەك / öölimek.

Örnek: *Padişah yigitni öölep qoyaptu* (Muhabbet vd., 2013: 31). “Padişah yiğidi evlendirmiş.”

قاچا / kayça “makas” > Kâşgar ağzında: qaaça (Yıldırım, 2007: 283).

Örnek: *Qaaça yoqap kitiptu*. “Makas kaybolmuş.”

4. ‘r’ Veya ‘y’ Ünsüzlerin Düşmesiyle Oluşan Uzun Ünlülü Kelimelerle Şekil Bakımından Benzerlik Taşıyan Kelimeler

Yukarıda Kâşgar ağzında ‘r’ veya ‘y’ ünsüzlerinin düşmesiyle oluşan ikincil uzun ünlülü kelimelerden yaygın olanların listesi verilmiştir. Listede yer alan bazı kelimeler uzun ünlülü kelimeye dönüştüğünde, Uygur Türkçesi yazı dilindeki bazı kelimelerle benzer şekilde söylenmektedir. Benzer şekilde söylenen ama farklı anlamlara gelen bu kelimeler, içerdikleri ünlünün uzun veya kısa telaffuz edilmesine veya uzun telaffuz edilen ünlünün yerine göre ayırt edilmektedir. Nadir olarak cümle içinde taşıdığı anlama göre ayırt edilen durumlar da vardır.

Uygur edebî dilinde var olan bazı kelimeler ile Kâşgar ağzında ‘r’ veya ‘y’ ünsüzünün düşmesiyle oluşan, ses özellikleri bakımından benzerlik taşıyan bazı kelimeler şunlardır:

Uygur edebi dilinde	Anlamı	Kâşgar ağzında	Anlamı
ئانا / Ana	Anne	ئانا / anaa	Nar
تاغا / Tağa	Dayı, amca	تاغا / Tağaa	Çuval
قۇما / Quma	Kafes	قۇما / Qumaa	Kumar
ناپا / Apa	Anne	ناپا / aapa	Arpa
تاقالماق / Taqalmak	Kapanmak	تاقالماق / Taakalmak	Dağılmak

تۇماق / Tumaq	Börk	تۇماق / Tuumaq	Durmak
قاچا / Kaça	Tabak, kâse, çanak vb. genel adı	قاچا / Qaaça	Makas
ئەزان / Ezan	Ezan	ئەزان / Eezan	Ucuz

Kâşgar ağzında ‘r’ veya ‘y’ sesini kaybedip uzun ünlülü kelimelerin oluşmasıyla sesteş hâle gelen kelimelerden bazıları şunlardır:

‘r’ sesinin düşmesiyle oluşan kelime	Anlamı	‘y’ sesinin düşmesiyle oluşan kelime	Anlamı
ئۆلۈمەك / öölimek (‘r’ sesinin düşmesiyle oluşan kelime)	Yükselmek	ئۆلۈمەك / Öölimek	Evlendirmek
ئوۋغاق / Ooğaq (‘r’ sesinin düşmesiyle oluşan kelime)	Orak	ئوۋغاق / Ooğaq	Uyanık

Sonuç

Uygur Türkçesinde yer alan ağızlar arasında Kâşgar ağzının fonetik bakımdan çeşitli özelliklere sahip olduğu ve bu özelliklerden birisinin de ‘r’ ve ‘y’ ünsüzlerinin düşmesiyle oluşan uzun ünlülü kelimeler olduğu görülmektedir. Biz bu çalışmamızda Kâşgar ağzının bu özelliğini esas alarak ‘r’ ve ‘y’ seslerinin düşmesiyle oluşan uzun ünlülü kelimelerden yaygın olanlarını tespit etmeye çalıştık.

Son sesteki -r ünsüzünün düşmesiyle oluşan ikincil uzun ünlülü 31 kelime, iç seste -r- ve -y- ünsüzlerinin düşmesiyle oluşan ikincil uzun ünlülü 40 kelime olmak üzere, toplam 71 ikincil uzun ünlülü kelime tespit edilmiştir. Tespit edilen her kelimenin Uygur edebî dilindeki yazılışı ve transkripsiyonu yan çizgi ile ayrılıp tırnak içinde Türkiye Türkçesindeki anlamı verildikten sonra Kâşgar ağzındaki kullanılışı örneklerle açıklanmış, örnekler Türkiye Türkçesine de aktarılmıştır. Bazı kelimelerde görülen farklı ses olayları için kısa açıklamalar eklenmiştir. Son olarak, Uygur edebî dilindeki bazı kelimeler ile Kâşgar ağzında ses değişmesiyle benzer veya aynı şekilde söylenen kelimeler arasındaki benzerlik (toplam on kelime) tablo şeklinde verilmiştir.

Söz konusu tespitler, Kâşgar ağzı ile Uygur edebî dilinin ilişkilerini ve karşılıklı konumlandırılmasını kolaylaştıracak niteliktedir.

Kısaltmalar

KİT	<i>Kâşgar İli Tezkiresi I.</i> (2005). Şincan: Şincan Halk Neşriyatı
UTİL	<i>Uygur Türkçesi İzahlık Lügati</i> (1990). Pekin: Milletler Neşriyatı
M.Ö.	Milattan önce
bk.	bakınız

Kaynakça

- Emet, Erkin (2008). *Doğu Türkistan Uygur Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, Konuralp (2013). *Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kaşgar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Goca, Ayet Abdülaziz (2009). “Çağdaş Uygur Türkçesinin Ağızları Üzerine”. *Türk Dilleri Araştırmaları Dergisi*, (19): 47- 56.
- Kâşgar İli Tezkiresi I.* (2005). Şincan: Şincan Halk Neşriyatı.
- Kaşgarlı Mahmut (2008) *Divan-ü Lügat-it Türk*. Ürümçi: Şincan Halk Neşriyatı.
- Muhebbet, K. Taş vd. (2013). *Uygur Dili Lehçe Ağızların Özellikleri*. Ürümçi: Şincan Halk Neşriyatı.
- Muhebbet, Kasım (2009). “Çağdaş Uygur Ağızlarında Ünsüzlerin Düşmesi”. *Şincan Üniversitesi Bilim Dergisi*, (2): 08-22.
- Paul, Pelliot (1986). “Kâşgar Hakkında İnceleme”. *Kâşgar Pedagoji Enstitüsü Bilim Dergisi*, (1): 311- 314.
- Shaw, Robert Barkley (2014). *Kâşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü*. Ankara Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, Talat (1995). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Uygur Türkçesi İzahlık Lügatı* (1990). Pekin: Milletler Neşriyatı.
- Yasın, Y. Kasım vd. (2011). *Lise İçin Uygur Dili*. Ürümçi: Sincan Halk Sağlığı Yayınları.
- Yıldırım, Fikret (2007). *Kaşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Zağoglı, A. Serdar (2023). Zordun Sabir'in "Dolan Yaşlırı" (Dolan Gençleri) Adlı Hikâyesinin Çözümlemesi, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2023 /22, s. 34-48.

ZORDUN SABİR'İN "DOLAN YAŞLIRI" (DOLAN GENÇLERİ) ADLI HİKÂYESİNİN ÇÖZÜMLEMESİ

[Araştırma Makalesi / Research Article]

A. Serdar ZAĞOĞLI*

Geliş Tarihi: 04.09.2023

Kabul Tarihi: 20.11.2023

Öz

Çağatay edebiyatının devamı olan, 20. yüzyılın başlarından itibaren temelleri atılan ve konu üzerinde çalışan edebiyat tarihçileri tarafından Çağdaş Uygur Edebiyatı olarak adlandırılan bu süreç, farklı zorluklar ve önemli aşamalardan geçerek bugüne ulaşmıştır. Doğu Türkistan'daki milliyetçi Çin yönetimi, iki kez kurulan Cumhuriyet, Komünist Çin istilası, Kültür Devrimi gibi olaylar edebiyata farklı şekillerde yansımıştır. Ayrıca günümüzdeki soykırım niteliğindeki baskılar Uygur edebiyatının soluğunu kesmiştir. Özgürlük, sosyal baskı, inançsal kısıtlanmalar vb. meseleler hep edebiyatın konusu olmuştur; yazarlar da hoşnutsuzluğunu kalemi aracılığıyla ifade etmiştir.

İkinci Cumhuriyet'in merkezi olan Gulca'da doğup büyüyen Zordun Sabir'in eserlerinde, yaşadığı dönem ve bu dönemdeki Uygur halkının sosyal hayatı ifade edilir. Uygur halkının yaşam biçimi, hayata bakışı ve karşılaştığı farklı sıkıntıları dile getirmesi yönüyle Sabir'in eserleri bir toplumun hafızası niteliği taşır. Türkiye'de yakında Türkçeye çevrilen "Anayurt" adlı üç ciltli tarihî romanı ile tanınan Sabir'in hikâyeleri de ustalığının birer kanıtı mahiyetindedir. Bu makalede Zordun Sabir'in 1979 tarihli, Kültür Devrimi'nden sonra bir köyde geçen olayları anlattığı ya da oradan esinlenerek kaleme aldığı, Uygurların sosyal yaşamı ve düşünce yapısından kareler sunduğu ve dönem şartlarını göz önünde bulundurarak otoriteyi eleştirdiği "Dolan Yaşlırı" (Dolan Gençleri) adlı hikâyesi çözümlenecektir.

Bu hikâye metne bağlı inceleme yöntemi ile çözümlenmiş olup yöntem, edebî eseri bir metin olarak görüp öz ve biçim bakımından irdelemeyi amaçlar. Hikâyenin çözümlemesinde dil, üslup, yapı, kişiler, olaylar ve diğer unsurlar üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Çağdaş Uygur Edebiyatı, Zordun Sabir, Uygur Hikâyeciliği, Dolan Yaşlırı, Kültür Devrimi.

ANALYSIS OF ZORDUN SABİR'S STORY "DOLAN YASHLIRI"

Abstract

This process, which is the continuation of Chagatai literature, was founded in the early 20th century and is called contemporary Uyghur literature by literary historians working on the subject, has reached today through different difficulties and important stages. Events such as the Nationalist Chinese rule in East Turkistan, the establishment of two republics, the Communist Chinese invasion, and the Cultural Revolution have all had different impacts on literature. Additionally, the ongoing genocidal repression in the present day has stifled Uyghur literature. Themes of freedom, social oppression, religious constraints, and more have always been part of literature, and writers have expressed their discontent through their pens.

Born and raised in Gulja, the capital of the Second Republic, Zordun Sabir's works depict the social life of the Uyghur people during his time. Sabir's works serve as the collective memory of a society, as they portray the Uyghur way of life, their perspectives on life, and the various hardships they encountered. Zordun Sabir, who

* Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, e-posta: s.shataerogr.iu.edu.tr
Orcid: 0009-0009-7758- 401X

recently gained recognition in Turkey for his three-volume historical novel "Anayurt," which has been translated into Turkish, also offers stories that serve as evidence of his literary mastery. This article aims to analyze Zordun Sabir's 1979 story "Dolan Yaşliri" (Dolan Youth), in which he either describes events that unfolded in a village following the Cultural Revolution or drew inspiration from it. In this narrative, he portrays glimpses of Uyghur social life and mindset, all while offering criticism of the authorities within the context of that period's circumstances.

This story was subjected to a text-based analysis method, which involves examining the literary work as a textual entity, focusing on its essence and form. The analysis emphasized various elements, including language, style, structure, characters, and events.

Keywords: Contemporary Uyghur Literature, Zordun Sabir, Uyghur Storytelling, Dolan Yashliri, Cultural Revolution.

Giriş

Kimi araştırmacılara göre Uygur edebiyatı tarihi; Uygur Klasik Edebiyatı dönemi, Çağdaş Uygur Edebiyatı dönemi (1900-1949) ve Bugünkü Zaman Uygur edebiyatı (1950-) dönemi olmak üzere üç grupta değerlendirilir (Sultan ve Abdurehim, 2006: 1-2). Kimi araştırmacılara göre ise İslamiyet Öncesi Uygur Klasik Edebiyatı, İslamî Devir Uygur Klasik Edebiyatı ve Çağdaş Uygur Edebiyatı (1900-) olarak tasnif edilir (Kaşgarlı, 2017: XV). İsimlendirmeler hangi şekilde olursa olsun, köklü bir edebiyat geleneğine sahip olan Uygurların çağdaş edebiyatından söz edebilmek için 20. yüzyılı beklemek gerekecektir. Gerçi 19. yüzyılın son yarısına doğru Doğu Türkistan'da meydana gelen siyasi olaylar yeni edebiyatın da habercisidir. Dönemin önemli isimleri olan Abdurehim Nizari, Molla Bilal Nazimi, Molla Musa Sayrami, Hüseyinhan Tecelli, Şevki gibi yazarların eserlerinde realizm akımının izleri görünmeye başlamıştır (Utuq vd., 2006: 235-237). 20. yüzyılın girmesiyle şekillenmeye başlayan ve 1930'lu yıllarda olgunlaşan Çağdaş Uygur Edebiyatı'nda Lutpullah Mutellip, Abdulhaluk Uygur, Memtili Tevfik, Abdulkadir Damolla gibi isimler ön plana çıkmıştır.

Takip eden süreçte, Doğu Türkistan'daki kaynaklarda 1949 yılından itibaren başlatılan ve Bugünkü Zaman Uygur Edebiyatı olarak tanımlanan dönemin edebiyatı gelişmiştir. Bu süreç başından geçirdiği farklı siyasi olaylar sebebiyle üçe bölünür: 1949-1966 yılları arası, Kültür Devrimi (1966 – 1976) yılları ve 1976 dan sonraki yıllar (Sultan ve Abdurehim, 2006: 5-10). 1949 Doğu Türkistan'a Çin Komünist Partisi'nin girmesiyle başlayıp Kültür Devrimi'ne kadar devam eden bu süreçte Teyipcan Eliyev, Erşidin Tatlik, Seyfettin Ezizi, Zunun Kadiri, Elkem Ehtem, Ablimit Mesudi, Nimşehit gibi yazarlar adından söz ettirir (Sultan ve Abdurehim, 2006: 6). Kültür Devrimi'nde ise aydınlar sürgüne gönderilmiş, kitaplar yakılmış, edebiyatın hiçbir şekilde gelişmesine izin verilmemiştir. Bu yıllarda kayda değer bir edebî eser yayımlanamamıştır (Sultan ve Abdurehim, 2006: 431-432). Kültür Devrimi'nden sonra, özellikle 1978'den itibaren Çin'in izlediği açılım ve kalkınma politikasıyla birlikte Uygur edebiyatı da tekrar ayağa kalkmış ve hızla eser vermeye başlamıştır (Kaşgarlı, 2022: 44). Kültür Devrimi'nden sonraki bu ilk yıllarda Abdurehim Ötkür, Turdi Samsak, Perhat Cilan, Ehet Turdi, Abdulla Talip gibi isimler göze çarpar (Sultan ve Abdurehim, 2006: 23). Zordun Sabir son iki dönemde, özellikle Kültür Devrimi'nden sonraki dönemde yazdığı olgunlaşmış eserleri ile Bugünkü Zaman Uygur Edebiyatı'nın yapı taşlarından biri hâline gelmiştir. Onun Kültür Devrimi'nden hemen sonra yazdığı ve edebî kişiliğinde büyük bir değişime gittiğinin habercisi olan eserlerinden birisi de Dolan Yaşliri adlı hikâyesidir.

1. Zordun Sabir'in Hayatı ve Eserleri

Zordun Sabir, 1937 yılının Nisan ayında İli vilayetine bağlı Gulca şehrinin Yenitam köyü, Bostan mahallesinde çiftçi bir ailenin ikinci çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Daha beş yaşındayken annesini kaybetmiş, babası tarafından büyütülmüştür. Babası onun eğitimine

çok önem vermiş, onu ilk önce köy okulunda, daha sonra İli öğretmen okulunda okutmuştur (Kaşgarlı, 2017: 323). Zordun Sabir, okulunu 1957’de bitirdikten sonra İli Gazetesi’nde çalışmaya başlamış, aynı zamanda da Kuzeybatı Milletler Enstitüsünde yüksek tahsiline devam etmiştir. O, Kuzeybatı Milletler Enstitüsünde okuduğu sıralarda farklı milletlerin tarih, edebiyat ve kültürlerine dair bilgi edinme fırsatına sahip olmuş, Çin ve Rus edebiyatının klasik eserlerini Çince’den okumuştur. Sabir ayrıca Klasik ve Çağdaş Uygur Edebiyatı’ndan da fazlaca okuma yapmıştır. Bu okumalar onun edebiyata olan ilgisini artırmış ve yazarlık sürecinde büyük önem taşımıştır (Kaşgarlı, 2017: 324).

Zordun Sabir 1964’te Gulca şehri 2. lisesine edebiyat öğretmeni olarak atanır. 1979’da Şincan Halk Neşriyatı’na atanıp Uygur tahrir bölümünde çalışır. 1981’de Pekin’e giderek Lu Şün adındaki edebiyat enstitüsünde eğitim görür. Aynı yıl Şincan yazarlar birliğine üye olur ve edebî üretiminde başarılar elde etmeye başlar. O, 1987/88 yıllarında Almanya, Suudi Arabistan ve Türkiye gibi ülkelere davet edilir ve Uygur edebiyatı hakkında konferanslar verir. 1992’de Tanrıdağ dergisi tarafından Doğu Türkistan genelinde yapılan ankette, okurların en çok beğendiği üç yazardan biri olarak seçilir. Sabir bu süreçte, Çin Yazarlar Birliği’nin üyesi yapılır ve Şincan Yazarlar Birliği’nin başkan yardımcılık görevine getirilir. Aynı zamanda Şincan Edebiyat ve Sanatçılar Birliği’nin birinci dereceli yazarı ünvanına da sahip olur. Zordun Sabir, 13 Ağustos 1998’de Ürümqi’de altmış bir yaşında vefat eder (Sultan ve Abdurehim, 2006: 556-558).

Zordun Sabir 1961’de Tarım dergisinde yayımladığı “Aq Örük” (Ak Erik) adlı şiiri ile edebiyata adım atar. Ancak O, daha sonraki süreçte şiirden ziyade nesir ile uğraşır ve bu yönde eser vermeye başlar. “Tag Keynige Ötkiçe” (Dağın Arkasına Geçerken) adlı ilk hikâyesi ile birlikte nesir yazma serüveni başlar. Devam eden yıllarda onun “Sırdaş Qelbler” (Sırdaş Kalpler), “Seherçi” (Sabahçı), “Bahar Bovayniñ Künleri” (Bahar Dedenin Günleri) gibi hikâyeleri yayımlanarak halk tarafından alkışlanır (Sultan ve Abdurehim, 2001: 185). O 1980’de yazdığı “Qerzdar” (Borçlu) adlı hikâyesi ile yazarlık yeteneğini gösterir. 1983’de yazdığı “İzdiniş” (Arayış) romanı ile Uygur romancılığını bir üst seviyeye taşır. 1980’li yıllarda yazdığı “Heyirlik İş” (Hayırlı İş), “Sübhi” (Sabah Vakti), “Ahırqi Padiçi” (Son Çoban) gibi uzun hikâyeleri ile Uygur uzun hikâyeciliğinin öncüsü olur (Kurban vd., 2007: 3-10). Zordun Sabir Uygur edebiyatına altmış beş hikâye, on altı uzun hikâye ve dört roman kazandırmıştır. Ayrıca Sabir’in edebiyat teorisi ile ilgili yazdığı yedi makalesi, hikâyelerinin toplandığı on kitabı yayımlanmıştır (Kurban vd., 2007: 186-194). Onun önemli eserleri olarak “Untumaymen Gülsare” (Unutmam Gülsare), “Tarım Süyi Keynige Aqmaydu” (Tarım Suyu Tersine Akmaz) “Eh Topiliq Yol” (Ah Tozlu Yol), “Dolan Yaşliri” (Dolan Gençleri) gibi hikâyeleri ve “Anayurt”, “İzdiniş” (Arayış) gibi romanları gösterilebilir.

Uygurların sosyal hayatını, doğal olarak da edebiyatını derinden etkileyen 1966-1976 yılları arasındaki Kültür Devrimi¹ sırasında, Zordun Sabir “şüpheli” ve “milliyetçi” olarak suçlanmış ve Tibet’e sürgün edilmiştir. Burada birçok zorluk ile mücadele etmiş ve 1970’li yıllara kadar eline kalem alamamıştır. O, bu sıralarda çiftçilerle vakit geçirip onların sıkıntılarını, ümitlerini, yaşam tarzlarını öğrenerek ilerideki eserleri için malzeme toplamıştır (Kaşgarlı, 2017: 324). Zordun Sabir bu sancılı süreci şöyle ifade etmektedir: “Hayatımın en eğri büğrü, en anlaşılmaz çizgileri Kültür Devrimi yıllarıydı. Ben o yıllarda, Neden doğdum? Neden böyle dolaşıyorum gibi sorulara bile cevap bulamamıştım. Kendilerine daha çok şey katmak için çırpındığım öğrencilerimin bana taş atmaya zorlandığı yılları hatırlamak bana acı veriyor” (Sabir, 1990: 9).

¹ 1966-1976 yılları arasında Çin genelinde gerçekleşen bir hareket olup Uygurların hayatını özellikle edebiyatını derinden etkilemiştir. Bu dönemde, yazarların yazma hakları elinden alınmış ve bu on yıl içinde hemen hemen hiç edebî eser yayımlanmamıştır.

Zordun Sabir, iyi bir dil ustası olmanın yanında iyi bir de gözlemcidir. O eserlerini realist bir biçimde kaleme almış, yazdıkları ile dönemin şartlarını ve toplumun genel sorunlarını okura yansıtmıştır. Kültür Devrimi ve daha sonraki süreçte kaldığı ve gezdiği köylerde karşılaştığı olaylardan esinlenerek birçok eser yazmıştır. Hatta onun eserlerinin asıl kaynağının Uygur köyleri, özellikle de İli, Turfan ve Mekit gibi bölgeler olduğu söylenebilir (Sultan ve Abdurehim, 2001: 186-188).

2. Dolan Yaşliri Adlı Hikâyenin Çözümlemesi

Hikâye, 1979 yılında Şincan Edebiyat Seniti (Şimdiki Tarim) dergisinin 10. sayısında yayımlanmıştır. Hikâye yayımlanıp kısa süre içinde okurların dikkatini çeker. Çünkü hikâye, Zordun Sabir'in daha önce yazdığı hikâyelerinden seçtiği konu, olay yeri ve kişileri bakımından tamamen farklıdır. Sabir bu eserinde Taklimakan Çölü kenarındaki Mekit² çiftçilerinin hayatını anlatmış ve o sancılı on yıl içinde halkın çektiği manevi sıkıntıları açığa çıkarmıştır. Zordun Sabir'in 1979'dan önceki eserlerinde siyasi içerik daha ön plandadır ancak "Dolan Yaşliri" ile yazar yeni bir dönüm noktası yaşamıştır. O artık halkın hayatına siyasi ve sınıf mücadeleleri açısından değil, tarih ve kültürel açılarından bakmaya başlamıştır (Hoşur, 2009: 79). Yazar bu hikâyesini yazmadan önce Mekit'e gitmiş, orada bir süre kalarak ele alacağı eser için gözlem yapmıştır. Eser, realist bir gözlem sonucu kaleme alınmasıyla Uygur edebiyatı hikâyeciliğinde ayrı bir önem taşımaktadır. Zira bu hikâye Zordun Sabir'in edebî hayatında dönüm noktası olmuş ve Uygur Bugünkü Zaman Edebiyatı'nın en önemli eserlerinden biri hâline gelmiştir. Eser yazılırken başlığı "Dolan Oğlu" olarak düşünülmüş ancak "Dolan Yaşliri" adıyla yayımlanmıştır (Seyit, 2003: 66). Zordun Sabir'in bu hikâyesi toplum tarafından çok beğenilmiş, dolayısıyla Doğu Türkistan ve Çin'de farklı edebiyat ödülleri almıştır. Ayrıca sinema filmi olarak beyaz perdeye taşınmıştır (Hoşur, 2009: 79). Bu hikâyenin 2006 yılında tekrar düzenlenen lise ders kitabına girmesi de önemi açısından dikkat çekicidir.

2.1. Tema:

Anlatıya bağlı edebî metinlerin tümünde bir olay örgüsü vardır. Bu olayları meydana getiren parçalar arasındaki çatışmanın en kesin ifadesi ise temadır (Aktaş, 2013: 69). Zordun Sabir, bu hikâyede Kültür Devrimi'nin etkisiyle Uygur kültüründe önemli yeri olan yöresel müzik ve dans gibi unsurlardan nefret eden ve uzaklaşan bir gencin, tekrar millî değerlerini seven ve kendi kültürüne bağlı bir birey hâline dönüşme sürecini konu alarak hikâyeyi bu tema üzerinde kurgulamaktadır. Diğer yandan insanların farklılıklarıyla özel olduğunu belirterek otoritenin asimile etme politikasını eleştirmektedir.

2.2. Yapı:

Bu hikâye, Uygur edebiyatında *povest* olarak adlandırılan uzun hikâye türüne ait olup 7 bölümden oluşmaktadır. 1. Bölüm'de, başkışı Kenci ve onun annesi-babası tanıtılır, onların gençliği, nasıl evlendiği ve oğlu ile aralarındaki çatışma dile getirilir. 2. Bölüm'de, başkışı Kenci'nin neden moralinin bozuk olduğu ve diğer kişiler yani Aside ve Möminkan ile olan ilişkileri anlatılır. 3. Bölüm'de, başkışının nefret ettiği dansı öğrenmeye zorlanması ve dansçı Metya'nın ona yardımcı olmaya çalışması anlatılır. 4. Bölüm'de, başkışının dans etmeyi öğrenmek isteyerek Metya'nın yanına gitmesi, geriye dönüşle Kenci'nin neden danstan nefret ettiği açıklanır. 5. Bölüm'de, başkışının artık nefret ettiği dansı tekrar sevmeye başlaması anlatılır. 6. Bölüm'de, köyde yapılan bir Dolan Meşripi³ anlatılır. 7. Bölüm'de, uzakta olan başkışının son anda Meşrep'e yetişmesi ve sevdiği kızla dans etmesi anlatılır.

² Kaşgar iline bağlı, Taklamakan Çölü'nün batısındaki bir ilçedir.

³ Doğu Türkistan'ın Mekit, Maralbeşi, Yopurga, Aksu, Avat, Şayar ve Tarim Nehri kıyılarındaki yörelere özel meşrep türü.

2.3. Olay Örgüsü:

a. Çerçeve Hikâye

- 1) Çevik genç Paltahun 16 yaşındaki güzel kız Asihan ile evlenir ve güzel bir düğünle dünya evine girerler.
- 2) Kenci, ortaokul birinci sınıfı bitirdikten sonra 1966 yılında Ürümçi'ye eğitime gider.
- 3) Kenci, Ürümçi'den döndükten sonra gerici olarak suçlanan Sanatçı Metya ile karşılaşır.
- 4) Metya akşam olunca onların evine gelir. Kenci, dans eden ve gericiliği teşvik eden birinin kendi evinde kalmasını istemez ama babasına karşı gelemeyerek ses etmez.
- 5) Daha sonraları bu ikili başka yerlerde yine karşılaşır, Kenci arkadaşlarının yanında onu tanımazlıktan gelir.

b. Çekirdek Hikâye

- 6) Kenci'nin annesi yemek pişirirken babası Paltahun şarkı söyleyerek girer ve geçmiş günlerini, gençliğinde nasıl tanıştıklarını ve düğünlerini anımsarlar.
- 7) Kenci babasının şarkı söylemesinden çok rahatsız olur ve babası ile arasında tartışma geçer.
- 8) Anne, baba ile oğul arasında kalır ve onları yatıştırmaya çalışır. Baba, oğlunun her Dolanlı gibi şarkı söyleyip dans eden biri olmamasına üzülür.
- 9) Anne ile baba, oğlunun evliliği hakkında konuşur. Hatta anne, komşu kızı Aside'yi uygun gördüğünü söyler.
- 10) Baba, oğlunun yaşının geçtiğini ama hâlâ evlenmediğini ve bu gidişle de asla evlenemeyeceğini söyleyerek sinirlenir.
- 11) Kenci, evinden çıkıp kooperatifin medeniyet evine gider ve resimle uğraşmaya başlar.
- 12) Onun çizdiği bir resim komşusu ve sevdiği kız Aside'ye çok benzemektedir.
- 13) O cesaretini toplayıp Aside'ye açılır ancak Aside dans etmeyi bilmeyen birini beğenmez.
- 14) Bunun üzerine O, daha da kendini kaybeder ve hastalanacak hâle gelir.
- 15) Babası, Paltahun'un eski öğrencisi dansçı Metyadan ona dans öğretmesini rica eder.
- 16) Metya birkaç kez kenci ile sohbet etmeye çalışır ancak Kenci ondan nefret ettiğini söyleyerek onu yanından kovar.
- 17) Kencin'in arkadaşı, eşinden boşanan Mömincan Aside'nin peşine düşmeye başlar.
- 18) Kooperatifte yapılan Meşrep'te Mömincan ile Aside dans eder.
- 19) Buna dayanamayan Kenci mecbur dans öğrenmek için Metya'nın yanına gider.
- 20) Zaman geçtikçe ve aşkın gücüyle Kenci dansı ve şarkıyı sevmeye başlar hatta kendisi şarkı bile söyler.
- 21) Oğlundaki bu değişiklikleri gören baba Paltahun ile anne Asihan önce şaşırır, ardından sevinmeye başlar.
- 22) Yılın hasadı alındıktan sonra kooperatifte büyük bir meşrep düzenlenir.
- 23) Ancak Kenci ve diğer gençler köyden uzakta, Dolan Nehri kıyısında yeni açılan dere için çalışmaktadırlar.

24) Gençler işi bırakıp meşrebe gitmek ister ancak işin başında olan Kenci kendisinin de çok gitmek istediğini ama işi bitirmeden gidemeyeceğini belirtir.

25) Gençler mecbur orada çalışmaya başlar ama gönülleri köyde, Meşrep'tedir. Kenci de böyle bir fırsatı kaçırdığından ve artık sevdiği kızı başkasının dansa kaldıracağından çok üzüntülüdür.

26) Köylüler meydana toplanır fakat Meşrep daha başlamamıştır. Bunun sebebi sanatçı Metya'nın gençleri getirmeye araba ile gitmesidir.

27) Metya oraya gidip işlerini bitiren ama yolun uzaklığından yetişemeyeceklerini düşünerek iş yerinde kalan gençleri arabaya alır.

28) Meşrep başlar, Paltahun ve Asihan oğlunun artık yetişemeyeceğini düşünerek üzülmeye başlar.

29) Sanatçı Metya sahneye çıkarak mukam⁴ söylemeye başlar. Sahne tekrardan canlanır.

30) Aniden sahneye güzel giyinmiş ve yakışıklı bir genç, Kenci çıkar ve Aside'yi dansa davet eder.

31) İkili beraber dans etmeye başlar. İnsanlar Kenci'nin bu kadar güzel dans edebileceğini görerek şaşkına döner ve onları alkışlamaya başlar.

32) Zaman geç olunca artık meşrebin bittiği anons edilir ama halk daha eğlenceye doymamıştır.

33) Oğlunun kızla birlikte dans etmesinden gurur duyan ve çok mutlu olan Paltahun, sahneye çıkarak yarın kendisinin bir kez daha Meşrep düzenleyeceğini açıklar.

34) Herkes sevinçten çılgık atar ve hikâye biter.

2.4. Anlatıcı ve Bakış Açısı:

Hikâyenin en önemli unsurlarından biri kuşkusuz anlatıcıdır. Edebî anlatım, anlatılacak bir hikâye ile hikâyeyi sunacak bir anlatıcıya dayanır (Tekin, 2017: 201-21). Yazar, ifade etmek istediği düşünce veya anlatmak istediği olaya göre bakış açısı ve anlatıcıyı seçmek zorundadır (Aktaş, 2013: 43). Bu hikâye hâkim bakış açısıyla, üçüncü tekil ağızdan anlatılmakta olup anlatıcı yazar, kahramanların içinden geçen her şeyi bilmektedir. Yazar anlatıcı, hikâyedeki kişiler hakkında her şeyi bilen ve gerektiğinde zihinlerine girerek en gizli duygu ve düşüncelerini açıklayabilen tanrısal bir güce sahiptir (Tekin, 2017: 201-28). Örneğin: "O resme bakarak, Aside... diye, fısıldadı. -Bu resmi niye bu kadar Aside'ye benzeterek çizdim acaba? Yüzden fazla insanın içinde sadece sen canlı ve karakteristik çizilmişsin, bu nasıl bir iş..? O cevabı basit olan bu soruya cevap vermek istemiyordu" (URL-1).

"O geçip giden on yılına yandı. Gençlik ve delikanlılık yılları kültürel sanatın güzelliklerine karşı mücadele ederek geçmiş. Geçen zamanı pişmanlık ile geri getirmek imkânsız idi. Artık bundan sonrakisinin değerini bilmek gerekir... Kenci bu düşünceler ile bir tur dansı bitirdi. Ancak onun sahneden inesi gelmiyordu." (URL-1).

2.5. Kişiler:

Kurmaca eserde nakledilen olayın zuhuru için gerekli insan ve diğer varlıklar şahıs kadrosu olarak adlandırılır (Aktaş, 2013: 43). Kişi kadrosu genellikle insanlardan oluşur ancak bazen hikâyenin kişisi olarak hayvanlar, nesneler ve semboller de yer alabilir (Çetin, 2008: 144). "Hikâyede başkişilerin hem dış görünüşleri hem de iç dünyaları, açık ve ayrıntılı tasvir ve tahlillere, imalara, çağrışımlara ve diğer bazı göndermelere bağlı olarak yansıtılır" (Çetin,

⁴ Uygur Klasik 12 Makamı'ndan herhangi biri.

2017: 19). Bu hikâye uzun olması hasebiyle kalabalık bir şahıs kadrosuna sahiptir. Hikâyede birçok karakter ismi ve bazı davranış özellikleri ile tanıtılırken bazen gençler, askerler gibi sadece topluca anılan fon karakterler de mevcuttur. Yazarın kahramanları gerçek hayattan ve bizzat kendi gözlemleri neticesinde yaratıldığı için çok etkileyicidir. Yazar, seçtiği kişilerle hikâyeyi ve onun gerçekleştiği ortamı çok iyi bir şekilde resmetmeyi başarmıştır.

1) Başkahraman: Kenci

“Başkişi”, “esas kahraman” olarak da adlandırılan, anlatıda birincil konumda olan bu kişi, hikâyenin genelinde baş köşede yer alır. Genellikle hikâyenin merkezî figürü olarak öne çıkar ve diğer karakterler, ona bağlı olarak hikâyede şekillenir.” (Çetin, 2008: 148).

Tüm hikâye başkişi Kenci’nin kültürel dönüşümü etrafında kurgulanmıştır. Ailesinin tek çocuğu olan Kenci yirmi yedi yaşındadır. O, köyünde ortaokulda okurken Ürümçi’ye gidip özel Komünizm eğitimi alan devrimci bir gençtir. Kenci kitap okumayı ve resim çizmeyi sever, bir nevi köyündekilere nazaran okumuş, aydın bir gençtir ayrıca köyündeki kooperatifin önemli üyelerinden biridir. Aldığı eğitim nedeniyle kendi kültürünü ve dinî değerlerini gericilik olarak gören ve dans etmek, şarkı söylemek gibi eğlencelerden nefret eden biridir. Örneğin: “Ne! Dedi oğlu sinirlenerek, dünyadaki ileri medeniyetleri bilmiyorsun. Dolanlının eski mukamını çağdaş dünyaya yapıştırmak istiyorsun. Bu güzel bir bahçeye kabak dikmek gibi gülünç bir iş” (URL-1). “Kenci kendini iç içinden aşağılanıyor gibi hissetti. Çünkü o gençliğe adım attığından beri dans etmeyi gericilik olarak düşünürdü. Ona böyle hareketler, az önceki türküler sanat değil, bir türlü hakaret gibi gelirdi.” (URL-1).

Kenci’nin Aside’ye âşık olmasıyla birlikte değişim başlar. Zira, “âşık olmak, güzel ya da ilginç bir insanı arzulamak değil, yeni bakış açısı ile dünyayı algılamaktır” (Alberoni, 1990: 50). Hikâyenin sonunda o kendi yanlışının farkına varır ve kültürel zenginliklerinin değerini anlar. Dolayısıyla onlara tekrardan sıkı sıkıya bağlanır. Örneğin: “Metya’nın aheste türküsü, Dolan rebabı, kanun, def ve diğer enstrümanlardan gelen ses peki? Bu ona sadece bir ses değil, tüm dünyadaki insanları mutlu eden bir güç olarak hissedilmekteydi. Kenci böyle bir gücü ve güzelliği şimdiye kadar hiçbir enstrümandan hissetmemişti. O geçip giden on yılına yandı. Gençlik ve delikanlılık yılları kültürel sanatın güzelliklerine karşı mücadele ederek geçmiş” (URL-1).

2) Norm Karakter: Aside

Norm karakter, başkarakterden sonra en fazla boyutlu karakterdir. Bu karakter, başkarakterin kusurlarını yansıtarak ona doğruyu gösteren bir ayna gibi işlev görebilirken diğer karakterlerdeki sapmaları tespit ederek, onların yargılanmasını sağlayarak ahlaki ölçüt rolünü de üstlenebilir. Ayrıca norm karakter, yazarın sesi olarak da işlev görebilir (Stevick, 2021: 186). Örneğin yazar, bu hikâyede fikirlerini bazen Aside, Paltahun ve Metya gibi norm karakterler aracılığıyla okuyucuya iletir.

Norm karakter Aside, hikâyede çok fazla ön plana çıkmaz ancak onun Kenci’nin değişiminde rolü büyüktür. O, üç kız çocuğu olan bir ailenin en küçük kızıdır. Köyde çalışkanlığı, güzel ahlakı, afacanlığı ve güzel dans etmesiyle tanınan kızıdır. O ilk başta Kenci’nin teklifini reddeder, daha sonra onu kendi istediği hâle getirir. Örneğin: “Aside, sana bir genç âşık olmuş ama o senden dans etmemeyi, şarkı söylememeyi talep ediyormuş! dedi Kenci kibirli bir şekilde. Kız tüm mahalleye duyulacak kadar yüksek sesle kahkaha atarak güldü ve biliyorum, dedi. O kaşlarını çatarak, mahallemizde dans ve türkü sevmeyen tek kişi var! siz ona söyleyin, onun hiçbir çekiciliği ve özelliği yok, Dolan kızları ona ‘put’ diye lakap takmış, dedi ve gülerken oradan ayrıldı” (URL-1).

3) Norm Karakter: Metya

Hikâyedeki bir diğer norm karakter olan Metya, Aside'nin aksine daha çok ön plandadır. Başkişi Kenci'nin dönüşümünde etkili olan, 40'lı yaşlarındaki bir kişidir. Şakacı, cesur, belli bir mesleği olmayan, sadece kültürel sanatları icra eden bir sanatçıdır. O, bu sanatçı kişiliğiyle Kültür Devrimi döneminde cezalandırılır, yurdundan sürgün edilir ve Kenci gibi gençler tarafından hakarete uğrar. Ancak O, tüm bunlara rağmen sanatı bırakmaz ve halkı tarafından her zaman sevilir. Metya en son Kenci'yi ikna eder ve ona dans etmeyi öğretir. Sanattan nefret eden bir genci sanat seven birine dönüştürmeyi başarır. Örneğin: "Senin birçok iyi ve güzel yanların kusurunu örtemez. Neden mi? Çünkü sen de Dolanlıların en güzel faziletlerinden biri eksik. Sen sanatı aşağılayan hayvan tabiatlı insanlar tipindensin. Bu yüzden seni kızlar da beğenmiyor, ben de sevmiyorum. Hatta bugün annen ile baban bile senden nefret eder hâle gelmektedir" (URL-1). "Sen dans etmeyi Metya'dan öğreneceksin de öyle basit birkaç hareketle kurtulacak mısın? Paltahun ağabey tüm Dolan'ın en iyi dansçısı, babana beğendirecek kadar öğretmezsem ona hangi yüzümle bakarım?" (URL-1). "Herkes sizi unutsa bile ben unutmam. Hepiniz dans denince canınızı verecek gençlersiniz, sizensiz Meşrep olur mu hiç?" (URL-1).

4) Norm Karakter: Paltahun

Başkişi Kenci'nin babasıdır. Hikâyenin başında oğlu ile çatışmada olan bu karakter, okuyucuya başkişinin yanlış yola saptığını göstermekte ve onu suçlamaktadır. Ancak başkişinin dönüşüm süreci ilerledikçe aralarındaki çatışma yerini bir uzlaşmaya bırakır. Eskiden çevik bir genç olan ve köyün en iyi dansçısı olan Paltahun, yaşlandığında bile dansı ve şakacılığı bırakmamıştır. O gençlerin ölü gibi dolaşmasını değil, kendisi gibi şarkı söyleyip dans etmesini ve tutkulu olmasını ister. Oğlunun durumuna çok üzülmede hatta ona darılarak ondan umudunu kesmektedir. Onun en büyük isteği ve hikâyedeki rolü oğlunun aslına dönmesini sağlamaktır. Hikâye sonunda o isteğine kavuşur, oğlundaki değişimler onu çok mutlu eder. Örneğin: "Benim zenginliğim de, mutluluğum da dans ve türküdür. Onlarsız geçen günüm dar ağacındaymışım gibi sıkıntılı geçer" (URL-1).

5) Kart Karakter: Mömincan

Kart karakter tek bir sembolik özelliğin vücut bulmuş hâlidir (Stevick, 2021: 181). Genellikle hikâyenin dramatik çatışmasını güçlendirmek için kullanılır. Hikâyede kötülük ve fırsatçılığın temsili olarak ortaya çıkan kart karakter Mömincan, başkişinin eski arkadaşı olup hikâyede fazla ön plana çıkmaz. Sadece başkişinin sevdiği kızın etrafında dolanarak ona tehlike yaratır ve arada çatışma çıkarır. Çapkın bir kişiliğe sahiptir, önceki eşini boşadıktan hemen sonra Aside'yi hedefe almış, onun peşine düşmüştür. Hikâyede Aside'nin yanında dolaşarak Kenci'nin aklının başına gelmesine sebep olur. O, erkeklerin isterse her kadını elde edebileceği düşüncesiyle hareket eder. Örneğin: "Erkek adamda sevgi, aşk gibi şeyler olur mu hiç! Sevmek, âşık olmak dediğin kadınların işi. Erkeğin işi seçmek ve elde etmek. Göreceksin, on gün içinde senin komşun Aside'yi ele geçireceğim" (URL-1).

6) Fon Karakterler:

Fon karakterler, anlatıdaki en az derinliğe sahip kişilerdir. Yazar, gerçeklik hissini okuyuculara iletme amacıyla bu tür karakterleri daha çok dekoratif bir unsur olarak kullanır (Uzunkaya, 2017: 116).

Hikâyede sıkça adı geçmesine rağmen başkişi Kenci'nin annesi Asihan bir fon karakterdir. O genellikle baba ile oğul arasındaki çatışmayı ve oğlunun dönüşüm sürecini daha iyi yansıtmaya yardım etmek için görevlendirilmiştir. Gerçi hikâyede geriye dönüş tekniğiyle onun gençlik yılları anlatılsa da asıl hikâye'ye fazla etkisi yoktur. O, oğlunun bir an önce evlenmesini istemekle beraber, baba-oğul arasındaki ilişkinin bozulmaması için uğraşır. Örneğin: "Azarlama şu çocuğu artık, aslında böyle değildi bu çocuk. Koluna kırmızı kumaş

bağlayıp her şeye eski, gerici dedirterek dans ile türkünden nefret eder hâle getirdi, huyu da değişti." (URL-1).

Hikâyede Aside'nin annesi, kardeşleri, kooperatif üyeleri, köy halkı ve askerler olmak üzere diğer birçok fon karakter bulunmaktadır. Bunların olaya fazla etkisi olmamakla beraber, tek tük diyalogları ve sahnede dekoratif unsur olmalarıyla esere renk katmaktadır.

2.6. Zaman:

Zaman içinde olayların geçtiği şeydir. Olayların belirli bir amaç doğrultusunda ve belirli bir düzen içinde sıralanması demek olan hikâyeye, her zaman belirli bir zaman dilimi içinde meydana gelir. Bu hikâyeye daha sonra belirli bir süre içinde öğrenilir ve sonrasında belli bir zaman dilimi içinde yazılıp anlatılır (Tekin, 2017: 122-123). Dolayısıyla anlatı tahlil edilirken vaka zamanı, anlatma zamanı ve anlatılan zaman gibi kavramlara dikkat edilmelidir.

Hikâyenin anlatma zamanı eserin yayımlandığı 1979 yılıdır. Ancak vaka zamanının tam olarak hangi yıl olduğu, eserde dile getirilmemiştir. Ancak yazarın 1979 yılında Dolanlıların yaşadığı Mekit'e gittiği ve oradan ayrılıp çok geçmeden bu hikâyeyi yazdığı düşünülürse, bir de Kültür Devrimi'nde cezalandırılan Metya gibi sanatçı kişilerin artık rahat dolaşabildiklerine bakılırsa, hikâyenin vaka zamanının Çin'in açılım politikasını başlattığı⁵ 1978/79 yılları olduğunu söylemek mümkündür.

Hikâyeye içinde anlatılan zamanın ise yaklaşık olarak otuz ile kırk gün arasında olduğu tahmin edilir. Zira hikâyede geçen "üç gün önce", "aradan on gün geçti", "bir aydan sonra tam bir dansçı olursun" gibi ifadeler tahminimizi güçlendirmektedir. Hikâyedeki "tarlada çalışmak", "hasatları almak" gibi ipuçlarından yola çıkarak vaka zamanının yaz ayları olduğu söylenebilir.

Hikâyede yine 1966, 1971 gibi gerçek tarihler ve o dönemde gerçekleşen olaylar hakkında kısaca ucu kapalı bilgiler verilmektedir.

2.7. Mekân:

Mekân, anlatıdaki kişilerinin hareketlerine ayrılmış bir sahnedir. Ayrıca hikâyeye gerçeklik kazandırır ve anlatının sağlam bir temele oturmasına yardımcı olur. Bundan başka, mekân unsurunun görevleri arasında olayların geçtiği çevreyi tanıtmak, karakterleri tasvir etmek, toplumsal yansımaları aktarmak ve atmosfer oluşturmak gibi önemli işlevler bulunur (Tekin, 2017: 122-123). Mekânlar, somut ve soyut olmak üzere iki ana kategoriye ayrılırlar. Somut mekânlar ise kendi içinde kapalı ve açık olarak ikiye ayrılır (Çetin, 2008: 135-138).

Hikâyeye mekân açısından zengindir. Kencilerin evi, kooperatif medeniyet evi, bahçe, çeşme başı, Metya'nın evi, tarla, köyün toplanma alanı gibi mekânlar bulunmaktadır. Kapalı ve açık mekân olarak bakıldığında ise hemen hemen hiç kapalı mekân ile karşılaşmaz, sadece başkişi Kenci'nin dans etmekten nefret ettiği ilk anlar ve âşık olduğu kızdan ret cevabı aldığı anlar kapalı mekân olarak değerlendirilebilir. Fakat şu belirtilmeli ki hikâyeye daha çok vaka üzerinden gittiği için çok fazla tasvire rastlanmaz, bir de yazar olayları hep olumlu yandan ele aldığı için yapılan tasvirlerin hepsi güzel ve ferahdır. Dolayısıyla mekânlar genelde açıktır. Örneğin: "Günler köye bolluk-bereket, bahçelere renk, tarlalara hediye, insanlara mutluluk takdim ederek hızlıca geçti. Mekit tarlaları pamuktan, hasattan, bahçeleri ise lezzetli meyvelerinden vereceği nimetleri çoktan verdi. Artık köylüler için eğlenceli düğünler, hareketli kutlamalar ve türlü nimetler ile dolan sofraları kurma vakti gelmişti" (URL-1). "Asihanlar halı üzerine oturdular, meydan insanlarla doluydu. Misafirlerin önündeki masaya meyveler dizilmişti..." (URL-1).

⁵ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Roberts, 2020).

"Bir insanın bulunduğu ya da yetiştiği mekânı bilmek, o insan hakkında az çok fikir edinmek demektir" (Göka, 2001: 40). Bu hikâye, Zordun Sabir'in ustalık dönemine giriş yaptığı eserleri arasında sayılsa da mekân ile insan arasındaki ilişkiyi kurma açısından pek başarılı olduğu söylenemez. Çünkü hikâyede mekân tasvirleri çok azdır ve şahısların ruh hâlleri ile mekân tasvirleri ilişkilendirilmemiştir.

2.8. Dil ve Üslup:

Edebiyat bir türlü dil sanatıdır, dil ise ait olduğu milletin en güçlü silahıdır (Sadık vd., 2005: 290). "Dilin zenginleşmesi, gelişmesi büyük oranda sanatçıların ana dillerinde yaptıkları tasarruflara bağlıdır" (Çetin, 2008: 258). Zordun Sabir, Uygur edebiyatındaki dili sade ve güzel kullanmasıyla tanınan usta yazarlardan biridir. Onun "Anayurt" adlı eseri kullandığı dilin sadeliği ve akıcılığı bakımından zirveye ulaşmıştır. Yazar bu hikâyede de dili yerinde ve anlaşılır bir şekilde kullanmıştır. Ancak bu hikâyede olayın gerçekleştiği bölgenin yöresel ağız özellikleri pek fazla yansıtılmamıştır, yazar sadece yöreye özel birkaç söz ya da cümleyi vermekle yetinmiştir. Kullandığı atasözleri, masal ve destanlara telmih yapması anlatımı daha da etkili kılmıştır. Örneğin: "Kamer⁶ gibi rüyasında Şemşi Cenana' a âşık olmuştur, 360 yıl uzaklıktaki devlerin şehrine gidip Şemşi Cenana' ı getirene kadar senin ile benim cismimiz toprak olur..." (URL-1), "Ferasetli binicinin huysuz atı alıstırdığı gibi sabırlı erkeğin kibirli kızı ikna ettiği gibi..." (URL-1), "kuklaya yoğurt yedirmek ..." (URL-1), "iyi niyet ile darga'yı sallarsan bile kucağına meyve düşer" (URL-1), "düğünden sonra nağra⁸ çalmak, yoğurt bitince de zağra⁹ yemek..." (URL-1), "pişen elma, ağacından kendisi düşer" (URL-1).

2.9. Anlatım Teknikleri:

Edebiyat bir nevi anlatma sanatıdır. Anlatılan konu elbette önemlidir ancak anlatım biçimi konuyu daha değerli hâle getirir. Çünkü biçim, anlatılacak şeyi anlatılana ulaştıran bir vasıta ve anlatım teknikleri anlatıma, çeşitlilik ve dinamizm kazandırır (Tekin, 2017: 201-202). Sabir ise anlatım biçimine çok önem veren ve teknikleri yerinde kullanan bir yazardır. Eserde en çok kullanılan anlatım teknikleri geriye dönüş, diyalog ve iç monologdur. Özellikle diyalog tekniği fazla kullanılmıştır. Sabir geriye dönüş tekniğiyle asıl çekirdek hikâyeyi oluşturan çerçeve hikâyeye dönmekte ve o olayları özetleme tekniğiyle kısaca anlatıp asıl hikâyeye gelmektedir. Geriye dönüşle 1966, 1971'li yılları ve vaka zamanından 45 yıl öncesi, başkişinin babası ile annesinin düğünü anlatılmaktadır.

Diyalog tekniği ise hikâyenin hemen hemen her sayfasında kullanılmıştır. Örneğin: "Ne istiyorsun? diye yüzünü buruşturdu". "Gel Metya, dedi babası oğluna kaşını çattıktan sonra, gel, sana yemek ayırmıştım, gel eve gir!" (URL-1).

İç monolog tekniği özellikle başkişi Kenci'nin durumunu anlatırken kullanılır. Bu teknikle yazar başkişinin içindeki değişim sürecini açığa çıkarmaktadır. Örneğin: "O, resme bakarak Aside... diye fısıldadı". "Bu resmi niye bu kadar Aside'ye benzeterек çizdim acaba? Yüzden fazla insanın içinde sadece sen canlı ve karakteristik çizilmişsin, bu nasıl bir iş?". "O cevabı basit olan bu soruya cevap vermek istemiyordu" (URL-1).

2.10. Kültürel Unsurlar:

Edebî anlatım, ait olduğu kültürün özelliklerini yansıtarak daha canlı bir hâl alır. Aynı zamanda, bir toplumu tanımak veya tanıtmak için edebiyat en iyi araçlardan biridir. Sabir, bu aracı başarılı bir şekilde kullanmıştır. Anlatımında çeşitli kültürel zenginliklere yer vererek hem hikâyesini renklendirmiş hem de yöre halkını daha açık bir şekilde tasvir etmiştir. Hikâyede yukarıda bahsedildiği gibi atasözleri, yöreye özel yemekler, isimler ve

⁶ Kamerşah ve Şemşi Cenana adlı Uygur halk hikâyesindeki kahraman.

⁷ Kurumuş, ölü ağaç.

⁸ Bir tür çalgı, def.

⁹ Mısır unuyla yapılan ekmek.

inanç unsurları ile sıkça karşılaşılmaktadır. Örneğin, oğlu Kenci'nin dans ettiğini gören Asihan ona cin mi çarptı diye korkmaya başlar ve "kuru elma, çam ağacı, koyun yağı ile etrafı koklatayım mı yoksa?¹⁰" (URL-1) diye düşünür.

Uygur kültüründe çok fazla evlilik gelenekleri vardır. Hikâyede diğer bölgelerden farklı olarak Mekit'e özel evlilik gelenekleri göze çarpmaktadır. Örneğin, geleneksel Uygur düğünlerinde gelin gerdeğe girmeden önce ateş üstünden atlar yahut bir halı üzerine oturtularak ateş üzerinden geçirilir (Hebibullah, 2000: 267). Hikâyede ise bu gelenek başka şekilde karşımıza çıkar. Gerdeğe girmeden önce damat ile gelin birlikte halı üzerine çıkartılır ve birkaç kez sallandırılır: "Eve gelince onu attan indirip dört tarafını güçlü dört gencin tuttuğu haliya attılar. Gençler halıyı aşağı yukarı sallamaya başladılar. Asigül ilk defa o halı üzerinde Paltahun ile sarmaş dolaş olmuştı" (URL-1).

Aynı şekilde Uygur kültüründe duvak kaldırma geleneği de vardır. Bu gelenek yörelere göre değişiklik gösterir. Bazı yörelerde düğün akşamı eğlence sırasında gelinin yüzü açılırken (Hebibullah, 2000: 267) bazı yörelerde ise gerdek gecesinden sonraki günün sabahı kaynanası tarafından bir hediye ile açılır (Tuğluk, 2009: 225). Hikâyede bu gelenek de başka bir şekilde görülür. Çiftler evlenip altı ay geçtikten sonra mahallede büyük bir toy düzenlenir ve eğlencelerle gelinin yüzü açılır: "Gelin toya getirildi. Annesi ve babası gelinin başına buğday, mısır¹¹ ve pamuk saçarak onu ozanın yanına oturttu. O zaman hüznü Cula¹² Mukamı söylendi. Kız dansa davet edildi. O sahneye çıkınca yiğitbaşı¹³ onun duvağını kaldırıverdi" (URL-1).

Uygur kadınları kadimden beri kendi güzelliğine hep dikkat etmiştir. Özellikle saç bakımına önem vermiş, saçını farklı şekillerde örerek güzelliğine güzellik katmıştır. Saç örmenin farklı şekilleri vardır. Evli, bekâr, boşanmış gibi durumlarını belli eden ya da yaşını belli eden örme şekilleri vardır. Evlenmeyen genç kızlar saçını asla çift örmezler, saç çift örmek evliliğin göstergesidir (Oqya, 2019: 516). Hikâyede yeni evlenen Aside'nin saçı altı bağlam yani çift olarak örülmüştür: "Saçını on altı bağlam olarak ören on altı yaşındaki güzel kıza atın arkasına bindirdiler" (URL-1).

2.11. Toplumsal Sorun ve Eleştiriler:

Edebiyat, toplumun aynasıdır ve toplumun siyasi, ekonomik, kültürel, dinî ve doğa ile ilişkileri gibi konuları yansıtarak ondan beslenir (Sadık vd., 2005: 301). Yazar, toplumdan etkilenirken aynı zamanda toplum da yazardan etkilenir. Sanat, sadece yaşamı tasvir etmekle kalmaz, aynı zamanda ona yön verebilir ve yeniden şekillendirebilir (Wellek ve Warren, 2013: 251). Sabir ve eserleri bunu başarabilmiştir. Dolayısıyla O, halkına yön verdiği gibi onların sıkıntılarını yazıya dökerek haykırabilmiştir de. Hikâyede toplumsal sorun yahut eleştiri olarak ele alınabilecek bazı meseleler vardır. İlk önce yazar açık bir şekilde dönem insanının kadına bakış açısını Mömincan karakteri ile göstermiş ve eleştirmiştir. Mömincan ilk eşi ile öylesine keyif için evlenen ve çok geçmeden olur olmaz sebeple onu boşayıp tekrar karı kız peşinden koşan, kadını sadece menfaat ve hevesi için kullanmaya çalışan bir kişidir: "Erkek adamda sevgi, aşk gibi şeyler olur mu hiç! Sevmek, âşık olmak dediğin kadınların işi. Erkeğin işi seçmek ve elde etmek. Göreceksin, on gün içinde senin komşun Aside'yi ele geçireceğim" (URL-1). Zordun Sabir, metinde Mömincan gibilerini başkışı Kenci ağzından eleştirmektedir: "Tamam, yeter artık! Ben seni insan sanarak dost edinmişim. Meğer sen başka bir şeymişsin" (URL-1).

¹⁰ Kötü ruhları kovmak için yapılan bir ritüel.

¹¹ Uygurlarda bereket ve bolluğun sembolüdür.

¹² Uygur 12 Mukamlarındaki bir melodi.

¹³ Meşrep vb. faaliyetlerde baş sorumlu kişi.

Bir diğeri ise makineleşme sorunudur. 1970/80'li yıllarına gelmesine rağmen Doğu Türkistan köylerinde tarla ve diğer işlerde yardımcı olacak makineler hâlâ yoktur ya da çok azdır. Metinde yazar, fon karakterler ağzından bu serzenişi dile getirmektedir: "Keşke arabamız olsaydı, bir saate kalmadan varırdık. Ah, bizim gelişmemiş olmamız...", "makineleşmiş olsaydık böyle saatlerce eğilerek taş dizmekten de, kürek ile dere kazmaktan da kurtulmuş olurduk... Ahh..." (URL-1).

Dans, türkü ya da genel olarak millî kültürel unsurların eskiden yok yere yasaklanması da inceden inceye hafif dille eleştirilmiştir. Yazar bunu çok ustalıkla Kenci karakterinden okura vermektedir: "Bunun üzerine bir de eskiden şehvani denilerek yasaklanan şeylerin şimdi tekrardan sahneye çıkması onu kızdırıyordu" (URL-1).

Bir sanatçı olarak Sabir, sanatın doğal ve özgür olmasını ister. Ancak Kültür Devrimi'nde olsun ya da ondan sonraki süreçlerde olsun Uygur sanatçıları hep sansüre ve güdümlü sanat yapmaya zorlanmıştır. Hikâyede de bu durum geçmektedir. Sabir, otoritenin "sanat inkılabı hizmet etmeli" ilkesini eleştirmiştir: "Kenci Ürümçü'deyken sanat teorisi de öğrenmişti. Sanattan siyasetin kokusu gelmeliydi. Onun okuduğu kitaplarda Dolan dansının inkılap için faydalı olduğu hakkında hiçbir şey yoktu" (URL-1).

Hikâye özelinde dans ile türkü, genelde kültürel unsurlar o milletin varlığının, farklılığının en önemli sembollerindendir. Onları ne şartlarda olursa olsun yasaklamak, aslında o milleti değiştirmeye, asimile etmeye kalkışmaktır. Hikâyenin başındaki Kenci karakteri bir nevi Çin hükümetinin Uygurlar'a yönelik uyguladığı asimile politikasının¹⁴ mahsulüdür. O kendi değerlerini reddetmekte ve onları "düşman" ağzıyla gericilik, yabancılık gibi sıfatlarla adlandırmaktadır. O bir nevi asimile olmuştur. Yazar bu meseleyi şu cümlesi ile açıklar: "Kenci askerlerin konuşmasını içinden doğruladı çünkü onun sadık ama cahil vücuduna giren terbiye, onda acayip bir kara güç¹⁵ meydana çıkarmıştı. Bu kara güç ona perice ve yekte¹⁶ giyenleri çirkin ve iğrenç bulduruyordu" (URL-1). Ancak halk kendi kültürünü yok etmeye çalışanlara isyan etmiştir, bunu da Zordun Sabir bir diğer yerde sert bir cümleyle ifade eder. Türkü söyleyen Metya'yı askerler yakalayıp döverek götürdükten sonra halk: "ağzımızı dikelim de kurtulalım, atalarımızdan kalan danslarımızı da mı etmeyeceğiz?" (URL-1). Sabir bu yönüyle siyaseti de eleştirmiştir. Çünkü eskiden yasak olan şeyler tekrardan sahnelenmeye başlamış hatta Palthun'un dansını kaydetmek için onu özellikle çağırtmışlardır. Bu konuyu açıkça belirtmese de kısaca bahsederek içten içe haykırdığını okura yansıtmaktadır.

Zordun Sabir, Çin hükümetinin Uygurları asimile etmeye çalıştığının ancak bu konuda başarılı olamadığının/olamayacağının çok güzel bir örneğini verir hikâyesinde. Kültür Devrimi'nde bir ilçede halka eğlence düzenlenir ancak halk bu eğlenceden hoşlanmaz ve oradan ayrılmaya kalkar, bu sırada oraya halk ozanı Metya gelir, dağılan halk tekrar toplanır ve eğlenmeye başlar: "O gün akşam ilçenin iletişim birimi bir oyun düzenledi. Oyun daha yarılanmadan halk dağılmaya başladı. Askerler halkı silahla korkutarak da durduramadılar. Tam o anda bir yerlerden Metya çıkageldi. Halk onun etrafına dolanarak, hadi söyle Metya! İşte sanat dediğin böyle olur, dedi. Metya söylediği koşuklarla halkı coşturdu" (URL-1). Yazar bu paragraf aracılığıyla her ne kadar Çin hükümeti Komünist ideolojisini türlü yollarla halka dayatmaya çalışsa da Uygurların asla bunları benimsemediği ve kendi kültüründen vazgeçmediğini açıkça ifade etmiştir. Sabir, yine Metya ağzıyla "Paltahun ölse bile dansı ölmeyecekmiş, desin" (URL-1) diyerek Komünist Çin rejiminin ne yaparsa yapsın

¹⁴ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Roberts, 2020).

¹⁵ Kara güç, sırf bilek gücüyle iş yapan, aklını kullanmayan cahil insanlar için de kullanılır. Yazar, Kenci ve onun gibi asimile olmuş gençler için bu kelimeyi kullanır.

¹⁶ Perice ve yekte hırka tarzında yöresel giysilerdir.

Uygurların asla atalarının izini bırakmayacağını ve kültürel değişimle asimile olmayacağını açıkça vurgulamıştır.

3. Dolan Yaşliri Adlı Hikâyenin Önemi ve Bazı Çıkarımlar

Hikâye, Dolan'ı ve Dolan kültürünü tanıtmaya açısından önem taşımaktadır. Zira hikâyede yukarıda ele alınan Dolan'a özel gelenekler anlatılmakla beraber Dolan Meşrebi ve onun uygulanması güzelce ifade edilmiştir. Uygurların sosyal hayatında önemli yer tutan Meşreplerin tarihi 6. yüzyıla kadar uzanmaktadır (Öger, 2014: 72). O küçük mahalle köylerden büyük şehirlere kadar her yerde farklı gruplarca icra edilir. Meşrep, Uygurların uzak tarihten beri icra edegeldiği, hoşça vakit geçirmeyi ve gençlere örf-âdetlerini öğretmeyi amaçlayan genel eğlence meclisidir. Meşreplerde millî sanat, ahlaki değerler ve toplum kuralları öğretilmektedir. Bu yüzden Meşrep halkın "sanat okulu" ve "ahlak beşiği" olarak tarif edilir (Oqya, 2019: 1278-1279).

Hikâyede Meşrep ile birlikte Mukam da göze çarpar. Özellikle "Dolan Mukamı" ifadesi sıkça kullanılır. Uygur 12 Mukamı Uygurların sevinçlerini, üzüntülerini, haksızlığa karşı nefretlerini ve geleceğe olan umutlarını yansıtmaktadır (İnayet, 2007: 365). Mukam'ın tarihi M.S. 5-6. yüzyıla dayanmakta olup onu yaratanların eski Uygur kabilelerinden biri olan Dolanlılar olduğu görüşü de vardır (İnayet, 2007: 371). Sabir, hikâyesinde Mukam'ın yaratıcıları olan Dolanlıların aradan 14 asır geçmesine rağmen Mukam'a ne kadar bağlı olduklarını, her fırsatta Mukam söylemeye çalışmalarını ve atalarından kalan miraslarına sahip çıkma peşinde olduklarını vurgulamaktadır. Ayrıca hikâyede Mukam'ın bölümleri hakkında bilgiler verilerek onun icra edilişi tasvir edilmektedir.

Eserin bir diğer önemli yanı Kültür Devrimi'ndeki sıkıntılar ve bunun halkta özellikle yeni nesilde bıraktığı sorunlar hakkında bilgi vermesidir. Başkışı Kenci asimile olmuş bir devrim kurbanıdır. Gerçi o etrafındakiler tarafından kurtararak halkına tekrar dönebilmiştir ama devrim yüzünden Kenci gibi kendi kültüründen uzaklaşmış bireylerin sayısı çoğalmıştır. Bu eser devrimin olumsuz etkisiyle hayatını kaybeden, işinden olan, toplumdan dışlanan, sebepsiz yere işkence çeken, sürgün edilen ve yok yere hayatını yaşayamamış insanlar toplumuna ışık tutmaktadır. Kenci kesinlikle bu devrimden en az etkilenenlerden biridir. Çünkü o hikâye sonunda artık yanlışından dönmüş, kendi değerlerine saygı duyan bir birey hâline gelmiştir.

Hikâyedeki dans, aslında Uygur millî kimliğinin simgesidir. Danstan nefret eden Kenci nihayetinde kendi kimliğinden de uzaklaşmakta ve onu reddetmektedir. Zira Paltahun'un oğlunun dans etmeyi gericilik olarak görmesine sinirlenerek söylediği "damarında Dolanlının kanı akmıyor!" (URL-1) demesi çok manidardır. Sabir, hikâyedeki asıl isyanı dans simgesiyle ele almıştır. Dansa; duyguları ifade etmenin bir çeşit özgürlüğü olarak bakıldığında, Uygur halkının dansının yasaklanması özgürlüğünün de elinden alınması olarak görülebilir. Halkın bu duruma isyanı şu şekilde verilmiştir: "Ağzımızı dikelim de kurtulalım, atalarımızdan kalan danslarımızı da mı ettirmeyecekmiş?" (URL-1).

Yazar hikâyenin kahramanının değişim, dönüşüm aşamasına paralel olarak Uygur toplumundaki toplumsal sorunları, Kültür Devrimi'nin toplumda bıraktığı izleri, Uygurların bazı kültürel özelliklerini anlatmaktadır. Aynı şekilde yazar hafiften hafife toplum ve siyasi eleştirisi de yapmaktadır. Bu yönüyle hikâye güya günümüze ışık tutmaktadır.

Sonuç

Bugünkü Zaman Uygur Edebiyatı, 1949'da başlayıp 2017'ye kadar, aşağı yukarı 70 yıllık bir süreci tamamlamıştır. 2017'den itibaren ise Doğu Türkistan'daki soykırım uygulamaları ile birlikte Uygur kültürü ve edebiyatı yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Bu süreçte Uygur sanatçıları Kültür Devrimi başta olmak üzere farklı siyasi baskılara sıkça maruz kalmış, eser üretmekten mahrum bırakılmıştır. Eski eserler yasaklanmış ve yakılmıştır.

Sansür uygulamasının en üst düzeyde uygulanmasına rağmen yazarlar yine eserlerinden dolayı mahkemelere çıkmış ve suçlanmıştır. Ancak bunca zorluğa rağmen Uygur aydınları yazmayı asla bırakmamıştır. Kültür Devrimi gibi zor günlerde, gündüzleri ağır işlerde çalışırken geceleri gizlice yazıp çizmiş ve ileriki günlerde yayımlamak için saklamış yahut el yazısıyla çoğaltılarak dağıtmıştır.

1976 Kültür Devrimi'nin nihayete ermesi ve 1978'deki devlet siyasetinin değişmesiyle Uygur aydınlarının yazma hakları tekrar kendilerine verilmiştir. Kısa bir süre içinde Uygur edebiyatı canlanmış, farklı türlerdeki zirve eserler ortaya çıkmaya başlamıştır. Doğal olarak Uygurların geçmiş yıllarda yaşadığı ve hâlihazırda yaşamakta olduğu baskı ve sıkıntıları eserlerin ortak konusu olmuştur. Hiç eksilmeyen sansür uygulamasına rağmen yazarlar sanatın gücünü göstermiş, toplumu bilinçlendirmeyi ve Uygur edebiyatını devam ettirmeyi başarmıştır.

Zordun Sabir sanatı, toplumu bilinçlendirmenin en iyi vasıtası olarak görmüş, kalemini halkın sesi olarak kullanmıştır. O başka eserlerinde olduğu gibi bu hikâyesinde de halkının sadece kötü ve sıkıntılı taraflarını değil, güzel yönlerini de dile getirerek Uygur halkına farklı pencerelerden bakılmasını sağlamıştır. Ayrıca toplumun uğramakta olduğu baskıları dile getirmekten ve otoriteyi eleştirmekten çekinmemiştir.

Çin hükümetinin Uygurlara uyguladığı soykırım politikası nedeniyle bugün Doğu Türkistan'da hemen hemen hiç edebî üretim yapılamamaktadır. Hâlihazırda yurt dışında az sayıdaki yazarlar yayın faaliyetlerini sürdürerek Uygur edebiyatını korumak için çaba göstermektedir. Başından nice zorlukları geçiren Uygur edebiyatı bu sıkıntıları da yenmeyi başaracaktır.

Kaynakça

- Aktaş, Şerif (2013). *Anlatma Esasına Bağlı Edebî Metinlerin Tahlili*. Ankara: Kurgan Edebiyat Yayınları.
- Alberoni, Francesco (1990). *Âşık Olma ve Aşk*. (çev.: Gül Çetiner). İstanbul: Düzlem Yayınları.
- Aytaç, Gürsel (2021). *Karşılaştırmalı Edebiyat*. Ankara: Doğubatu Yayınlar.
- Çetin, Nurullah (2008). *Roman Çözümleme Yöntemi*. Ankara: Öncü Kitap Yayınları.
- Çetin, Nurullah (2017). *Türk Hikâyesi Tahlilleri*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Göka, Şenol (2001). *İnsan ve Mekân*. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Hebibullah, Abdurehim (200). *Uygur Etnografisi*. Ürümçi: Şincañ Halk Neşriyatı.
- Hoşur, Muhammet (2009). "Zordun Sabir'niñ Dolan Rıştı". *Kaşgar Edebiyatı Jurnili*, (4):79-82.
- İnayet, Alimcan (2007). "Uygur On İki Makamı ve Edebiyat". *Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, (2): 365-382.
- Kaşgarlı, Raile (2017). *Çağdaş Uygur Edebiyatı Tarihi*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Kaşgarlı, Raile (2022). "Doğu Türkistan'daki Sosyal Hayatın Edebiyata Yansıması: Bıyık Macerası". *Folklor/Edebiyat Dergisi*, (109): 39-54.
- Kurban, Meryem vd. (2007). *Zordun Sabirniñ Edebî İcadıyetliri Üstide Tetqiqat*. Ürümçi: Şincañ Universititi Neşriyatı.
- Oqya, Memettursun Zunun (2019). *Qisqıçe Uygur Örp-Âdetleri Qamusi*. London: Uygur Tili Tetqiqatı Neşriyatı.

Öger, Adem (2014). "Uygur 'Kök Meşrebi' Üzerine Bir Değerlendirme". *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (4): 71-88.

Roberts, Sean (2020). *The War on The Uyghurs: China's Internal Campaign Against a Muslim Minority*. USA: Princeton University Press.

Sabir, Zordun (1990). "Men Besip Kelivatqan Musape ve İzdiniş". *Teñritağ Jurnili*, (19):7-20.

Sadık, Hesencan (2005). *Edebiyat Nezeriyesi Asasliri*. Ürümçi: Şıncañ Halk Neşiriyati.

Seyit, Mutellip (2003). "Zordun Sabir ve Mekt". *Teñritağ Jurnili*, (5):71-88.

Stevick, Philip. (2021). *Roman Teorisi*. (çev.: Sevim Kantarcıoğlu). Ankara: Akçağ Yayınları.

Sultan, Azat ve Abdurehim, Kerimcan (2002). *Uygur Bugünkü Zaman Edebiyat Tarihi*. Ürümçi: Şıncañ Universititi Neşiriyati.

Sultan, Azat ve Abdurehim, Kerimcan (2006). *Uygur Edebiyatı Tarihi*. C. 4, Beijing: Milletler Neşiriyati.

Tekin, Mehmet (2017). *Roman Sanatı*. İstanbul: Ötüken Neşiriyati.

Tuğluk, Yarmuhemmet Tahir (2009). *Qaide Yosunlirimiz*. Ürümçi: Qeşqer Uygur Neşiriyati.

Utuq, İmincan Ehmedi vd. (2006). *Uygur Edebiyatı Tarihi*. C. 3, Beijing: Milletler Neşiriyati.

Uzunkaya, Ferhat (2017). "İsmail Gaspıralı Anlatılarında Şahıs Kadrosu". *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, (36): 104-118.

Wellek, Rene ve Warren, Austin (2013). *Edebiyat Nezeriyesi*. (çev.: Abdülkadir Celalettin vd.). Ürümçi: Şıncañ Maarip Neşiriyati.

İnternet Kaynakları:

URL-1: Sabir, Zordun (1979) <https://turkistanilibrary.com/ug/node/4373> (Erişim: 12.08.2023).

EMİR GÖROĞLI DESTANI'NDA KUTSAL KUŞLAR

[Araştırma Makalesi / Research Article]

Nedim Mutlu KIZILBUGA*

Geliş Tarihi: 24.04.2023

Kabul Tarihi: 05.09.2023

Öz

Türk topluluklarının gözünde kötülere cezalandırıp yoksulları koruyan Köroğlu, eşitliğin ve adaletin bir sembolü olmuştur. Türk Dünyası'nın hemen her bölgesinde Köroğlu Destanı'nın muhtelif varyantları anlatılmaktadır. Günümüzde Şincang Özerk Bölgesi'nde yaşayan Uygur Türkleri arasında da "Emir Göroğlı" adı ile bilinen bu destan, destancılar tarafından anlatılmaktadır. Emir Göroğlı Destanı'nın da dâhil olduğu söz konusu destanın Doğu varyantı mitolojik ve Şamanist unsurlar bakımından Batı varyantına göre daha zengin bir içeriğe sahiptir. Özellikle destanda yer verilen can alıcı kartal ve devlet kuşu doğan gibi çeşitli motifler çevresinde önemli bir kutsal kuş kültü meydana gelmiştir. Metin merkezli olarak hazırlanmış olduğumuz bu çalışmada giriş ve sonuç kısımlarının haricinde Uygur Türklerinin kuş kültürleri özelindeki mitolojik ve Şamanist inanç unsurlarını devlet kuşu, Tanrısal güzellik sembolü kuş ve donuna girilen kuşlar olarak üç ayrı bölümde inceledik. Böylece Uygur Türkleri arasında anlatılagelen Emir Göroğlı Destanı'nın içeriğinde yer verilen kutsal kuşlara ait kült inançları inceleyerek söz konusu kuşların Uygur Türkleri arasındaki algılanış biçimlerini göstermeyi amaçladık. Çalışmamız neticesinde "şunkar" gibi avcı bir kuşa sahip olmanın kut sahibi olmak, avcı kuşunu kaybetmenin kutu kaybetmek, avcı kuş ile avlanmanın bedeninde yaşam enerjisi barındırmak olduğu ve Tanrısal güzelliğin "karçuğa" ve "bâz" gibi avcı kuşlarla tasvir edildiği gibi sonuçlar elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Uygur Türkleri, Destan, Uygur Destancılık Geleneği, Köroğlu, Emir Göroğlı.

THE SACRED BIRDS IN THE EPIC OF EMİR GÖROĞLI

Abstract

In the eyes of Turkic communities, Köroğlu has become a symbol of equality and justice, punishing the wicked and protecting the poor. The variants of the Epic of Köroğlu are told in almost every corner of the Turkic World. Among the Uyghur Turks living in the East Turkestan Autonomous Region today, this epic is told with the name "Emir Göroğlı". The eastern variant of the epic, which also includes the variant called Emir Göroğlı, has a richer content than the western variant in terms of mythological and shamanistic elements. In particular, an important sacred bird cult has emerged around various motifs such as the crucial eagle and the state bird falcon featured in the epic. In this study, which we have prepared as a text-centered study, we aimed to reveal how the said birds were perceived among the Uyghur Turks by examining the cult beliefs of the sacred birds included in the content of the Emir Göroğlı Epic, which is told among the Uyghur Turks. As a result of our study, results such as having a hunting bird like shunkar is like having a blessing, losing a hunting bird is like losing kut, hunting with a hunting bird is having life energy in your body, and divine beauty is depicted with hunting birds like karçuğa and bâz.

Keywords: Uyghur Turks, Epic, Uyghur Epic Tradition, Köroğlu, Emir Göroğlı.

* Doktora Öğrencisi ve 100/2000 YÖK Doktora Bursiyeri, Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı, e-posta: mutlukizilbuga@gmail.com
Orcid: 0000-0003-3143-4402

Giriş

Destanlar toplumların tarih öncesi dönemlerinde yaşadıkları ve hafızalarında yer tutmuş büyük olaylara dayanmaktadır. Bu olaylar bir destancı tarafından icra edilerek destan hâlini alırlar (Boratav, 2009: 18). Destan sözcüğü Farsça kökenli bir sözcük olup İslamiyet'in kabulünün ardından Türkler arasında benimsenmiştir (Elçin, 2017: 20). Kelime "hikâye", "destanî şiir" ve "şiir hâlindeki anlatı" anlamlarına gelmektedir (Reichl, 2014: 130).

Türk Dünyası'nda Oğuz Kağan, Dede Korkut Kitabı, Alpamış ve Battalname gibi pek çok örneği bulunan destanın tanımı aşağıdaki gibidir:

"Bir millet veya toplumun hayatında derin bir iz bırakmış olaylardan kaynaklanıp; çoğunlukla manzum, bazen de manzum-mensur karışık; birden fazla olayın aktarımına izin veren genişlikte; usta bir anlatıcı tarafından veyahut da ustalardan öğrendiğini aktaran bir çırak tarafından, bir dinleyici kitlesi önünde bir müzik aleti eşliğinde ya da bir melodiyle anlatılan; sözlü olarak anlatılanlarından bazıları yazıya geçirilmiş; bir milleti veya toplumu sonuçları bakımından ilgilendiren bir kahramanlık konusuna sahip; dinlendiğinde veya okunduğunda milli değerleri, şahsî değerlerin üstünde tutmayı benimseten sözlü veya yazılı edebî yaratmadır." (Ekici 2002: 18).

Türk Dünyası ölçeğinde bilinen en yaygın destanlardan biri Köroğlu Destanı'dır. Köroğlu Destanı Çin'den Balkanlara, Güney Anadolu'dan Sibiry'a kadar yayılmış bir destandır. Bu geniş coğrafyada yalnızca Türk boyları tarafından değil, Türklere komşu olan Gürcü, Ermeni, Orta Asya Arapları ve Tacikler tarafından da manzum-mensur olarak anlatılmaktadır (Sümer ve Albayrak, 2002: 268).

Köroğlu'nun Türk halkının gözündeki imajını halk bilimci Pertev Naili Boratav şu şekilde açıklamaktadır:

"Halk geleneği, Köroğlu'nda zalimleri cezalandıran, fakirleri koruyan, eşitlik ve adalet düzeni kurmayı deneyen, ideal bir kahraman görmek istemiştir; onun adının destanlaşmasında halkın bu özleminin de büyük payı vardır." (1978: 62).

Tarihçi Zeki Veli Togan ve edebiyatçı Fuad Köprülü destan kahramanı Köroğlu'nu VII. yüzyılda Göktürk-Sasanî (İran) savaşları devrinde yaşamış tarihî bir şahsiyet olarak kabul etmekte ve destanın Orta Asya'da yaratılıp Batı'ya doğru yayıldığını belirtmektedir (Ekici, 2004: 66-67).

Köroğlu Destanı Türkmen, Kazak, Özbek, Uygur, Azerbaycan ve Türkiye Türkleri gibi Türk toplulukları ile bu topluluklara komşu olan Tacikler, Orta Asya Arapları, Ermeniler ve Gürcüler arasında da yayılmıştır (Ekici, 2004: 13). Söz konusu metinler, araştırmacılar tarafından iki ayrı grup içerisinde tasnif edilmektedir. Dursun Yıldırım, Uygur Türklerinin yanı sıra Karakalpak, Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar ve Türkmen anlatmaları ile saymış olduğumuz Türk toplulukları ile etkileşim içerisinde bulunan Buhara Arapları, Tacikler ve Afganistan Türklerine ait anlatmaları "Orta Asya Versiyonu"; Anadolu, Azerbaycan, Balkanlar ve bu coğrafyalara komşu olan Gürcü ve Ermeni anlatmalarını "Batı Versiyonu" olarak adlandırmaktadır (1983: 104-105). Zekeriya Karadavut ise Orta Asya versiyonu ifadesi yerine "Doğu Versiyonu" ifadesini kullanmaktadır. Karadavut ayrıca Batı versiyonuna Kıbrıs'ı da eklemekte ve Azerbaycan coğrafyasını Kuzey ve Güney Azerbaycan olarak ele almaktadır (2002: 139-141). Son olarak Metin Ekici de "kör bir adamın oğlunun çeşitli maceraları" etrafında gelişen Anadolu ve Azerbaycan anlatmalarını "Batı (Yakın Doğu) Versiyonu" ve "mezarda (gurda) doğan kahramanın maceralarını anlatan" Karakalpak, Kazak, Özbek, Tacik, Türkmen ve Uygur anlatmalarını "Doğu (Orta Asya) Versiyonu" olarak sınıflandırmaktadır (2004: 93-97).

Destanın Doğu versiyonu Batı versiyonuna göre mitolojik ve Şamanist inanç unsurları bakımından çok daha zengin bir içeriğe sahiptir. Bunun sebebi ise Doğu varyantının çok eski zamanlarda teşekkül etmesinden kaynaklanır (Yıldırım, 1983: 111). Çünkü destan anlatıcılarının ataları ve ustaları önceki dönemlerdeki şamanlardır ve destan anlatıcıları ustalarından öğrendiklerini tekrar etmektedirler (Ekici, 2004: 45).

Doğu versiyonu içerisinde Uygur Türklerine ait olan metin “Emir Göroğlu Destanı” olarak adlandırılmaktadır. Uygur Türkleri IV. ve V. yüzyıllarda Töles adı ile anılmaktaydı. Çin kaynakları onları Hun Türklerinin bir devamı olarak kabul etmekte ve akraba toplulukları ile birlikte “Dokuz Oğuz-On Uygur” biçiminde isimlendirmektedir. Uygurlar atçılıkta ve okçulukta oldukça yetenekliydi. Ayrıca göçlerde ve savaşlarda kullandıkları yüksek tekerlekli arabaları vardı (Çandarlıoğlu, 2004: 11).

Tarihte ilk kez 744 yılında Kutlug Bilge Kül Kağan'ın Uygur birliğini tamamlamasıyla bağımsız bir kağanlık kurmuşlardır (Çandarlıoğlu, 2004: 43). Tarih boyunca çeşitli devletler kuran Uygur Türkleri, günümüzde Doğu Türkistan'da Çin Halk Cumhuriyeti'nin 2021 tarihli resmî verilerine göre 12,8 milyonluk bir nüfusa sahiptir. Bu verilere göre Uygur Türklerinin nüfusunun 1981'de 5,5 milyon olduğu ve nüfusun artış gösterdiği iddia edilmiştir (URL-1). Ancak bu rakamlarla uyumsuzluk göstererek 2004 yılında Uygur Türklerinin yaklaşık 20 milyonluk bir nüfusla varlıklarını sürdürdüğü kabul edilmiştir (Çandarlıoğlu, 2004: 146). Çandarlıoğlu'nun verdiği sayının doğru olduğu değerlendirilirse Uygur Türklerinin Doğu Türkistan'daki nüfusu 2004-2021 yılları arasında yaklaşık 20 milyondan 12,8 milyona düşerek büyük bir oranda azalmıştır.

Uygur Türklerinin halk edebiyatı eserleri arasında destanların özel bir yeri vardır. Tüm Türk Dünyası'na yayılmış olan Köroğlu Destanı'nın Uygur varyantı olan Emir Göroğlu Destanı'nın yanı sıra Uygur Türklerinin; Abdurahman Hoca, Kızıl Gülüm, Çin Tömür Batur, Garip ile Senem, Tahir ile Zühre, Senuber, Kameşah ve Şemsi Canan, Hurilika-Hemracan (İnayet, 2004), Nozugum'un Kısası, Seyit Koçi, Boz Körpeş-Kara Kız Ayım, Şah Adilhan, Şehzade Behram ve Melike Dilriz (İnayet, 2013), Boz Yiğit ve Gülellem gibi destanları vardır (Mehmet, 2011).

Uygur Türkleri destan terimi için “dastan” ifadesini kullanır. Destanı icra eden sanatçıya ise “meddah” (İnayet, 2004a: X-XI), “dastançı”, “goşagçı” (Reichl, 2014: 62), “bahşı”, “vayız”, “gıssahan” ve “yüzbaşı” adları da verilmektedir (Yıldız, 2015: 81). Meddah, kelime olarak metheden kişi anlamına gelir ve destan icrasına başlamadan önce davul veya rebap çalar ve ardından komik birtakım hareketler yaparak dinleyicinin dikkatini çeker. Dinleyicilerin etrafında toplanmasının ardından da destan icrasına başlar (İnayet, 2004a: X-XI).

Uygur Türkleri Emir Göroğlu Destanı'nı Kaşgar, Hotan ve Aksu'da manzum, Aratürk'te ise mensur olarak icra etmişlerdir (İsaq, 2016: 108). 1994'te Urumçi'de yayımlanan Emir Göroğlu adlı destan Yenisarlı destancı Ebeydullah Hacı'nın Maraveşili Molla Seley Katip'den (doğum tarihi 1875) 1915 yılında istinsah edilen nüshaya dayanarak Ömer Eli'ye kaydettirdiği destan metnidir (İnayet, 2002: 205). Vahap Kadir, destanın bir başka versiyonunu ise “Bulak” dergisinde yayımlamıştır (Yıldız, 2015: 131).

Emir Göroğlu Destanı hakkında şimdiye kadar Türkiye'de çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Metin Ekici Türk Dünyasındaki Köroğlu anlatmalarının ilk kolunu mukayeseli olarak incelediği “Türk Dünyasında Köroğlu” adlı eserinde, “Doğu Türkistan (Uygur) Türkleri Versiyonu” başlığında destanın Emir Göroğlu'nun olağanüstü doğumundan Çembil'e hükümdar olduğu kısma kadar geçen aralığı Türkiye Türkçesi ile yayımlamıştır (2004: 312-330). Abdülhakim Mehmet ve Reyhan Gökben Saluk tezlerinde söz konusu destanı inceleyip Türkiye Türkçesine aktarmış olup tezlerini daha sonra kitap formatında da yayımlamışlardır (Mehmet, 2006; Saluk, 2008; Mehmet, 2016; Saluk, 2018).

Alimcan İnayet'in de Emir Göroğlu hakkında çeşitli makaleleri bulunmaktadır. Bu makaleler; "Köroğlu Destanı'nın Uygur Versiyonu "Emir Göroğlu" ve Onun Epizot ve Motif Yapısı Üzerine" (2002); "Emir Göroğlu Destanına Göre Göroğlu'nun İnanç Yapısı" (2015); ve "Uygur Sahasındaki Emir Göroğlu Destanı'nın Olay Örgüsü ve Bazı Motifleri Üzerine"dir (2004b). Dursun Yıldırım ise yukarıda da belirttiğimiz üzere tam metin olarak yayımladığı bir bildirisinde Köroğlu Destanı'nın varyantlarını iki temel grupta incelemiş ve söz konusu grupları "Batı Versiyonu" ve Uygur Türklerine ait versiyonunu da kapsayan "Orta Asya Versiyonu" olarak adlandırmıştır (1983). Gayretcan Osman ve Ezizcan Gayret, Çin'de "Gör Oğlu Hakkındaki Araştırmalar" (2016) ve Yusuf İsaq, "Uygurlarda Göroğlu Destan'ı" adlı bildirilerini Bolu'da düzenlenen VI. Uluslararası Köroğlu Sempozyumu'nda sunmuştur (2016).

Yukarıda zikredilen çalışmalarda destanın içeriğine yönelik çeşitli incelemeler yapılmış olsa da kutsal hayvanlara ilişkin kültürler incelenirken genellikle "at kültürü" üzerinde durulmuştur. Alimcan İnayet destan metninde kutsal hayvanlar içerisinde kartal donuna girmek motifine dikkat çekmiş ve "masallara özgü" olarak nitelendirdiği bu motifin Türk Şamanizm inancı ile olan ilişkisinden dolayı destanın teşekkülünün çok eskilere dayandığını belirtmiştir. Ancak destanda yer alan kutsal kuşlar hakkında detaylı bir inceleme yapılmamıştır (İnayet, 2002: 222).

Emir Göroğlu Destanı'nda doğan cinsinden bâz, laçın, şunkar; atmaca cinsinden karçuga, kartallardan bürküt, karakuş ve serçegillerden turgay gibi çeşitli kuş adlarına yer verilmiştir. Çalışmada kendilerine atfedilen kutsiyetleri bakımından incelediğimiz bu kuşları "Devlet Kuşu," "Tanrısal Güzellik Sembolü Kuşlar" ve "Donuna Girilen Kuşlar" olarak üç başlık altında anımlanmıştır. İncelemede, Abdülhakim Mehmet'in 2016 yılında yayımladığı "Uygur Halk Destanları III" adlı kitabında yer alan "Emir Göroğlu" adlı metni esas alınmıştır.

1. Devlet Kuşu

Gök-Tanrı inancına sahip olan Hun ve Göktürk hükümdarları devleti idare etme yetkisini gökyüzünden almaktaydı. Uygur hükümdarları da kullandıkları ünvanlarda hâkimiyet kaynaklarını göksel bir varlık olan aya dayandırmaktaydılar (Donuk, 1981: 49-50).

Türkler İslamiyet'ten önceki dönemlerde Tanrı ve insan arasındaki aracının "devlet kuşu" olduğuna inanırdı. Devlet kuşunun adındaki devlet; "Tanrı vergisi, iyi kısmet, baht, talih ve kut" gibi anlamlara gelmektedir. "Şahlık kuşu" ve "hüma kuşu" olarak da bilinen (Beydili, 2004: 171-172) devlet kuşunun en karakteristik özelliği başına konduğu kişiye halkı yönetme yetkisi vermesidir (Öncül, 2009: 176). Masallarda ise kahramanı yeraltından alarak yeryüzüne çıkarma (mertebesini yükseltme) fonksiyonuna sahip olan olağanüstü kuş motifinin adı Zümrüdü Anka ile beraber yine devlet kuşu olarak da bilinmektedir (Duymaz, 1998: 92). Oğuz boylarından Çepnilere ait ongunun da devlet (hüma) kuşu olduğu bilinmektedir (Ersoylu, 2015: 49). Emir Göroğlu Destanı'na baktığımızda kuş sahibi olmak, özellikle yırtıcı bir kuşa sahip olmak devlet (kut) sahibi olmakla ilişkilendirilmiştir. Bu kuşların başında da "şunkar" gelmektedir.

Şunkar (doğan cinsi kuşlar), yiğitliğin ve güzelliğin sembolü olmuştur (Marğulan, 2014: 105). Eski zamanlarda hanların ve beylerin bu cinsten kuşlarla avlandıkları bilinmektedir (Kamalaşulı, 2006: 71).

Emir Göroğlu Destanı'nda şunkara pek çok kez yer verildiği görülmektedir. Kırk yiğidi Emir Göroğlu'nun çocuk sahibi olamamasını yüzüne vururken; "Ördek gölüne (şunkarını) salmadın/"Evladım" deyip kucağına çocuk almadın" diyerek dertlerini ifade eder (Mehmet, 2011: 53). Destan metninde giderilmesi gereken bir sorun olarak görülen çocuksuzluk motifi, Korkut Ata'nın dili ile "devletli oğul" (Tezcan ve Boeschoten, 2018: 30) sahibi

olamamak şunkar salmamakla ilişkilendirilmiştir. Böylece şunkar, metin içerisinde devlet kuşu olarak algılanmaktadır.

Destanın ilerleyen kısımlarında kırk yiğidinin sözünü dinleyip evlat sahibi olmak isteyen Emir Göroğlı'nın Havaz Han'ı anne-babasından kaçırmayı üzerine Havaz Han'ın annesi Gülayım şunları söyleyecektir; "Özel yetiştirdiğim yalnız (şunkarımı)/Dikkatsizlikle yuvasından uçurdum." (Mehmet, 2011: 117). Gülayım, devletini kaybetmesini şunkarını yuvadan uçurmakla ifade edip şunkarı devlet kuşu olarak gördüğünü göstermiştir.

Metnin daha sonraki bölümlerinde de şunkarın kaybedilmesi devletin kaybedilmesi ile eş anlamlı tutulmuştur. Hunhar Şah, esir aldığı Havaz Han'ı öldürmeye karar verdiğinde Emir Göroğlı Havaz Han'ı kurtarmak için sefere çıkar. Yolda Havaz Han'ın kız kardeşine rastlayan Emir Göroğlı, kızıdan şu sözleri işitir;

"Şunkarını avlar avcı kıyıda,

Nice şahlar yürür piyade.

Çok iyi, cezbedici bir yiğit,

Hüsnü onun ferîşteden ziyade,

Bedir adlı dabilbazcı kimdir?" (Mehmet, 2011: 249).

Bu mısralarda bahsi geçen kıyıdaki avcı Hunhar Şah ve Hunhar Şah'ın avladığı şunkar ise Havaz Han'dan başkası değildir. Havaz Han'ın öldürülmesiyle Emir Göroğlı şunkarını kaybedecek ve piyade (yaya) kalacaktır. Korkut Ata'nın da dediği gibi "Yayanın yıldızı (bahtı) olmaz!" (Tezcan ve Boeschoten, 2018: 267). Köroğlu'nun Özbek Türkleri arasında anlatılan bir başka versiyonunda, Köroğlu'na verilen bir alkışta; "Devletin daima olsun ziyade/Düşmanların olsun daima piyade!" denilmektedir (Solmaz, 2021: 113). Tulparının sırtındaki Köroğlu devletli, Köroğlu'nun devletsiz düşmanları ise piyadedir. Ancak Emir Göroğlı Destanı'na tekrar baktığımızda şunkarı başka bir avcı tarafından avlanan şahların piyade kalacağı söylenmektedir. Demek ki şunkarını (Havaz Han'ı) avcıya (Hunhar Şah'a) avlatan Emir Göroğlı yalnızca evlat edindiği Havaz Han'ı değil, devletini de kaybedecektir.

Emir Göroğlı'nın Havaz Han'a verdiği öğütlerde de şunkarı devlet kuşu olarak sembolize ettiği görülmektedir. Emir Göroğlı, evlat edindiği Havaz Han'ı şarap doldururken kadehlerden birini kırdığı için kırk yiğidinin zoruyla cezalandırmak zorunda kalır ve onu Çembil'den çıkararak tek başına ava gönderir (Mehmet, 2011: 165). Mitik bir mekân olarak Çembil (Çamlıbel) yalnızca Emir Göroğlı ve maiyetinin mesken tuttuğu bir yer değil; dünyanın merkezini ve üç katmanlı mitik dünya tasavvurunda gökyüzü, yeryüzü ve yeraltının birleştiği noktayı simgelemektedir (Duymaz, 2014: 42).

Havaz Han'ı üç katmanlı dünya tasavvurunun merkezi olan Çembil'den çıkarmak zorunda kalan Emir Göroğlı ona şu mısraları söyler:

"(Şunkar) denen kuşu gördüm dünyada,

At üzerinde hüküm sürdü irade.

Akıllıdır insanlardan daha fazla,

Canım oğlum seni Hakk'a emanet ettim.

"Uğramayın namaz kılmayanın yanına,

(Şunkarını) salma dağın taşına.

Sahipsiz diye vurma tulparın başına,

Tulparımı ve seni Hakk'a emanet ettim." (Mehmet, 2011: 165).

Dörtlüklerde görüldüğü gibi şunkar hem devletli olmanın hem de yaşam gücüne sahip olmanın bir sembolüdür. Emir Göroğlı dünyadaki devletinin sebebini "şunkar görmesine" bağlarken evlatlığı Havaz Han'a hayatını tehlikeye atmaması için "şunkarını salma dağın taşına" diyerek öğütlemektedir.

Ayrıca insanın "yaşam enerjisi" anlamına da gelen kut/devlet (Eroğlu, 2017: 34) "laçın uçurmak" ile ifade edilmektedir (Mehmet, 2011: 161). Laçın, avını havada yakalayan ve avını almak için yere yaklaşmayan doğan cinsi bir kuştur (Marğulan, 2014: 95). Eski zamanlarda şunkar gibi laçın de hanlar ve beyler tarafından av kuşu olarak kullanılmıştır (Kamalaşulı, 2006: 71).

Destan metninde ise yüz yirmi yaşına gelen Emir Göroğlı yaşlanır ve eşlerine, o öldükten sonra yakacakları ağıtları yaşıyorken dinlemek istediğini söyler. Bunun üzerine Emir Göroğlı'nun eşlerinden Gülnar Peri şu ağıdı yakar:

"Önünde çaldırdın gümüşten sazı,

Laçine aldırdın ördek ile kazı.

Yüz on bir yaşına girdiğinde,

Alıp geldin Kasap oğlu Havaz'ı,

Deve gibi kaçıp bağırın sultanım." (Mehmet, 2011: 161).

Emir Göroğlı, devlet sahibi olduğu sürece laçın salıp ördek ve kaz avlayabilmektedir. Ancak yüz yirmi yaşına gelmiş ve gücü-kudreti tükenmiş olan Emir Göroğlı için laçın salmak artık eskide kalmış bir hatıradır. Zira o artık yaşam enerjisini, bir başka deyiş ile devletini yitirmiştir. Laçın salmak ise devlet sahibi kimselere özgü bir eylemdir.

Destan metninde Havaz Han'ın avcı kuşu "algur" sıfatı ile anılmaktadır (Mehmet, 2011: 162). "Algır" sözcüğü günümüzde Kazak Türkü kuşbeyleri (doğancıları) arasında da avcı kuşlar için yaygın olarak kullanılan bir sıfattır ve bu sözcük "Gördüğü hiçbir avı kaçırmayan yırtıcı kuş" (Januzakov, 2008: 40) anlamına gelmektedir. Algur şunkarı ile avlanmakta olan Havaz Han, Botagöz'ü görüp âşık olur.

Kahramanın evleneceği kızla av esnasında karşılaşması, Türk halk anlatmalarında oldukça yaygın bir motiftir. Dede Korkut Kitabı'nda Bamsı Beyrek ile Banı Çiçek, Bamsı Beyrek'in kovaladığı geyiğin Banı Çiçek'in al otağının önüne kaçınca karşılaşır tanışmıştır (Tezcan ve Boeschoten, 2018: 71-72). Meşhur halk hikâyesinde olan Kerem ile Aslı hikâyesinde de Kerem ile Aslı'nın birbirlerini görmesi anlatmanın kimi varyantlarında; Kerem'in avcı şahininin Aslı'nın penceresinin karşısındaki bir ağaca kaçması ile olmuştur (Duymaz, 2020: 23). Oğuz Kağan'ın gökten inen ışığı izleyerek evleneceği kızı bulması gibi (Bang ve Rahmeti, 1936: 13) Kerem ve Havaz Han da gökteki devlet kuşunu izleyerek evlenecekleri kız ile bir araya gelmişlerdir. Burada bir tesadüften söz etmek Şamanist inanç sistemi içerisinde mümkün değildir. Gök-Tanrı'nın yol göstericiliği ile kahraman, âşık olacağı kızı bulmaktadır. Böylece Emir Göroğlı Destanı'nda şunkar yalnızca kahramana baht veren bir kuş değil, onu Gök-Tanrı'nın buyruğu ile bahtına götüren kutsal bir kuş olarak yer almıştır.

Şunkar ve laçının yanı sıra turgayın da Emir Göroğlı Destanı'nda devlet kuşu olarak ele alındığını görmekteyiz. Turgay, serçegillerden küçük bir kuştur ve çok güzel bir ötüşe sahiptir. Dede Korkut Kitabı'nın manzum kısımlarında gün doğumu ile birlikte anılırken Mutasavvıf Ahmet Yesevi bir hikmetinde turgaylara katılıp söyleşme arzusundan bahseder (Gökyay, 1973: 418-419).

Emir Göroğlı Destanı'nda ise "Alnında vardır devleti" epiteti ile destan dinleyicisine (veya okuyucusuna) takdim edilen Havaz Han; "Başında vardır turgayı, borkü" biçiminde tasvir

edilir. Bu tasvirde Havaz Han'ın başındaki turgay kuşu, esasen devlet kuşudur. Zira Emir Göroğlı'nun vârisi ve Çembil'in gelecekteki hâkimi olarak Havaz Han seçilmiştir.

2. Tanrısal Güzellik Sembolü Kuşlar

İnsanların algısında Tanrı'nın estetik yönü kuşların renkli tüyleri ve güzel ötüşleri ile belirmektedir (Akalın, 1993: 155). Türklerin toplumsal hayatında ve kabul ettikleri inançlarda da kuşların kudret sembolü oluşlarının yanı sıra güzellik ve süs sembolü oldukları görülmektedir. Kaşgarlı Mahmut'a göre Uygur savaşçıları miğferlerini şahin tüyleri ile süslerken, Osmanlı ordusunda yer alan akıncılar ve yeniçeriler de başlıklarını turna ve balıkçıl tüyleri ile süslemektedir. Erkeklerin yanı sıra kadınlar da süs için kuş tüylerini kullanmaktaydılar. Özellikle Anadolu'daki Türkmen oymaklarında kızlar ve gelinler tavuk tüylerini boyayarak yaptıkları tozak adlı başlıkları takarlardı (Ersoylu, 2015: 115-120).

Emir Göroğlı metninde ise Havaz Han'ın görünüşü Çembil'de 10 yıl kaldıktan sonra güzelleşmeye başlamıştır. Onu gören Hunhar Şah; "Bu gelen karçuğa [çakır] mı, bâz [doğan] mı" diye sorarak onun güzelliğini vurgular (Mehmet, 2011: 211).

Doğan cinsi kuşların Türk kültüründe kut sahibi olmakla ilişkili olmanın yanı sıra yiğitlik ve güzellik sembolü olduğunu daha önce belirtmiştik ki bu iki meziyet de Havaz Han'da bulunmaktadır. Hunhar Şah'ın güzellik timsali olarak kullandığı karçuğa ve bâzın ikisi de doğancılıkta kullanılan kuşlardır. Karçuğa (çakır), atmaca türünden avcı bir kuştur (Çakmak ve Işın, 2005: 62). Bâz ise Farsça, doğan anlamına gelmektedir (Ergüzel, 2009: 15). Bâzın ayrıca tasavvufi bir anlamı bulunmaktadır. Tasavvuf Terimleri Sözlüğü'nde bu anlam; "Kudsî ruh, nefis-i nâtika. Avcı, avlamak istediği kuşları şahin ve doğanla avladığı gibi Hak Teâlâ'da irşad etmek istediği kullarını kudsî ruh veya velisi aracılığı ile kendi huzuruna getirir. Şehbâz ve Şâhbâz (şahin) de aynı anlamda kullanılır" şeklinde ifade edilmektedir (Uludağ, 1996: 89).

Görüldüğü gibi doğan ve doğancılıkta kullanılan diğer kuşlar bir tasavvuf alegorisi olarak Allah tarafından ilahi bir amaç ile gönderilen kutsal ruhları temsil etmektedir. Nihayetinde Hunhar Şah'ın bozguna uğraması ve halkının doğru yola girmesine sebep olan karçuğa-bâz güzelliğinde olan Havaz Han'dır.

Ayrıca destan metninde dikkat edilmesi gereken bir diğer nokta da Havaz Han'ın Çembil'de on yıl kalarak güzelleştiğinin vurgulanmasıdır. Çembil üç katmandan oluşan mitolojik dünya tasarımı yeryüzünü yeraltı ve gökyüzü ile bağlayan noktada bir köprü olarak bulunmaktadır. Bu tasarıma göre yeryüzünde, gökyüzüne ve tanrısal kaynağa en yakın olan nokta da Çembil'dir. Bu açıdan bakıldığında Havaz Han'a isnat edilen kuş alegorisine yüklenen kutsiyet daha iyi anlaşılacaktır. Böylece bâz ve karçuğa kuşlarına destanda kutsal bir güzellik simgesi olarak yer verildiği anlaşılmaktadır.

3. Donuna Girilen Kuşlar

Dona girmek şamanların olağanüstü bir meziyetidir. Şamanlar koruyucu ana hayvanlarının donuna girerek ayı, kurt ve kuş gibi hayvanların şekline bürünebilirler (Bayat, 2006: 163).

Şamanizm kökenli bu motif İslami dönem anlatmalarında da kendisine yer bulmuştur. Örneğin, Ahmet Yesevi turna donuna girerek yolculuk etmekte olan bir Horasan erenini yine turna donuna girerek karşılamıştır (Elçin, 1997: 72). Turna, Türk mitolojisinde ruhu simgeleyen kuşlardan biridir (Esin, 2001: 89). Aynı zamanda Gök-Tanrı'yı da temsil etmektedir (Aytaş, 2003: 14). Halk kültüründe ise mukaddes kabul edilen turnalar sevgi, sadakat, dostluk, vefa, güzellik ve kahramanlık sembolü olmuştur (Elçin, 1997: 63-65).

Turna donunun dışında ise Hacı Bektaş-ı Veli Anadolu'ya güvercin donuna girerek gelmiştir (Ögel, 2014: 704). Dede Korkut Kitabı'nda Azrail de güvercin donuna girerek Deli

Dumrul'un otağından kaçmaktadır (Tezcan ve Boeschoten, 2018: 117). Güvercin Türkler tarafından uğurlu ve mukaddes sayılır. İslam inancında ise günahı olmayan varlıklardan kabul edilir (Akalin, 1993: 89).

Emir Göroğlı Destanı'nın son epizotunda çeşitli kuşların donuna girme motifleri yer almaktadır. Metinde Zenciler Şahı 90 yaşındaki büyücüsüne (caduger) öldürmesi için Havaz Han'ı ve kendi kızını teslim eder. Bu haberi alan Emir Göroğlı'nun eşlerinden Ağa Yunus Peri, şunkar donuna girerek onları kurtarmaya gider. Cellat, "bürküt" donuna girip mahkûmlarını geyik donuna sokarak onları kovalamaya başlar. Geyikler bir kuyuya düşer. Cellat onları balık, kendisini de yılan donuna sokar. Şunkar donundaki Ağa Yunus Peri, mahkûmların yardımına yetişince de cellat, mahkûmları ile birlikte kendisini karakuş donuna sokar ve Ağa Yunus Peri'yi tanımayan Havaz Han ve sevgilisi de cellatları ile birlikte ona saldırırlar (Mehmet, 2011: 269).

Metinde zikredilen bürküt, Orta Asya'da kartala verilen genel addır (Ögel, 2014: 396). Kartal, gökyüzündeki en kuvvetli kuş olup Şamanizm'de önemli bir yer tutar. Şamanist inanç sisteminde en kudretli şamanlar kurt ve kartal donuna girmektedirler (Çoruhlu, 2002: 154). Ancak Tuva şamanlarına ait bir memorat göz önüne alındığında kartal donuna giren şamanın kurt donuna giren şamandan daha üstün olduğu anlaşılmaktadır. Zira bu memorata göre iki şaman kavgaya tutuşmuş ve yardımcı hayvanlarının donlarına girmiştir. Nihayetinde de kartal donuna giren şaman, kurt donuna giren şamana karşı galip gelmiştir (Dilek, 2022: 349). Ayrıca destanda büyücü celladın doksan yaşında olduğunun vurgulanması ve oldukça enerjik bir şekilde hem mahkûmları kovalayıp hem de Ağa Yunus Peri ile mücadele etmesi onun koruyucu kartal ruhundan güç alan bir şaman olduğunu göstermektedir.

İkinci olarak ise büyücü cellat, "karakuş" donuna girer. Karakuş, Divan-ı Lügait'it-Türk'te "Tavşancıl" kartalı olarak yer almaktadır (Kaşgarlı Mahmut, 2006: 221). Bu kuş, bürkütün kastettiği kaya kartalından daha küçük bir fiziki yapıya sahip olup kartal gibi tilki ve kurt avlayacak güce sahip değildir. Karakuş genellikle daha küçük kuşları ve tavşanları avlayabilir (Kovşar ve Kovşar, 2009: 28). Görünen o ki şunkar donunda saldırıya geçen Ağa Yunus Peri, karşısındaki büyücü cellat koruyucu ruhundan aldığı şaman gücünü kaybetmeye başlamış ve bürküt donuna giremeyerek görece daha güçsüz bir kartal türü olan tavşancıl donuna girmiş, sonunda da Ağa Yunus Peri ile olan mücadelesinde mağlup olmuştur.

Aynı zamanda bir celladın bir başka deyiş ile can alıcının kartal donuna girmesi akıllara Korkut Ata'nın Deli Dumrul Boyu'nda Azrail'i "al kanatlı" olarak tasvir etmesini de getirmektedir (Tezcan ve Boeschoten, 2018: 115). Deli Dumrul'un ölen yiğidin canını kurtarmak için Azrail'e meydan okumasını anımsatacak biçimde Ağa Yunus Peri de can alıcıya meydan okumuştur. Her ne kadar Dede Korkut Kitabı'nın aksine Ağa Yunus Peri can alıcıyı mağlup etmeyi başarmış olsa da Emir Göroğlı Destanı'nda kartalın can alıcı bir meleği çağırıştırması üzerinde durulması gereken bir husustur.

Mitolojik olarak kartal, Tanrı kuşudur (İnan, 1986: 105). Karakuş (kartal) ayrıca Tanrı Ülgen'in yedi oğlundan birinin adıdır (İnan, 1986: 33). İslam dininde "ölüm meleği"nin (melek'ül mevt) bizzat Allah tarafından can almakla vazifelendirilmesi (Yazır, 1995: 6, 57) gibi Emir Göroğlı Destanı'nda da Gök-Tanrı'nın en yakınındaki yırtıcı kuşun can alıcı olarak görevlendirilmesi, İslam ve Şamanizm arasındaki senkretik bir düşüncenin ürünüdür. Bu düşünce ile kartal yeryüzünde aldığı canları Tanrı katına ileten can alıcı bir melek gibi hayal edilmiştir.

Bu epizotta Havaz Han'ın ve Zenciler Şahı'nın kızının donuna girdikleri bir diğer kuş ise güvercindir. Türk mitolojisinde güvercin genellikle insanın canı ile ilişkilendirilmiştir. Orta Asya'da insan ruhunun güvercin veya başka bir kuş şeklinde olduğuna ve ata ruhlarının kuş

biçiminde varlıklarını sürdürdüklerine inanılır (Beydili, 2004: 358). Aynı zamanda güvercinler uzun bir hayatın sembolüdür (Çoruhlu, 2002: 153).

Altay şamanları tarafından anlatılan ve Nuh Tufanı ile olan benzerlikleri ile dikkat çeken "Dünya Tufanı" efsanesinde de Nama tarafından kutsallık atfedilen güvercin ön plana çıkmaktadır. Bu efsaneye göre Ülgen'in emri ile Nama ve oğulları bir gemi inşa ederler ve tufanı bu gemi aracılığı ile atlatırlar. Yağmur durup sular çekilmeye başladığında gemileri bir dağın zirvesine oturur. Nama, suyun seviyesini anlayabilmek için sırası ile kuzgun, karga ve saksağan gönderir ancak hiçbiri geriye dönmez. Nama, dördüncü olarak bir güvercin salar. Güvercin gagasında bir dal parçası ile döner ve diğer kuşların leşlere konduklarını söyler. Bunun üzerine Nama; karga, kuzgun ve saksağana kıyamete kadar leş yemeleri için kargışta bulunup güvercine kıyamete kadar evlatları ile yaşayacağını söyleyerek alkış verir (İnan, 1986: 22).

Güvercin yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi nefesine yenilmeyerek kendisine verilen ilahi emri yerine getirdiği için kutsanan, insan ruhu ve uzun yaşamı simgeleyen kutlu bir kuştur.

Başında baht kuşu taşıyan, Emir Göroğlu'nun devleti ve üç katlı dünya tasavvurunun merkezindeki Çembil'de kalarak ilahi güzelliğin sembolü olan Havaz Han'ın ve âşık olduğu kızın güvercin donuna girmeleri, taşıdıkları kutlu ruh ile alakalıdır. Destan anlatıcısı, kullanmış olduğu bu motif ile destan okuyucusunun/dinleyicisinin zihninde Havaz Han ve sevgilisini nefislerine yenilmeyen, uzun ömürlü ve baht sahibi bir çift olarak konumlandırmaktadır.

Sonuç

Türk halkının gözünde Köroğlu, adaletin ve eşitliğin sembolü olmuş bir destan kahramanıdır. Türk destancılık geleneği içerisinde Köroğlu Destanı, Türk dünyasının hemen her bölgesindeki Türk boyları arasında ve bu boyların komşuları olan milletler arasında yayılmış bir anlatıdır. Destan, Batı Varyantı ve Doğu/Orta Asya Varyantı olarak gelişim göstermiştir. Doğu Varyantı, barındırdığı mitolojik ve Şamanist inanç unsurları bakımından Batı Varyantına oranla daha zengin bir içerik sunmaktadır. Doğu Varyantı içerisinde tasnif edilen Uygur Türklerine ait Emir Göroğlu Destanı'nda at kültürü kadar kuş kültürü de önemli bir yere sahiptir.

Emir Göroğlu Destanı'nda yer alan şunkar ve laçın gibi doğan cinsinden kuşlar ve turgay Şamanist inanç sistemi içerisinde baht kuşu olarak kodlanmış ve destanda da bu şekilde yer almıştır. Başında turgay olan veyahut doğanıya avlanan kahraman büyük bir devlete sahiptir. Doğanını kaybeden kişi ise devletini kaybeder. Kahramanın doğanıya avlanamayacak kadar yaşlanıp yaşam enerjisini kaybetmesi, onun bu dünyadaki devletinin de tükendiğinin bir işaretidir.

Üç katlı dünya tasavvurunda hayat ağacının üç boyut arasında bir köprü görevi görmesi gibi Köroğlu Destanı'nın varyantlarında da Çamlıbel (Çembil) de gökyüzü, yeryüzü ve yeraltı arasında bir köprü görevi görmektedir. Bu sebeple Çembil'de on yıl boyunca kalarak güzelleşen Havaz Han'ın güzelliği, tasavvufta kutsal ruhları temsil eden bâz (doğan) ve bâz gibi avcılıkta kullanılan karçuğa (atmaca cinsinden bir kuş) ile sembolize edilmektedir.

Aynı zamanda şaman tipinin bir kalıntısı olarak destan metninde karşımıza çıkan, doksan yaşında kartal donuna girebilen büyücü cellat kartalın mitolojik sistemde Tanrı ile olan ilişkisine dayanarak kartalı can alıcı bir melek konumuna getirmektedir. İslam inancında ölüm meleğinin Allah tarafından vazifelendirilip can almak üzere gönderilmesi gibi Uygur Türklerinin Emir Göroğlu Destanı'nda da Şamanizm'de Tanrı'nın katından gelen ve yine Tanrı katına aldığı ruh ile dönen kartal, bir can alıcı gibi tasavvur edilmiştir.

Güvercinin Türk Şamanist inançları çerçevesinde kutlu ruhları temsil etmesi sebebiyle Havaz Han ve sevgilisi de Hacı Bektaş-ı Veli menkıbesinde olduğu gibi güvercin donuna girmektedir. Güvercin donuna giren sevgililer nefesine yenilmeyen ve kutlu bir çift olarak destan okuyucusuna/dinleyicisine takdim edilmektedir.

Kaynakça

- Akalın L. Sami (1993). *Türk Folklorunda Kuşlar*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Aytaş, Gıyasettin (2003). "Türkülerde Turna". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (28): 13-33.
- Bang, W. ve Arat, Reşit Rahmeti (1936). *Oğuz Kağan Destanı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili Semineri Neşriyatı.
- Bayat, Fuzuli (2006). *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Beydili, Celal (2004). *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*. İstanbul: Yurt Kitap-Yayın.
- Boratav, Pertev Naili (1978). *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Boratav, Pertev Naili (2009). *Köroğlu Destanı*. İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Çakmak, Merete ve Işın, Mary (2005). *Anadolu Kuş Adları Sözlüğü Türkçe-İngilizce-Latince*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Çandarlıoğlu, Gülçin (2004). *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Çoruhlu, Yaşar (2002). *Türk Mitolojisinin Anahatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Dilek, İbrahim (2022). *Türk Mitoloji Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Donuk, Abdülkadir (1981). "Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı". *Tarih Enstitüsü Dergisi*, (10-11): 29-56.
- Duymaz, Ali (1998). "Mitolojik Bir Kuş: Zümrüdü Anka". *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(1): 91-97.
- Duymaz, Ali (2014). "Köroğlu'nun 'Epik Mekân': Çamlıbel". *Tüfek İcadı Mertlik Bozuldu: Köroğlu Kitabı*. (Yayına Haz.: M. Sabri Koz). İstanbul: Kitabevi.
- Duymaz, Ali (2020). *Kerem ile Aslı Hikâyesi (Raif Yelkenci Yazması)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Ekici, Metin (2002). "Destan Araştırma ve İncelemelerinde Kullanılan Bazı Terimler Hakkında-II". *Millî Folklor*, 14(54): 11-18.
- Ekici, Metin (2004). *Türk Dünyasında Köroğlu*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Elçin, Şükrü (1997). "Türk Halk Edebiyatında Turna Motifi". *Halk Edebiyatı Araştırmaları 1*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Elçin, Şükrü (2017). "Türk Dilinde Destan Kelimesi ve Mefhumu". *İslamiyet Öncesi Türk Destanları*. (Yayına Haz.: Salim Sakaoğlu ve Ali Duymaz). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Ergüzel, Mehdi (2009). *Kitab-ı Bâz-Name-i Padişahi (Osmanlıca Tıpkı Basımlı)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eroğlu, Ahmet Hikmet (2017). "Halk İnanışlarına Giriş". *Halk İnanışları El Kitabı*. (Ed. Durmuş Arık ve Ahmet Hikmet Eroğlu). Ankara: Grafiker Yayınları.

- Ersoylu, Halil. (2015). *Türk Kültüründe Kuşlar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Esin, Emel (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Gökyay, Orhan Şaik (1973). *Dedem Korkudun Kitabı*. İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları.
- İnan, Abdülkadir (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İnayet, Alimcan (2002). "Köroğlu Destanı'nın Uygur Versiyonu 'Emir Göroğlu' ve Onun Epizot ve Motif Yapısı Üzerine". *Erdem Dergisi Türk Halk Kültürü Özel Sayısı 1*, 13(37): 205-222.
- İnayet, Alimcan (2004a). *Uygur Halk Destanları I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İnayet, Alimcan (2004b). "Uygur Sahasındaki Emir Göroğlu Destanı'nın Olay ve Bazı Motifleri Üzerine". *Millî Folklor*, 16(61): 30-43.
- İnayet, Alimcan (2013). *Uygur Halk Destanları II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İnayet, Alimcan (2015). "Emir Göroğlu Destanına Göre Göroğlu'nun İnanç Yapısı". *IV. Uluslararası Bolu Halk Kültürü ve Köroğlu Sempozyumu Bildirileri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- İsaq, Yusuf (2016). "Uygurlarda Göroğlu Destanı". *VI. Uluslararası Köroğlu Sempozyumu Köroğlu ve Türk Dünyası Destan Kahramanları Bildiri Özetleri Kitabı*. Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi Yayınları.
- Januzakov, T. (2008). *Kazak Tilinin Tüsindirme Sözdigi*. Almatı: Dayk-Press.
- Kamalaşılı, Bikumar (2006). *Kazak Halkının Dastürli Kusbegiligi Jane Atbegiligi*. Almatı: Öner Baspası.
- Karadavut, Zekeriya (2002). *Köroğlu'nun Ortaya Çıkışı Türk Dünyasındaki Varyantlar Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma*. Bişkek: Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi.
- Kaşgarlı Mahmut (2006). *Divanü Lûgat-it-Türk*. (çev. Besim Atalay). C. 3. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kovşar, A. F.; Kovşar, B. A. (2009). *Kazakstandağı Janvarlar Âlemi*. (çev. P. A. Esenbekova). Almatı: Almatıkitap Baspası.
- Marğulan, Aykel (2014). *Sayat Kustarı*. Astana: Jarıs KZ.
- Mehmet, Abdulhakim (2006). *Uygur Halk Destanları (İcra Merkezli ve Karşılaştırmalı Bir Araştırma)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Mehmet, Abdulhakim (2011). *Uygur Halk Destanları 3*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Osman, Gayretcan ve Ezizcan Gayrat (2016). "Çin'de Gör Oğlu Hakkındaki Araştırmalar Uygurlarda Göroğlu Destanı". *VI. Uluslararası Köroğlu Sempozyumu "Köroğlu ve Türk Dünyası Destan Kahramanları Bildiri Özetleri Kitabı*. Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi Yayınları.
- Ögel, Bahaeddin (2014). *Türk Mitolojisi*. C. 2. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Öncül, Kürşat (2009). "Masallardaki Devlet Kuşu Motifi". *Millî Folklor*, (84): 175-181.
- Reichl, Karl (2014). *Türk Boylarının Destanları*. (çev. Metin Ekici). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Saluk, Reyhan Gökben (2008). *Köroğlu Destanı'nın Uygur Versiyonu (Metin-Aktarma-İnceleme)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Saluk, Reyhan Gökben (2018). *Köroğlu Destanı'nın Uygur Versiyonu Emir Göroğlu (İnceleme-Metin)*. Ankara: Berikan Yayınevi.

Solmaz, Ayşe (2021). *Özbek Destanları 7 Çamlıbel Kuşatması (Çambil Kamalı)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Sümer, Faruk ve Albayrak, Nurettin (2002). Köroğlu. *TDV İslam Ansiklopedisi içinde*. C. 26, 268-270. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Tezcan, Semih ve Boeschoten, Hendrik (2018). *Dede Korkut Oğuznameleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Uludağ, Süleyman (1996). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Marifet Yayınları.

Yazır, Muhammed Hamdi (1995). *Hak Dîni Kur'an Dili*. C. 6. Ankara: Akçağ Yayınları.

Yıldırım, Dursun (1983). "Köroğlu Destanı'nın Ortaasya Rivayetleri". *Köroğlu Semineri Bildirileri*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.

Yıldız Ata, Naciye (2015). *Türk Dünyası Destancılık Geleneği ve Destanlar*. Ankara: Akçağ Yayınları.

İnternet Kaynakları:

URL-1: "Chinese Foreign Ministry Spokesperson Hua Chunying's Remarks on Xinjiang-Related Issues". <http://ca.china-embassy.org/eng/zjwl/t1863554> (Erişim: 28.07.2023).

UDUN (HOTEN) HANI VİSA SAMBAVA VE DÖNEMİ (912-966)

[Araştırma Makalesi / Research Article]

Abdulbasit HEBİBOĞLU*

Geliş Tarihi: 16.10.2023

Kabul Tarihi: 15.12.2023

Öz

Udun Hanedanlığı, şimdiki Hoten sınırları içerisinde M.Ö. II. yüzyılın başlarında resmî devlet olarak kurulmuştur. Bölgeye İslamiyet gelene kadar hanedanlık tahtına Visa ailesinden 56 hükümdar oturmuş ve 1000 yıldan fazla hüküm sürmüştür. Orta Asya, Doğu-Güney Asya ve Avrupa kıtaları ile bağlantı kurarak onların arasında kültürel ve iktisadi açıdan köprü rolü oynamıştır. Devletin adı sonradan Uluğ Ağırık Udun Devleti olarak değiştirilmiştir. Hoten, Visa Sambava döneminde siyaset, kültür, iktisat, eğitim, tarım ve hayvancılık alanında uygulanan doğru politikalar neticesinde halk her anlamda zenginleşmiş ve huzura kavuşmuştur. Bu dönemde, diğer dönemlere göre daha fazla gelişme söz konusudur. Bu dönemin araştırılması sonucunda Visa Sambava'nın etnik kökeni ve tahtında oturduğu Udun Devleti'nin Karahanlılarla olan siyasi ilişkileri, bölgenin tarihi aynı zamanda Visa Sambava'nın Çin'de Tibetliler ve İdikut Uygur Devleti'nin yanı sıra kurulan diğer hanedanlıklarla olan siyasi ilişkileri ortaya koyulmaya çalışılmıştır. 920'de İslamiyet'i devlet dini olarak kabul eden ilk Türk devleti olan Karahanlılarla siyasi ilişkileri uzun sürmüş ve bu süreç içerisinde çetin mücadeleler yaşanmıştır. Bu süreçte her iki taraf da birçok kayıp vermiştir. Çalışmada, Udun hükümdarı Visa Sambava dönemi incelenerek dönemin siyasi, iktisadi, dinî ve sosyo-kültürel durumu değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Udun Hanedanlığı, Hoten, Visa Sambava, Karahanlılar, Tibet.

UDUN (HOTEN) HAN VİSA SAMBAVA AND HIS PERIOD (912-966)

Abstract

The Udun dynasty was officially established in the early 2nd century BC within the borders of what is now Hoten. Until Islam came to the region, 56 rulers from the Visa family sat on the dynasty's throne and ruled for more than 1000 years. Connecting Central Asia, East-South Asia, and Europe, it played a significant role as a cultural and economic bridge between them. The name of the state was later changed to Uluğ Ağırık Udun State. Within Hoten, Visa Sambava period, as a result of the correct policies implemented in the fields of politics, culture, economy, education, agriculture and animal husbandry, the people became rich and peaceful in every sense. There is more development in this period than in other periods. As a result of the research of this period, the ethnic origin of Visa Sambava and the political relations of the Udun State on which he sat on the throne with the Karakhanids, the history of the region, as well as the political relations of Visa Sambava with the Tibetans and the Idikut Uyghur State in China as well as other dynasties were tried to be revealed. Their political relations with the Karakhanids, the first Turkish state to accept Islam as the state religion in 920, lasted for a long time and tough struggles took place during this process. In this process, both sides suffered many losses. In the study, the period of Udun ruler Visa Sambava was examined and the political, economic, religious and socio-cultural situation of the period was evaluated.

Keywords: Udun Dynasty, Khoten, Visa Sambava, Karakhanids, Tibet.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, e-posta: ahebiboglu@gmail.com
Orcid: 0009-0003-8280-1089

Giriş

Udun (Hoten) Hanedanlığı, M.Ö. II. yüzyılın ilk başlarında Doğu Türkistan'ın Hoten bölgesinde kurulmuş bir hanedanlık olup başlangıçta Kurum dağlarının aşağı eteğindeki Yorunkaş, Karakaş ve Keriye nehirleri civarlarını yönetmiştir. Udun Hanedanlığı bu bölgede yaklaşık 1000 yıldan fazla varlığını sürdürmüştür. Bu tarihî süreçte 56 Udun hanı tahta oturmuştur. Hoten coğrafi konumu itibarıyla dünyanın dört tarafına bağlanmış göç yolları, dünya ticaret yolunun merkezi olan büyük İpek Yolu'nun önemli güzergâhlarından birisi olması dolayısıyla sürekli istilalara maruz kalmıştır. Buna rağmen Udun Hanedanlığı varlığını koruyabilmiştir. Bu tarihî süreçte hanlık tahtında bulunanlar hep Visa Hanedanlığı olarak tanınmıştır. 912-966 yılları arasında tahta oturmuş olan Visa Sambava döneminde Udun Hanedanlığı'nın adı Uluğ Ağılık Udun Devleti olarak değiştirilmiş ve Hoten sınırları hayli genişlemiştir. Sınırları kuzeyde Büyük Taklamakan Çölü, güneyde Kurum dağlarına kadar, doğuda Çerçen'e, batıda Yenisar'a kadar ulaşmıştır. Siyasi, dinî, iktisadi, kültürel alanlarda birtakım gelişmeler gerçekleştirilmiştir.

Hoten bölgesinin adı da tarihî süreç içerisinde farklı adlarla anılmıştır. Tarihî kaynaklara ve arkeolojik araştırmalara baktığımızda; Khoten, Kustane,¹ Utane, Liyal, Kordan, Küttan, Seres² İli, (İpek ili), Uvtan, Dokuz Kağan, Üdün, Udun, Eden, Maçın, Çin-Maçın, Yü-tian ve İlçe (Tohti, 2002: 1) bu adlandırmalar arasında yer alır.

Visa Sambava'nın başında olduğu Uluğ Ağılık Udun Devleti Udun Hanedanlığı'nın son dönemleriydi. Bu devlet 1006 yılında yıkılana kadar toplam 94 yıl varlığını korumuştur. Visa Hanedanlığı'nın son dönemleri aynı zamanda Udun Hanedanlığı'nın en parlak dönemi olarak tarihe geçmiştir. Bu zamanlarda Udun Hanedanlığı; Udun Devleti, Karahanlı Devleti ve Koçu Uygur Devleti gibi üç büyük hanedanlığın biri olarak karşımıza çıkmaktadır (HKT, 2005: 41- 43).

Visa Sambava'nın kendisi hakkında da araştırmalar yapılmış olup adı farklı dillerde farklı isimlerle kaydedilmiştir. Etnik kökeni hakkında da farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Bu çalışmayla konu aydınlığa kavuşturulmaya çalışılacaktır. Visa Sambava'nın kökeni ve adı hakkındaki belgeler ışığında Visa Sambava'nın bölge halkının etnik kökeni ve toplumsal hayatı da aydınlatılmaya çalışılmaktadır. Visa Sambava, devrinde Çin sınırları içerisinde kurulmuş olan Tang ve Sung Sülalesi, ayrıca Doğu Türkistan sınırları içerisinde kurulmuş Karahanlılar gibi devletlerle iyi geçinmeye çalışmışsa da kısmen başarı kazanmıştır. Bu süreçte Karahanlılarla aralarında uzun süren çetin mücadeleler olmuştur. Visa Sambava, Karahanlılarla savaşırken diğer hanedanlıklarla iyi geçinmek için elçiler göndermiş ve bununla birlikte Yeşim Taşı gibi kıymetli hediyeler sunmuştur (ŞYT, 1992: 252).

Visa Sambava ve döneminin araştırmalara konu olmasının nedeni Visa Sambava'nın yurt içinde ve dışında tanınmış olması ve diğer komşu devletleri de etkilemiş olmasıdır. Visa Hanedanlığı dönemlerine bakıldığında Visa Sambava döneminde bölgenin her açıdan geliştiği görülmektedir. Aynı zamanda Udun Hanedanlığı'nın Tibetlilerle olan ilişkileri, bu süreçte Udun Hanedanlığı'nın ihtişamı komşu devletlerce tanınmaya başlamıştır. Visa Sambava'nın çabasıyla Hoten; siyasi, kültürel, iktisadi ve eğitim alanında gelişme göstermiş ve bu gelişim yüksek seviyelere ulaşmıştır. Aynı zamanda 1000 yıldan fazla bu bölgede benimsenen Budizm dini de bölgenin gelişmesinde katkıya sahiptir (Hacı, 2008: 42). Visa Sambava'dan sonra tahta oturan diğer hükümdarları ele alan çalışmalar sayesinde de

¹ Tang Rahibi "Xuan Zang'ın Seyahatnamesi" adlı eserinde, Hoten "Kustane" olarak kaydedilmiştir (Selim, 1995: 11). Xuan Zang, Hindistan'a olan yolculuğunu bitirip dönerken Hoten'e gelir ve Hoten Hanedanlığının eski adından başka diğer bir adının da olduğunu, o adının "Gustane" olduğunu belirtir (Ching, 2020: 57).

² Tarihin babası olarak bilinen Herodot, eserinde İpek Yolu üzerinde yer alan şehirlerden bahsederken, "seres" adıyla Hoten'i kastetmiştir. Diğer bir âlim Ctesias, M.Ö. 4. yüzyılında Hoten'den "seres" olarak bahsetmiştir (Ariş, 1980: 56).

Sambava'dan sonraki süreçte bölgenin durumundan haberdar olunmaktadır. Söz konusu alımda da Visa Hanedanlığı'nın Sambava'dan sonraki süreci ve bölgenin durumu, Karahanlılar tarafından yıkıldıktan sonra bölgenin İslamiyet'i kabul etmesi ve bölgede İslamiyet'in nasıl kabul edildiği gibi konulara değinilmiştir. Çalışmanın amacı ise Hoten bölgesinin Visa Sambava'nın hükümdarlık süreci içerisinde hangi evreleri geçirdiği ve hangi olaylara tanıklık ettiği, bölgenin sosyal ve kültürel alanda sahip olduğu kozmopolit yapının nasıl geliştiği ve bu sürecin nasıl devam ettiği gibi sorulara cevap aramaktır.

1. Visa Sambava'nın İsmi Hakkında

Udun Hanedanlığı; Orta Asya, Güney Asya ve Avrupa devletlerini birbirine bağlayarak Doğu ile Batı arasındaki iktisadi ve dostluk ilişkilerinde köprü rolünü oynayan bir devlettir. Bu devletin kuruluşundan yıkılışına kadar 56 hükümdar tahta çıkmıştır. 56 hükümdardan birisi olan ve 912-966 yıllarında bölgeye hükümdarlık yapmış Visa Sambava, hanedanlığın adını Uluğ Ağılık Udun Devleti olarak değiştirmiştir. Visa Sambava'nın hükümdarlık sürecinin dışında kendi adı da çalışmalara konu olmuş ve bu hususta farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Udun yazıtlarında "Visa (Viysa) Sambava", Çağatayca eserlerde "Yağlakalar", "Hal-hal Maçın", Çince eserlerde "Li-Shing Tian" olarak kaydedilmiştir (Hacı, 2008: 27-28). Bazı yerlerde "Vaycira Sampava" olarak çevrildiğini de görmekteyiz (Abudukelimi, 2006: 43). Visa Sambava'nın adının bazı kaynaklarda da Visara Tanrı Han (Hacı, 2008: 27), Visa Sambava (Sambahava) olarak kaydedildiği bilinmektedir. Çin'ce kaynaklarda ise Li-shin-tian olarak anılmaktadır. Visa Sura, Vaycira Sura, (967-978) yılları arasında tahta oturmuştur. Visa Darma ya da Vaycira Darma ise (978-982) yılları arasında Udun tahtında bulunur. Darma'dan sonra daha iki Han vardır. Onlar Tian-xing ve Tian-xu olarak bilinmektedir. Diğer bir rivayete göre en son Udun hükümdarı Visa Zingjia-laomu yani (Hal-Hal Maçın) olarak tahmin edilmektedir (AZT, 1995: 28).

1.2. Visa Sambava'nın Etnik Kökeni

Hoten hanı Visa Sambava'nın hangi etnik guruba mensup olduğu hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Sambava'nın hangi etnik guruba mensup olduğunun ortaya çıkması, Hoten bölgesi Türkleşmeden önce orada yaşayan halkın etnik grubunun ortaya çıkmasını da sağlayacaktır. Visa Sambava'nın etnik kökeniyle ilgili şu üç görüş öne çıkar: 1. Visa Sambava batıya göç edip Udun'a yerleşmiş olan Uygur'dur. 2. Visa Sambava aslında Visa Hanedanlığı'nı kurmuş olan Sakalar (İskitler) neslindendir. 3. Visa Sambava aslında Visa Hanedanlığı'nı kurmuş olan Toharların neslindendir. Bu üç görüşün dışında bir görüş daha vardır ki bu görüş de onun Çinli olduğu yönündedir (Hacı, 2008: 28).

Visa Sambava'nın Uygur olduğunu ileri sürenler, onun Kansu Uygurlarına benzediğini, Kansu Uygurları gibi (Li) soyadını kullandığını, onların yaşam tarzlarının ve kültürünün aynı olduğunu ve bu minvalde yemeklerine bal ve yoğurt kattıklarını ifade ederler. Bazı Tibetçe eserlerde Udun hanı Arslan Han olarak ifade edilmekte olup bu tür ünvanların sadece Türkler, özelde Uygur Türkleri tarafından kullanılmakta olduğu kaydedilmiştir (Hacı, 2008: 28). Zeki Velidi Togan'ın da bu görüşü destekler nitelikte ifadeleri mevcuttur. Togan; "daha önce de Toharların işgal ettikleri toprakları Kansu tarafından gelen Hunların işgal ettiğini, M.Ö. 129 senesinde Kaşgar ve Hoten'den gelen Yüeci kavminin bu toprakları Hunlardan aldığını" (2020: 57) belirterek onların Yüeci olduğunu ve Yüecilerin de Türklerle akraba bir kavim olduğundan bahseder.

Kaşgarlı Mahmud *Divânü Lugâti't-Türk*'te "en açık ve doğru dil sadece tek dil ile konuşan, Farslar ile ilişkileri olmayan, yabancılarla bağlantı kurmayanların dilidir. Birden fazla dil ile konuşan ve şehirlilerle ilişkileri olan insanların dilinde bozukluk vardır. Soğdak, Kencek ve Argu kabileleri iki dil ile konuşmuş olduğu için bunların dillerinde de bozukluk vardır. Diğer yabancı milletlerle bağlantısı olan Hoten, Tangut ve Tibet halkları Türk iline sonradan katılmış olduğundan, bunların dillerinde de bozukluk vardır" (DLT, 2008: 27-28)

demektedir. Kâşgarlı Mahmud Uygurları ikiye ayırmaktadır. İslam penceresinden bakarak Kaşgar Uygurlarını Karahanlı yanlısı olarak Müslüman Uygurlar ya da Türkler olarak, Hoten Uygurlarını “yabancı” anlamında gelen “tat” kelimesi ile “katı kâfirler” olarak ifade etmektedir. Sonuçta her ikisini de Türk olarak tanımlamaktadır (Yasin, 2015: 70). Kâşgarlı Mahmud’un Hoten’i Türk ili olarak belirtmesinden hareketle Hoten’de yaşayanların çoğunun Türk olduğunu, Visa Sambava’nın ve halkının Uygur Türkü olduğunu söylemek mümkündür.

Bazı kaynaklarda Udunluların Sakalar (İskitler) olduğu ve atalarının Yüeci olduğu belirtilmektedir. Çin’in klasik eserlerinden olan *Guan-zi*’de, “Yeşim Taşı’nın çıkarıldığı yer olan Kurum (Tanrı) Dağları’nın kuzey tarafı Yüeci bölgesi” olarak tanımlanmış ve burada yaşayanların da Yüeciler olduğu bildirilmiştir. Bugünkü Kaşgar bölgesine bağlı Tumşuktaki arkeolojik kazılarında bulunan antlaşma metinlerinin Hint - Avrupa dil ailesi İran dil grubunun Doğu İran diline mensup olduğu, yani bu dilin de Sakaların Sak dili olduğu ifade edilmiştir. Hoten bölgesindeki arkeolojik araştırmalarda bulunan Birahmi yazısındaki antlaşma metinlerine baktığımızda, Udunluların M.S. 3. ve 11. yüzyıllar arasında Hint - Avrupa dil ailesi İran dil grubuna ait Doğu İran dilini kullandıkları anlaşıyor. Yukarıdaki belgelere dayanarak söylenebilir ki Uygurlar bu bölgeye yerleşmeden önce orada yaşayan halkın ataları Yüeciler olup, bunlar Sakalar (İskitler)’dir. Yüecilerin dilinin Hint - Avrupa dil grubuna ait olduğu hakkında Çin kaynaklarında bazı bilgiler bulunmaktadır (Çağrı, 2005: 69-70).

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere Visa Sambava ve Hotenlilerin Sakalar olduğu ileri sürülmektedir. Peki, Sakalar Türk değil midir? Zeki Velidi Togan, Sakaların en azından yöneticilerinin Türk olduğu kanaatindedir (2020: 36). Sakaların Türk olduğunu kanıtlayan en önemli bilgilerden birisi, Çin kaynaklarının Göktürklerin ataları olarak “So” sülalesini öne çıkarmasıdır. Bu adın Sakaların Çince adının yazım şekli olduğu düşünülmektedir (Yıldırım, 2013b: 471). Bazı kaynaklarda İskitler olarak adlandırılan Sakaların yaşam tarzları, hayvan beslemeleri, ata iyi binebilmeleri ve yaşamlarının çoğu aynen Türkler gibidir. Özellikle yaşamının çoğunun at üzerinde geçirmesi diğer eski Türk topluluklarını hatırlatmaktadır (Çay ve Durmuş, t.y.: 26).

Sakaların adı Hoten’e yakın bir şehir olan Yarkent’in Çin kaynaklarında geçen eski adı So-chu, Sha-che’de korunmuştur (Yıldırım, 2013c: 471). Sakaların kökeni hakkında çok fazla tartışma mevcutsa da özellikle Doğu kaynaklarında Turanî bir kavim olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla Kafkas ve Hazar bozkırlarına dağılan Sakaların (İskitlerin) ya da Orta Asya da yaşayan Sakaların Türk oldukları görüşü kuvvetlidir (Taşağıl, 2015: 49). Çin kaynaklarında genel itibarıyla Sakaların Türk olmadığı belirtilmektedir. Ancak bazı Çin kaynaklarında Hotenlilerin Türk olduğu yönünde ifadeler de mevcuttur.

Çinliler, Han Sülalesi devrinde (M.Ö. 206-M.S. 220), özellikle Tanrı Dağları’nın güneyinde kıvrılan yol civarındaki Yü-men (Yeşim Taşı Kapısı) olarak bilinen yerin batısındaki toprakları Hsi-yü (Batı Topraklar) olarak adlandırmıştır. Çin kaynaklarında Çinlilerin Hunları Hsi-yü olarak adlandırdığı kaydedilmiştir. Çinliler eskiden beri başta Hoten olmak üzere tüm Doğu Türkistan bölgesini Hsi-Yü (Hun) ve onların toprakları olarak görmektedirler (Yıldırım, 2012: 156). Gerdizi’nin *Zeyn’ü-Ahbâr* adlı eserinde “Türkler dağ ve kışlaklarda yaşıyorlar. Çin sınırı içerisinde yer alan Hoten bölgesinde de Türkler yaşıyor” (2006: 385) ifadeleri yer alır. Gauo-zhu-Hui, *Udun Hatırası* adlı seyahatnamesinde Udunlular ile ilgili şu bilgileri verir: “Onlar pirinç yemeği yerken bal ile karıştırarak yer, diğer yemeklerinde yoğurt eksik olmaz” (Nizamî, 2014: 54). Daha önce belirtildiği üzere bu yeme usulü Türklerde yayılmıştır. Zekeriya Kitapçı da Hoten’de yaşayan Uygurlara “Hoten Uygurları”, Hoten şehrine ise “Uygur şehri Hoten” (2004: 177) demektedir. *Hudûdü’l-Âlem Mine’l-Meşrik İle’l-Mağrib* adlı eserde; “Hoten iki nehir arasında yer almaktadır. Sınırlarında insan yiyen vahşiler bulunmaktadır. Halkın çoğunlukla kullandığı ipektir. Hoten hükümdarı

büyük bir ihtişamla anılır. Kendini Türklerin ve Tibetlilerin en büyük padişahı olarak görür” şeklinde bilgiler mevcuttur.

Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi* adlı eserinde, Hoten’de yaşayan halkların aslının Uygur Türkü olduğu kanaatine vardığı görülmektedir (2003b: 56-57-58). Diğer bir bilgiye göre Yedisu taraflarındaki Uygurlar buraya daha önce gelerek yerleşik hayata geçmiş ve Tibetlilerle savaşarak Doğu Türkistan’ın güneyine kadar gelerek Kaşgar, Yarkent ve Hoten Uygurlarıyla karışmıştır. Karluklarla ittifak yaparak Karahanlı Devletini kurmuştur (Alptekin, 1978: 25).

2. Siyasi Yapı

M.Ö. 232 yılında kurulduğu bilinen Udun (Hoten) Hanedanlığı, ilk başta Hoten’deki meşhur iki nehir olan Yorunkaş ve Karakaş nehirleri civarlarına yerleşmiş halkları bir araya toplamış ve onları yönetmiştir (*Hudûdü’l Âlem*, 2018: 39). Bu hanedanlık daha sonra komşu toprakları kendi topraklarına katarak daha da güçlenmiştir. Şimdiye kadar bilinen Kağanları; Visa Vikram, Visa Sagram, Visa Sambava, Visa Vahana, (Sura) Visa Darma’dır (HKT, 2005: 43). X. yüzyıla kadar Hoten bölgesine hâkim olan Visa Sambava başta olmak üzere tümü Saka olarak bilinmektedir (Yıldırım, 2013: 472). Yönetimleri altında bulunan halkın da Sakalar olduğunu söylemek mümkün olmakla birlikte Karahanlılar bölgeye gelene kadar Sakalar Hoten Hanedanlığını yönetmiştir (Togan, 2020: 35) diyebiliriz.

Visa Sambava’dan önce 866 yılında tahta oturan Visa Vahana, Tibetlileri mağlup ederek onları bölgeden tamamen çıkardıktan sonra, sınır müdafaasını daha da arttırmıştır. Onun yerine 912 yılında geçmiş olan Visa Sambava, Vahana’nın izlediği politikayı takip ederek sınır müdafaasını güçlendirmeye devam etmiş ve bölgede ekonomiyi geliştirmeye çalışmıştır (HKT, 2005: 474). Visa Sambava hükümdarlığı devrinde Udun Hanedanlığı’nın toprakları daha da genişleyerek halk, huzur ve zenginlik içinde yaşamıştır. Folle Blanc konu ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: “Gittikçe güçlenen Udun Hanedanlığı, Visa Sambava’nın emekleri doğrultusunda Udun Hanedanlığı’nın sınırları kuzeyde Taklamakan çölüne, güneyde Kurum’a, doğuda Çerçen’e, batıda Yenisar’a kadar ulaşmıştır (Hacı, 2008: 43).

Visa Sambava elinden geldiği kadar komşu şehirlerle iyi geçinmeye çalışmıştır. Dolayısıyla Visa Sambava, 938 yılında Çin tarafından Udun (Hoten) Hanedanlığı’na gönderilen elçilere “Çin İmparatorluğu ile iyi geçinip Tibetlilere birlikte karşı koyma” fikrini ortaya koymuştur. Aynı zamanda Visa Sambava, Koçu Uygur Devleti ile olan ilişkileri de korumuş ve Tibetlilere karşı ittifak yapmıştır (HKT, 2005: 44).

943 yılında Udun’dan geçen Arap şairi Mis’ar, “Udun’un sistem ve yönetim bakımından adil ve kâmil olduğu” yönünde bilgi vermiştir. Mis’ar’ın bahsettiği bu dönem Visa Sambava dönemidir. Visa Sambava, Udun Hanedanlığı’nın varlığını uzun süre devam ettirebilmesi için mümkün olduğunca diğer devletlerle ittifak yapmıştır (Hacı, 2008: 43). Visa Sambava; Xa-zhu, Gensu ve Koçu Uygurları ile iyi ilişki kurmakla birlikte Çin’deki Tang ve Song sülalesiyle de arasını iyi tutmaya çalışmıştır. Li-yin-ping, 938 yılında Udun Hanı Visa Sambava’nın Song Sülalesi’ne kırmızı tavus kuşu, güzel bir Bos mutus (Tibet öküzü) kuyruğu ve pamuk vb. senelik vergi olarak gönderdiğini ve Song Sülalesi’nin de bu hediyelere sıcak baktığını ifade etmiştir (Hacı, 2008: 45).

2.1. Tibetlilerle İlişkileri

VIII. yüzyılın ortalarında Chi-Sung Tibet tahtına çıkmıştır. Onun devrinde Tibetlilerin gücü daha da artmış, sınırları genişlemeye başlamıştır. 790 yılında Beşbalık’ı, 791 yılında Xi-zhu ve Udunu kontrol altına almıştır. Hoten’in Niye nahiyesinin Endir köyünde yapılan arkeolojik araştırmada bulunan bir vesikada, 791 yılı Tibetlilerin Udun’u ele geçirdiği belirtilmiştir (Dursun, 1995: 48). Daha önce 737 yılında Tibetliler Udun’a sefer düzenleyip Udun’u işgal etmiştir. 742 yılına gelindiğinde Udunlular Tibetlileri Udun’dan bir defa dışarı

atmayı başarmıştır (AZT, 1995: 19). O tarihten sonra Udun Hanedanlığı Tibetlilere tabi bir hanedanlık olarak yıllık vergi vererek varlığını sürdürmüştür. Tibetliler döneminde Hoten tahtında Udun hanı Visa ailesi oturmuş olsa da Udun'daki hükümdarların vazifesinden alınması ya da atanması yine de Tibetliler tarafından gerçekleşmekteydi. Udunlular ile Tibetlilerin durumları, işgal eden ve işgal edilen olarak devam etmiştir (Dursun, 1995: 52). Ancak Tibetliler Udun'u işgal ettikten sonra Udun Hanedanlığı'nın iç işlerine yoğun şekilde karışmamıştır (Devlet, 2003: 101). Tibetliler Udun'u işgal ettikten sonra Udunun genel durumu hakkında arkeolojik kazılardan önemli bilgiler elde edilmiştir. Arkeolojik araştırmalarda Hoten'e bağlı Mezardağ alanından bulunan "MT. Bii0065" numaralı³ bir metinde, Udun hanı Visa Kirtin hakkında "Tibetlileri koruyan Udun Devletinin en ulu hanıdır, onun hükümdarlığı altıncı yılını geçti" diye yazmaktadır. "MT. C0018" numaralı buluntuda, "Udun hanı Visa Kirtin'in 4. yılı Aralık 18. günü" yazmakta olup Tibetliler Udun'a hükmü altına alırken Udunluların sadece senelik vergi ödeyerek bağlılığını bildirmesini yeterli kılmıştır. Dung-Huang'da bulunan "PT. 1089" numaralı buluntuya göre Tibet hükümdarı Udun hanının gösterdiği katkısı için ödül verdiği görülmektedir. Aynı zamanda Udun'da var olan Hanedanlık gümüş mührü Tibet hükümdarının elinde bulunmaktaydı. Buna göre Tibet hükümdarları Udunda en üstün makamda bulunmaktadır (Dursun, 1995: 48-49).

Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşriq İle'l-Mağrib adlı eserde; Hoten iki nehir arasında yer almaktadır. Sınırlarında insan yiyen vahşiler bulunmaktadır. Halkın çoğunlukla kullandığı günlük elbiseleri ipektir. Hoten hükümdarı büyük bir ihtişamla anılır. Kendini Türklerin ve Tibetlilerin en büyük padişahı olarak görür (*Hudûdü'l Âlem*, 2018: 39) gibi ifadeler yer alır. Bu eser 982-983 yıllarında yazılmıştır (*Hudûdü'l Âlem*, 2018: 1). Buna göre Udun hanı Tibetlileri mağlup ettikten sonra kendisini en büyük sultan olarak görmüş olabilir. 851-912 yıllar arasında Udun tahtına çıkmış olan Visa Vahana, Tibetlilere karşı çetin mücadeleler vermiştir (AZT, 1995: 24). 9. yüzyılların başlarında Tibet hükümdarlığı aynı dönemdeki Tang Sülalesi ile uzun süre savaşmış olduğundan ekonomik açıdan çökmüş durumdaydı. Dolayısıyla Tibet yöneticileri bu durumdan kurtulmak için halka ağır iktisadi baskı uygulamaya başlamıştır. Halk bu ağır baskılara dayanamayarak her tarafta yönetime karşı ayaklanmıştır. Tibet Devleti böylelikle yıkım sürecine girmiştir. Bunu fırsat bilen Udun Hanedanlığı Tibetlilere karşı hareket başlatarak 850 yılında Udun'daki Tibet hükümdarlığına son vermiştir (Dursun, 1995: 53). Bu savaşta Udun halkı canı pahasına Tibetlilerle savaşarak onları yenilgiye uğratmayı başarmış ve onları 866 yılında Udun'dan tamamen çıkarmıştır (AZT, 1995: 25). Böylece Udun Hanedanlığı kendi istiklalini 1006 yılında yani Karahanlılar devrine kadar devam etmiştir (Barthold, 1990: 300). Visa Vahana, Udun'dan Tibetlileri çıkardıktan sonra sınırlarını korumuş ve bu tarihten sonra Udun gelişmeye devam etmiştir. Devletin topraklarını beş kat genişletmeyi başarmış olup sınırlar; doğuda Çerçen'den Yarkent'e, batıda Pamir Dağları'ndan Hindikuş Dağı ve Pencî Nehrine, güneyde Koinlün (Kurum) Dağları'na kadar uzanmıştır. Visa Vahana tahta 851-912 yılları arasında oturmuş olup toplam 61 yıl hükümdarlık yapmıştır. Onun yerine tahta oturan Visa Sambava, Vahan'ın izinden giderek Udun'u daha da yüksek seviyelere ulaştırmıştır (HKT, 2005: 43).

2.3. Karahanlılarla İlişkileri

Karahanlılar İslamiyeti kabul ettikten sonra Karahanlılar'da İslamiyet hızlı bir şekilde yayılmaya başlamıştır. Aynı zamanda Karahanlılar Kaşgar'ı fethetmiş bulunuyordu. Kaşgar'da İslamiyet'i benimsemeyen Budist rahipler komşu il olan Hoten'e sığınmıştır. Bu olay, Karahanlılar ile Hoten Hanedanlığı arasında gerginliğe sebebiyet vermiştir (HKT,

³ Hoten'deki arkeolojik kazılarda bulunan eski taş aletler ve diğer buluntular numaralarla anlatılmaktadır (Muhammed, 2008: 4).

2005: 23). Karahanlıların 921 yılında Kaşgar'ı ele geçirmesiyle Hotenliler Karahanlılara itaat ettirmiştir (Okudan, 2019: 44). Hoten, Satuk Buğra Han'dan önce de Karahanlı hükümdarı Kül Bilge Kağan tarafından ele geçirilmiştir. Sonrasında Hotenliler isyan etmiş, Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han, Karahanlı Devleti'nin başına geçtikten sonra Kaşgar'a komşu olan Kuçar ve Hoten gibi bölgelere İslamiyet'i yaymak maksadıyla seferler düzenlemiştir. O, yaklaşık 935 yılına kadar Hoten ile Kuçar'ı kendisine bağlamayı başarmıştır. Bu minvalde bölgede yaşayan halkın bir kısmı İslamiyet'i kabul etmiştir (Almas, 2010: 333). Hoten ile Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han arasındaki savaş ise 940 yılından 942 yılına kadar devam etmiştir. Daha sonra ise Satuk Buğra Han Hoten ile savaşmayı bırakarak batıya yani Samanılara karşı savaşarak onların bazı topraklarını işgal etmeyi başarmıştır (AZT, 1995: 27).

Satuk Buğra Han; Hoten, Issık Göl'ün doğu tarafları ve Balasagun'a yaptığı savaşlara katıldığında iki taraf arasındaki savaş İslam ordusu ile gayrimüslimler arasında cereyan ettiği için Satuk Buğra Han'a "Gazi" ve "Mücahit" ünvanları verilmiştir (Hunkan, 2011: 105). Diğer bir kaynakta, Buğra Han hızlı bir şekilde hareket ederek Hoten önlerine gelip burasını kuşatmış ve kuşatma uzun sürmüştür. Ancak bu durumda talih İslam ordusuna gülmüş ve sonuçta zafer Müslüman gazilerin olmuştur (Kitapçı, 2004: 177). İki taraf arasındaki savaş sürerken Visa Sambava tehdit olarak gördüğü Karahanlılar'a karşı bizzat ordunun başına geçerek Kaşgar'a doğru sefere çıkmıştır. Duang-Huang'dan bulunan P. 3016 numaralı bir kayıta, M. Temmuz 958 yılında Visa Sambava (Tanrı Han), "kendisi bizzat ordunun başına geçerek batıya (Kaşgar'a) hareket etti" yazmaktadır. Bu olayda Visa Sambava, ilk kez müdafaayı bırakıp Kaşgar'a doğru taarruza geçmiştir (Nurhacı ve Guo-guang, 1995: 42). Bu savaş Hoten Budistleri ile Kaşgar Müslümanları arasında derin ve çetin bir savaş olarak tarihe geçmiştir (Abudukelimi, 2006: 67). Böylece Hotenliler; Satuk Buğra Han, Musa Buğra Han ve Süleyman Arslan Han dönemlerinde hâkimiyet altına alınmıştır. Ancak Hotenliler de Visa Sambava'nın başta olduğu ve ondan sonra tahta geçen hükümdarların döneminde birkaç defa isyan ederek bağımsızlıklarını kazanmıştır (İbrahim, 2020: 105).

Satuk Buğra Han hayatı boyunca Hoten Udun Hanedanlığı'na ve İdikut Uygurlarına karşı savaş açmış olsa da iki hanedanlığı da bir bütün olarak hâkimiyeti altına alamamıştır. Ama kendisinden sonra Karahanlı tahtında oturanlar için uzun yıllar sürecek olan dinî savaşı başlatmıştır (Zixiyaou, 2003: 299). Satuk Buğra Han vefat ettikten sonra onun yerine büyük oğlu Baytaş, Müslüman olduktan sonraki adı "Musa İbn Abdülkerim", tahta oturmuştur. Bu dönem (956-971) yılları arasını kapsamakta ve bu dönemde Arslan Han olarak anılmıştır. Onun döneminde Visa Sambava ile olan savaş devam ederken Türk boylarından oluşan 200 aile Müslüman olmuş ve Müslümanların gücü daha da artmıştır (Nurhacı ve Guo-guang, 1995: 41). Böylelikle bu iki devlet arasındaki şiddetli savaş Yusuf Kadir Han devrine kadar (1004-1032) devam etmiştir. Ancak onun devrinde Hoten tam olarak fethedilmiştir (Abudukelimi, 2006: 12). Bu savaşın ayrıntılı bilgileri Visa Sambava'nın Çin'deki Xa-zhu hükümdarına gönderdiği mektubunda açıklığa kavuşmuştur. Mektupta;⁴ "Temmuz ayında ordularla Kaşgar'a geldik, geldiğimizde orada bazı kişiler Hoten ordusuna katılmak istedi. Dolayısıyla Kaşgar'ı kolaylıkla ele geçirdik ve çok sayıda at, pil, altın ve gümüş gibi ganimetleri aldık" şeklinde umumi galebesinden haber vermiştir (Turan, 2003a: 49-50).

Diğer bilgilere göre, Visa Sambava Karahanlılara karşı savaşta bizzat sefere çıkmış olsa da onun ömrü Kaşgar'ı almaya yetmemiştir. 966 yılında vefat etmiş ve yerine Visa Sura⁵ tahta

⁴ Bu mektup o dönemdeki olayları bizzat yöneten hükümdar tarafından yazılmış olduğundan, ayrıca şimdiye kadar iyi korunmuş olduğunda, Kaşgar ve Hoten'in eski tarihini araştırmada ilk el kaynak niteliği taşımaktadır. (Turan, 2003a: 62).

⁵ İngiltere Cambridge Üniversitesi Profesörü Pribon, "Visa" soyadı ile ilgili şu bilgilere yer vermiştir: "Visa Sambava 912-966 yıllarında tahta oturmuş olup tahtın varisleri Visa Sura ve Visa Darma'dır. Soyadlarının 'Visa' olması onların eski Udun Hanedanlığı'nın devamı olduklarını kanıtlamaktadır (Hacı, 2008: 30).

çıkış olup Kaşgar Visa Sura komutanlığında alınmıştır. Çin'deki Xa-zhu hükümdarına zafer mektubunu Visa Sura göndermiştir (ŞYT, 1992: 253-254). 969 yılında Udun ordusunun Kaşgar'ı işgal ettiğini belirten bu mektup, Xa-zhu hükümdarının vasıtasıyla Sung Sülalesi'ne gönderilmiştir (ŞYT, 1992: 254).

Yukarıdaki bilgilere dayanarak denilebilir ki Hoten, Visa Sambava devrine kadar bir defa, Visa Sambava döneminde iki defa Karahanlıların kontrolüne geçmiştir. Visa Sambava devrinden sonra iki taraf arasındaki mücadeleler daha da artmıştır. Sonuç olarak Hoten, Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadir Han döneminde (1006-1032) tamamen fethedilmiştir (Barthold, 1990: 300). Hoten'deki Budist hâkimiyetin Karahanlılara karşı uzun süre direnmesinin ve Karahanlıların burada hâkimiyet kurmakta zorlanmasının iki nedeni vardır. Birisi, Budizm bölgede uzun süredir din olarak benimsenmesi ve yerleşmesidir. Diğeri ise Karahanlılara karşı yapılan ve uzun süren savaşlarda Uygur İdikut Devleti ile Tibet Budist Devleti'nin Uluğ Ağılık Udun Devleti'ni desteklemesidir (Almas, 2010: 349).

3. Toplumsal Hayat

3.1. İktisadi Hayat

Hoten eski devirlerden itibaren her açıdan gelişmiş bir bölge olarak karşımıza çıkmaktadır. Tang rahibi Xuan Zang'ın⁶ anlattığı gibi Hoten, alanı "4000 li"⁷ kadardır. Etrafı Taklamakan Çölü ile çevrilidir. Bitki ve yeşillik alanı çok az olmakla birlikte tarıma elverişlidir. Bol miktarda meyve yetiştirilebilir. Önemli ürünleri; kaliteli yünlerle dokunmuş halı, beyaz ve yeşil renkte olan Yeşim Taşı'dır. Çok eski devirlere dayanan ipekböcekçiliği bölgeyi daha da güzelleştirmiş ve özgünleştirmiştir (Kırilen, 2013: 78). Orta Çağ sürecinde bölgeye iktisadî olarak katkı sağlayan ticaret yolu İpek Yolu'dur (Cinkara, 2019: 331). Uygurlar önceleri ipek ile pamuğu karıştırarak özel bir kumaş üretmişlerdir. Bu ipek ve pamuktan yapılan ürünlerinin adı, "Uygur kimhabı", "Aksu şayısı", "Hoten tavarı" gibi isimlerle Batı ve Doğu pazarlarına girmeyi başarmıştır. Bu ürünler Hoten'in dünya pazarında yer bulmasında önemli rol oynamış ve bu sayede Hoten dünya ticaretinde etkin rol almıştır (Arış, 1980: 54).

Bir diğer gelir kaynağı Hoten Yeşim Taşı'dır. Bundan yaklaşık 5-6 bin yıl önce Hoten Yeşim Taşı Çin'in iç kısmındaki şehirlere ulaşmıştır. 20. yüzyılın ortalarında, Lopnur civarında yapılan arkeolojik araştırmalarda Hoten Yeşim Taşı bulunmuştur. Bulunan bu Yeşim Taşı'nın yaklaşık 4-6 bin yıl öncesine ait olduğu kanıtlanmıştır (HKT, 2005: 2).

Gaou-zhu-hui'nun *Udun Hatırası* adlı seyahatnamesinde; "Huang-he Nehri'nin kaynağı Yu-zhu bölgesinden Udun'a geldiğinde üç ayrı nehre bölünmektedir. Doğuda Yorunkaş Nehri, batısında Yeşilkas⁸ Nehri, daha batısında ise Karakas Nehri vardır. Bu nehirlerin hepsinden Yeşim Taşı çıkıyor" ifadelerine yer verir. Gaou-zhu-hui'nin Aralık 938 yılında Hoten'e doğru yola çıkmış, iki yıl yolculuk yapmıştır. 940 kış ya da 941 yılı baharında Udun'a gelmiştir (Nizamî, 2014: 55). Bu tarihte Visa Sambava Hoten hanıdır.⁹

⁶ Xuan Zang (569-664) yılları arasında yaşamıştır. Hindistan'a gitmiş, ülkesine dönünce Tang hanına sunmak için "Batı Bölgeleri Kayıtları" adında bir seyahatname kaleme almıştır. Eser, 645-646 yıllarını kapsamaktadır. Bu eser toplam 12 bölümden oluşmaktadır. Birinci ve on ikinci bölümler hariç hepsi Hindistan ile ilgilidir. Diğer iki bölüm ise Orta Asya bölgelerini içermektedir. Birinci bölüm "34 ülke" başlığı altında yazılmış olup Xuan Zang'ın Hindistan yolculuğu sırasında gördüğü ve bilgi verdiği Orta Asya illeri ve köylerini anlatmaktadır. On ikinci bölüm de "22 Ülke" başlığı ile ele alınmıştır. Xuan Zang bu bölümde, Hindistan'dan döndüğü sırada topladığı raporlara ve bilgilere yer vermiştir (Kırilen, 2013: 65).

⁷ "Li", Çin'in 559 metreden oluşan mesafe belirten ölçü birimidir (Yen-Te, 1989: 56).

⁸ Yeşilkas Nehri'nin şimdi hangi nehir olduğu hakkında bir bilgi yoktur. Ama diğer iki nehir hâlâ aynı isim ile anılmaktadır (Nizamî, 2014: 57).

⁹ Gaou-zhu-hui'nin seyahatnamesinde Udun hanı hakkında bazı önemli bilgiler verilmekte olup Udun hanı Visa Sambava'nın elbiselerinden bahsedilmekte ve oturduğu saray altın saray olarak ifade edilmektedir. Udun şehrinde sembol şeklinde yedi adet Sümrüh Revak bulunmaktadır. "Onlar üzümünden içki yaparlar. İçkilerin çeşidi çoktur, pirinç ve bitki yemekleri yerler, elbiseleri ipek ve pamuktan yapılmıştır. Tarımsal olarak bitki

El-Bîrûnî, Yeşim Taşı hakkında *El-Cemâhir Fî Ma'rifaeti'l-Cevâhir* adlı eserinde, “Fâş adında bir alandan Yeşim Taşı’nın en pahalısı olan beyaz Yeşim Taşı çıkmaktadır. Bu pahalı taş herkes erişemez, Yeşim Taşı’nın büyük olanları hükümdarlara verilir. Küçükleri ise küçük yöneticiler içindir. Karafâş (Karakas) adında diğer bir alandan da Yeşim Taşı çıkmaktadır. Bu bölgede bulunan Yeşim Taşı’nın rengi bulanık, siyaha yakındır. Rengi siyah olanları da bulunmaktadır. “Eski devirlerde bu bölgeden Hitay (Çin) hükümdarına 200 Rıtl¹⁰ ağırlığında büyük bir Yeşim Taşı gönderilmiştir” (El-Bîrûnî, 2020: 253).

3.2. Eğitim

Hoten bölgesinde İslamiyet’ten önce uzun süre benimsenen din Budizm olduğu için eğitim Budizm ile başlamaktadır. M.S. 1. yüzyıldan 5. yüzyılına kadar Hoten’de Budizm çok gelişmiş ve Orta Asya, Budizm’in merkezi hâline gelmiştir. Budizm, Hoten’de kültür, sanat ve eğitim alanlarında etkili olmuştur (Süleyman, 2003: 171). Çin elçisi Wang-Yen-te Turfan’dan bahsederken bölgede 50’den fazla Budist mabedinin bulunduğunu dile getirir. Mabetlerin tümü çok kıymetli kitaplarla doldurulmuştur. Turfan’da yapılan arkeolojik araştırmalarda kütüphanelere ve kitaplara ulaşılmıştır. Bu eserler günümüze kadar çürümeden gelmiştir (Yasin, 2014: 156).

Udun eğitim sisteminde Budizm Nomları (ilahî kitapları) ilmin kaynağı olarak görüldüğünden Budizm’in dinî kitapları bilimin temeli olarak öğretilmekteydi (Süleyman, 2003a: 173). Budizm’in ilk devirleri ilim, araştırma, öğrenme ve eğitime ile şekillenmiştir. Budizm’in orta ve son dönemleri ise Çin, Hindistan ve Yunan kültürü gibi uluslararası kültürlerle tanışmak, dinî ve felsefî fikirleri tanımak, Doğu ve Batı’nın tarım, hayvancılık, sanat ve edebiyatıyla tanışmak gibi bir amaca sahiptir. Yine bu dönemlerde bu amaçlar bölge kültürü ile harmanlanıp kendine özgü bir medeniyet yaratma fikrini ortaya çıkarmıştır (Süleyman, 2003b: 157). Edebiyatta da temel eğitim Budizm’den geçmektedir. İslamiyet’ten önce Hoten gibi Doğu Türkistan’ın her yerinde arkeolojik araştırmalar yapılmış ve bu araştırmalarda çok sayıda edebî eser bulunmuştur. Bu eserlerin çoğu Budizm ve Maniheizm gibi dinî konuları ele alan eserlerdir (Alptekin, 1978: 35).

3.3.Din

Arap Şairi Mis’ar, Udun’da benimsenen dinler hakkında şu bilgileri verir: “Burada birden fazla din benimsenmektedir. Yahudilik, İslamiyet ve Mani dini.” Visa Sambava’nın kendisi Budist olsa da Mani dinine ilgi göstermekteydi. Aynı zamanda Visa Sambava’nın Song Sülalesi’ne göndermiş olduğu elçiler içinde Mani dinini benimseyenler vardır. Bu nedenle Visa Sambava’nın Mani dinine ayrıca önem verdiği görülmektedir (Hacı, 2008: 44). Maniheizm ile birlikte Budizm, İslamiyet ve Hristiyanlığın da halk tarafından benimsendiği verilen bilgiler arasındadır. Gerdizî’nin beyanına göre; “Hoten’de çok sayıda put bulunmakta olup 17 Budizm tapınağı mevcuttur. Şaman dininde kalanlar da vardır, şehirde büyük iki Hristiyan kilisesi inşa edilmiştir, biri şehir içinde, diğeri ise şehir dışındadır. Bir Müslümanlar mezarlığı olduğu da bilinir” (Gerdizî, 2006: 386).

3.3.1. Budizm

yetiştiriyorlar” gibi bilgilere yer verilmekte olup bu bilgilere baktığımızda Hoten’in, Visa Sambava zamanında üzümçülük, ipekçilik, bitki yetiştirme vb. bakımından geliştiğini ve yetiştirilen ürünlerin Hoten’in ekonomisine katkı sağladığını görmekteyiz (Nizamî, 2014: 57).

¹⁰ Rıtl (ratl, çoğulu ertâl) kelimesi litranın Süryanice yoluyla Arapça’ya geçmiş şeklidir. Latince olarak “dengelemek, denkleştirmek, tartmak” anlamındaki “librodan” türeyen bir ölçek birimidir. Sofya’da 4/1 okkalık yani 100 dirhemlik ağırlık birimine ritlenica adı verilir. Bunun değeri genellikle 12 ukiyeye veya kantarın %1’ne eşit olmuştur. Mısır’ın eyaletlerinde farklı mallar için değişik ritllar kullanılmıştır (meselâ Yukarı Mısır’a has et ve ekmek ritli diğerlerinden farklıdır). Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân devrine (685-705) ait olup Dimaşk Millî Müzesi’nde muhafaza edilen 175,5 gramlık birim muhtemelen yarım ritldir. Daha farklı olarak Ritl. Yer ve yıl bakımından sürekli değişmekte olan bir ölçek birimidir (Cengiz, 2008: 52).

Budizm, M.Ö. 2. yüzyılda Hindistan'dan Keşmir yoluyla Udun'a girmiş ve Kaşgar, Kuçar ve Turfan şehrine yayılmıştır (Nurhacı ve Guo-guang, 1995: 6). Budizm, Hoten'de çok gelişmiş olup batı bölgelerine göre Hoten, Budizm'in yayılmasında ve gelişmesinde merkez hâline gelmiştir. Budizm'in yayıldığı ülkeler arasında Çin, Kuzey Kore, Japonya önde gelmektedir (Tohti, 2002: 10). Dolayısıyla Budizm bölgenin kültür, eğitim gibi alanlarda yapıcı rol oynamıştır. 9. yüzyılın ortalarında Budizm daha yüksek bir seviyeye ulaşmış; kuralları ve kendi yasaları olan bir din hâline gelmiştir. Çin'in Hoten bölgesinde bulunan Uygur bölgeleri, Heşi Koridoru, Turfan bölgesi gibi alanlarda geniş sosyal bir yapıya sahip olmuştur (Zixiyaou, 2003: 271). Doğu Uygur (Hoten'i içine alan bölge) kolunda Budizm iyice yayılmış ve yerleşmiştir. Diğer dinlerden üstün bir konuma ulaşmıştır (TDEK, 1992: 149-150).

Visa Sambava dönemine geldiğinde bölge halkı genel olarak Budizm dinini benimsemiş olsa da halk daha önce Satuk Buğra Han ve sonrasında Musa Buğra Han'ın gönderdiği Ebü'l-Hasân Muhammed b. Süfyân el-Kâlâmâtî gibi din adamları vasıtasıyla yavaş yavaş İslamiyet'i benimsemeye başlamıştır (Taşağıl, 1998: 251).

Sonuç

Hoten, coğrafi konum itibarıyla Tarım Irmağı'nın güneybatısı, Çin'in ise kuzeybatısında yer almaktadır. Tarihî süreç içerisinde birçok farklı isimle anılmış, sonrasında ise Hoten adını almıştır. Bu bölgenin kurulması M.Ö. 6000'li yıllara dayanmaktadır. Hoten, bölgenin büyük ticaret yolu olan İpek Yolu'nun önemli geçiş noktasında konumlanmıştır, ayrıca çok elverişli topraklara sahiptir. Eski bir tarihi geçmişe dayanan, uzun süre hâkimiyeti elinde tutan ve kendine özgü bir hanlık olan Udun Hanedanlığı'na ev sahipliği yapmanın yanı sıra ilk çağlardan itibaren birçok farklı kültüre ev sahipliği yapmıştır.

Dünyanın dört tarafına bağlanmış göç yolları, dünya ticaret yollarının ana kaynağı olan büyük İpek Yolu'nun güzergâhında bulunması dolayısıyla sürekli istilalara maruz kalan bu bölge, ilk çağlardan günümüze kadar her açıdan kozmopolit bir yapıya sahip olmuştur. Yine de bu bölgede kalıcı olarak hükümdarlık yapan Hoten Udun Hanedanlığı olmuştur. Bu hanedanlık ise şimdiki Hoten'e ait sınırlar içerisinde M.Ö. II. yüzyılın ilk başlarında resmî bir devlet olarak kurulmuştur. Bu devlet, bölgeye İslamiyet yayılana kadarki süreçte Visa ailesinden 56 hükümdar tahta oturmuş, 1000 yıldan fazla hâkimiyeti elinde tutmuştur. Bu dönemde her açıdan gelişim göstermiş, diğer Türk boylarına nispeten daha önce yerleşik hayata geçmiştir. Ayrıca ticaret, kültür ve iktisadi olarak daha da gelişmiş bir bölge olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hanedanlık, 912-966 yılları arasında tahtta oturan Visa Sambava döneminde en güçlü dönemine ulaşmıştır. Bu dönemde hanedanlığın adı "Uluğ Ağılık Udun Devleti" olarak değiştirilmiştir. Visa Sambava, eski Udun Hanedanlığı'nın devamı olan Uluğ Ağılık Udun Devleti'nin kurucusudur diyebiliriz.

Visa Sambava döneminde Hoten sınırları genişlemiş, siyasi, iktisadi ve kültürel açıdan gelişmiştir. Sınırları; kuzeyde büyük Taklamakan Çölü, güneyde Kurum Dağları, doğuda Çerçen, batıda Yenisar'a kadar ulaşmıştır. Visa Sambava, ülkesini daha huzurlu ve gelişmiş bir hâle dönüştürmek için halkını ticaret, tarım ve hayvancılık alanlarında desteklemiş olup siyasi açıdan da güç kazanarak Çin başta olmak üzere komşu devletlerle elinden geldiği kadar iyi geçinmeye ve ittifak yapmaya çalışmıştır. Bu politikasında kendisi ve Çin gibi Budizm'i benimseyen devletler ve İdikut Uygur Devleti gibi komşu devletler ile ittifak yaparak hedefinde kısmen başarıya ulaşmış olsa da İslamiyet'i kabul eden ilk Müslüman devlet olan Karahanlılarla iyi geçinmeyi başaramayıp mağlup olmuş ve uzun süren çetin bir savaşa girmiştir. Aralarındaki bu savaşlarda ilk zamanlarda bazen Karahanlılar bazen Visa Sambava yenmişse de en sonunda kazanmış olan Karahanlılar olmuştur. Aslında Visa Sambava, siyasi olarak doğru bir politika uygulamakta olduğu için ilk zamanlarda

Karahanlılar, Visa Sambava başta olmak üzere Uluğ Ağılık Hoten Hanedanlığını bir türlü yenilgiye uğratamamıştır. Böylelikle Visa Sambava dönemine her açıdan baktığımızda, onun döneminin Udun Hanedanlığının her açıdan en gelişmiş bir dönem olduğunu görürüz.

Kısaltmalar

HKT	<i>Hoten'in Kısaca Tarihi</i> (2005). Urumçi: Şıncan Halk Neşriyatı
AZH	<i>Altın Zemin Hoten</i> (1995). Urumçi: Şıncan Güzel Sanat Foto Neşriyatı
TDEK	<i>Türk Dünyası El Kitabı</i> (1992). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
DLT	Kâşgarlı Mahmud (2008). <i>Divânü Lugâti't-Türk</i> . Urumçi: Şıncan Halk Neşriyatı
ŞYT	<i>Şıncan'ın Yerli Tarihi</i> (1992). Şıncan: Şıncan Üniversitesi Yayınları
El-Bîrûnî	Ebu'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî (2020). <i>Kıymetli Taşlar ve Metaller Kitabı el-Cemâhir fî Ma'rifeti'l-Cevâhir</i> . (çev.: Emine Sonnur Özcan). Ankara: Türk Tarih Kurumu
Gerdîzî	B. ed-Dahhâk b. Mahmûd Gerdîzî G. ve Ebû Saîd Abdülhay (2006). <i>Zeynü'l-Ahbâr</i> . (çev. İfâfü's-Sâit)
M.Ö.	Milattan önce
t.y.	Tarih yok

Kaynakça

- Abudukelimi, Bumairimu (2006). *Uygur Türklerinin Dinî İnanışları*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Almas, Turgun. (2010). *Uygurlar*. Almanya: Dünya Uygur Kurultayı.
- Alptekin, Erkin (1978). *Uygur Türkleri*. İstanbul: Boğazçi Yayınları.
- Altın Zemin Hoten* (1995). Urumçi: Şıncan Güzel Sanat Foto Neşriyatı.
- Arış, Kasım (1980). "İpek Diyarı Hoten Hakkında". *Şıncan Da-Shui İlmi Dergisi Sosyal Bölüm*, (3): 53-64.
- B. ed-Dahhâk b. Mahmûd Gerdîzî G. ve Ebû Saîd Abdülhay (2006). *Zeynü'l-Ahbâr*. (çev.: İfâfü's-Sâit).
- Barthold, Vasily V. (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. (çev.: Hakkı Dursun Yıldız). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ching, Duan (2020). "Hoten Beyliğinin Adı Hakkında Tekrar Araştırma". (çev.: Abdureşit Abdulhekim). *Şıncan Sosyal Bölüm Araştırma Dergisi*, (1): 54-66.
- Cinkara, Abdullah (2019). "Uygurlar ve İpek Yolu". *Asya Araştırmaları Dergisi*, 3(2): 329-329-345.
- Çağrı, İsmail (2005). "Udun Sakları Hakkında Kısa Beyanlar". *Hoten Ali Pedagojik Bilimler Dergisi*, (4): 69-79.
- Çay, Abdulhaluk Mehmet ve Durmuş, İlhami (t.y.). "İskitler". *Türk Tarihi Araştırmaları*, (1): 575-596.
- Devlet, Cüret (2003). "Tibetlilerin Beşbalık'taki Hükümdarlığı ve Onun Devrilmesi". *Hoten Pedagoji Akademisi İlmi Dergisi*, (1): 100-101.

- Devleti, Nurmuhammed (2014). *Şincan Tezkirecilik Dergisinden Seçilmiş Makaleler, Tarih Sayfalarını Araştırdıkça*. Urumçi: Milletler Yayınları.
- Dursun, Behtiyar (1995). "Tibetler'in Udundaki Hükümdarlığı Hakkında". *Şincan Sosyal Bölümleri Münberi Dergisi*, (4): 47-54.
- Ebu'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî (2020). *Kıymetli Taşlar ve Metaller Kitabı el-Cemâhir fî Ma'rîfeti'l-Cevâhir*. (çev.: Emine Sonnur Özcan). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Hoten'in Kısaca Tarihi (2005). Urumçi: Şincan Halk Neşriyatı.
- Hacı, Buayşem (2008). "Udun Beyliği Hanı Visara Sambihava'nın Tarihe Katkısı Hakkında". *Şincan Sosyal Bölüm Araştırma Dergisi*, (4): 42-47.
- Hacı, Buayşem (2008). "Udun Hanı Visa Sambava (Li-Shing Tian)'nın Hangi Millet'e Ait Olduğu Hakkında". *Şincan Tezkirecilik Dergisi*, (1): 27-32.
- Hudûdü'l Âlem (2018). (çev.: Abdullah Duman ve Murat Ağarı). İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Hunkan, Ömer Soner (2011). *Türk Hakanlığı Karahanlılar*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılığı.
- İbrahim, Hikmetyar (2020). "Karahanlılar". *Uygurlar Dergisi*, (7): 101-112.
- Kallek, Cengiz (2008). Rıtl. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde. C. 35, 52-55. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kâşgarlı Mahmud (2008). *Divânü Lugâti't-Türk*. Urumçi: Şincan Halk Neşriyatı.
- Kırilen, Gürhan (2013). "Xuan Zang'ın Orta Asya İzlenmeleri". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, (1): 63-84.
- Kitapçı, Zekeriya (2004). *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslâmiyet*. Konya: Yedikubbe Yayınları.
- Muhammed, Adil (2008). *Eski Devirdeki Hoten*. Urumçi: Şincan Halk Neşriyatı.
- Nizamî, Mahmud (2014). *Gaou-zhu-hui'nin Udun Hatırası Adlı Seyahatnamesi*. Urumçi: Milletler Yayınları.
- Nurhacı, Hacı ve Guo-guang, Chin (1995). *Şincan İslam Tarihi*. Urumçi: Milletler Yayınları.
- Okudan, Gülseri (2019). *Sarayı, Askeri ve İdari Yönleriyle Karahanlı Devleti'nin Teşkilat Tarihi*. Ankara: İksad Yayınları.
- Selim, Hudaberdi (1995). "Eski Hoten Hanedanlığı". *Şincan Sosyal Bölüm Araştırma Dergisi*, (1): 11-12.
- Süleyman, Abdulla (2003). *Dünyada Tek Bir Hoten Var. Medeniyet, Maarif, Tababet*. Urumçi: Şincan Halk Neşriyatı.
- Şincan'ın Yerli Tarihi* (1992). Şincan: Şincan Üniversitesi Yayınları.
- Taşagıl, Ahmet (1998). Hoten. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde. C. 19, 251-252. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Taşagıl, Ahmet (2015). *Kök Tengri'nin Çocukları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Togan, Zeki Velidi (2020). *Umumi Türk Tarihine Giriş. En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*. Kazan: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tohti, Nizamidin (2002). *Hoten'deki Eski İzler*. Urumçi: Şincan Halk Neşriyatı.

- Turan, Kurban (2003a). "Udun Sak Dilinde Yazılmış Bir Mektup ve Onunla İlişkili Durumlar". *Şincan Halk Yayınları*, (1). 49-64.
- Turan, Osman (2003b). *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi Türk Dünya Nizâmının Millî, İslâmî ve İnsânî Esasları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Türk Dünyası El Kitabı* (1992). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Yasin, Yusufcan (2014). "8-13. Yüzyıllarda Uygurlarda Eğitim". *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (4): 151-159.
- Yasin, Yusufcan (2015). "Divanü Lugat-it-Türk'te Geçen Uygurlar ile İlgili Bilgiler Üzerine". *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (5): 69-97.
- Yen-Te, Wang (1989). *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*. (çev.: Özkan İzgi). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Yıldırım, Kürşat (2012). "Doğu Türkistan ve İlk Sâkinleri". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, (1): 419-440.
- Yıldırım, Kürşat (2013). "Doğu Türkistan'da Erken Saka Kültür Çevresi". *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, (206): 469-478.
- Zixiyaou, Liyu (2003). *Uygur Tarihi*. Urumçi: Milletler Yayınları.

KARIZ SU SİSTEMİNİN UYGUR KÜLTÜRÜNDEKİ SOSYOKÜLTÜREL DEĞERİNİN ARAŞTIRILMASI

[Araştırma Makalesi / Research Article]

Mahire ÖZÇALIK*

Özkul ÇOBANOĞLU**

Geliş Tarihi: 02.07.2023

Kabul Tarihi: 15.12.2023

Öz

Doğal kaynakların hiçbiri sınırsız değildir. Doğal kaynakları bilinçli şekilde kullanmak, kaynakların ömrünü uzatabilir ve sürdürülebilirliği sağlanabilir. Su kaynağının bilinçsizce kullanılmasından dolayı yer altı tatlı su kaynakları bitmek üzere olup su kıtlığı yaşanmaktadır. Eskiden 30-40 metre derinlikten su alınıyorken günümüzde yer altı su sondajlarının derinliği neredeyse 300-400 metreye ulaşmıştır. Ancak kaliteli suya erişilmek istendiğinde bu derinlik daha da artmaktadır. Bu durumdan yola çıkarak yakın süre zarfında su kaynaklarına ulaşımın zorlaşacağı hatta su kıtlığının meydana geleceğini söylemek mümkündür. Bu durumda su kullanımı hakkında insanları bilinçlendirilmesi ve karız su sistemlerinin tekrardan canlandırılması giderek azalmakta olan su kaynaklarımızın korunmasındaki önemli yöntemlerden biri olabilir. Bu kapsamda, günümüzde iklim değişikliği sonucu karşı karşıya kaldığımız kuraklık sorunları karşısında suyun insanlar ve tüm canlılar için önemi göz önünde bulundurularak Uygur kültüründe karız su sistemlerinin toplum yaşamındaki yeri ve sosyokültürel değerinin araştırılması çalışmada ele alınmıştır. Araştırmanın amacı; iklim değişikliği, küresel ısınma ve özellikle de yanlış kullanımı sonucu suyun azalma tehlikesi ile karşı karşıya kaldığımız bugünlerde, suyun sağlıklı yaşam için temel bir ihtiyaç olduğunu, ekonomik bir mal olmadığı algısını oluşturmak ve ata kültürüne sahip çıkılarak atalarımızın doğa ile uyum içinde suya ve ekolojik dengeye sahip yaşama ilkelerinden yararlanılmasına katkı sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler: Karız, Su Sitemi, Uygur Kültürü, Doğal Kaynaklar, İklim Değişikliği.

INVESTIGATION OF SOCIO-CULTURAL VALUE OF KAREZ WATER SYSTEM IN UYGHUR CULTURE

Abstract

None of our natural resources are unlimited. The conscious use of our natural resources can extend the life of our resources and thus sustainability can be achieved. Due to the unconscious use of water resources, underground fresh water resources are about to run out and water scarcity is being experienced. While water could be extracted from depths of 30-40 meters underground in the past, nowadays the depth of underground water drillings has reached almost 300-400 meters. However, when it is desired to access quality water, this depth increases even more. Based on this situation, it is possible to say that access to water resources will become difficult and even water scarcity will occur in the near future. In this case, the solution is to raise people's awareness about water use and revitalize the water systems, which can be

* Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Peyzaj Mimarlığı Bölümü, e-posta: mahira.me@gmail.com
Orcid: 0000-0002-6420-4358

* Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Fen Ebebiyat Fakültesi, Türk Halk Bilimi Bölümü, e-posta: ozkulcobanoglu@yahoo.com
Orcid: Orcid: 0000-0002-1409-4197

one of the important ways to protect our decreasing water resources. In this context, the study includes the investigation of the place and sociocultural value of Karez water systems in Uyghur culture in social life, taking into account the importance of water for humans and all living things in the face of the drought problems we face as a result of today's climate change. The aim of the study is to create the perception that water is a basic need for a healthy life, that it is not an economic good in these days when we are faced with the danger of decreasing water as a result of climate change, global warming and especially misuse, and also to protect the ancestral culture and contribute to the benefit of our ancestors' principles of living in harmony with nature, with water and ecological balance.

Keywords: Karez, Water System, Uyghur Culture, Natural Resources, Climate Change.

Giriş

Karız su sisteminin yer aldığı Turfan, 41° 12' - 43° 40 kuzey enleminde ve 87° 16' - 91° 55 doğu boylamındadır. Turfan havzasının doğusunda Kumul, batısında Urumçi, güneyinde Bayongolin Moğol Özerk Bölgesi ve kuzeyinde Sanci Huyzu Özerk Bölgesi bulunmaktadır. Yüz ölçümü 69 bin 73 kilometre kare olup Doğu Türkistan'ın yüz ölçümünün toplam %4,2'sini teşkil eder. Turfan, konumundan dolayı Çin'in iç kesimleri ile Doğu Türkistan'ın kuzeyini ve güneyini birbirine bağlayan önemli bir ulaşım merkezidir (Bahitjan, 2018: 8). Turfan havzanın en derin yeri havzanın güneyindeki Aydingöl'dür. Bu gölün su seviyesi, deniz seviyesinden 154 metre aşağıdadır (Raşidin, 2005: 1). Ortalama sıcaklık değeri Haziran ayında +34.1 derece, yazın maksimum sıcaklık +50 derece (Li Xin vd., 1993:63; Özçalık, 2022: 3) iken kışın minimum sıcaklık -16 derece civarındadır (Chen vd., 2014: 380). Kış ayları ortalama -8.7 derecedir (Ding 2002:4; Özçalık, 2022: 3). Ortalama yıllık yağış miktarı ise 16.6 milimetre olup en az yağış 2.9 milimetre, ortalama buharlaşma miktarı 2845 milimetredir (Abdurahman vd. 2009:355; Özçalık, 2022:3;). Turfan'ın yıllık yağış miktarı 16 mm'den 23 mm'ye kadar olup buharlaşma miktarı yıllık 3000-3300 milimetre arasındadır (Kiyum, 2005: 58; Özçalık, 2022: 3).

Turfan havzasının iklim koşullarında olduğu gibi insanlar tarih boyunca doğa üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışmıştır. Gül (2013)'ün de ifade ettiği üzere insan doğaya bağlı bir varlıktır. İnsan, yaşamını doğa içinde bulmakta ve doğanın içindeki koşulların etkisiyle yaşamını sürdürmektedir. Doğanın bir parçası olan insan, doğal işleyişe zamanla müdahale etmiştir ve doğayı kendi öngörülleri ve ihtiyaçları doğrultusunda şekillendirmiştir.

Uygur Türkleri de tarih öncesi çağlardan itibaren hem doğanın insan üzerindeki fiziksel ve psikolojik sağlığına etkisini idrak edebilmiş hem doğa ile dostça dengeyi korumaya çalışarak yaşamını sürdürebilmiştir. Doğanın gücü, dengesinin korunmasında olup bu dengede güç ile beraber sağlık, huzur ve dostluk oluşur. Abdulhekim'in (URL-2) "Bir düşmanı yok etmek maharet değildir, asıl maharet doğanın dengesini korumaktır." sözü de bu görüşe açıklık getirmektedir.

Karız, 2500 yıl önce Turfan'da yaşayan Uygur Türkleri tarafından çöl bölgesinde yerin altına yapılan bir mühendislik harikası, yüksek zekâ ürünü olmakla beraber dünya uygarlık tarihinin en büyük miraslarından biridir. Ayrıca mühendislik tarihindeki mühim yapılar arasındadır. Karız, yer altındaki suyu yeryüzüne tamamıyla yerin çekim kuvvetinden yararlanarak taşıyan bir su teknolojisidir. Bu sistemin gelişimi hakkında Avşar (URL-4) şu bilgileri aktarmaktadır: "Newton'un yer çekimini keşfetmesinden iki bin yıl önce, Doğu Türkistan'daki Uygur Türkleri, yer çekimi esasına dayanan 5300 kilometrelik bir yer altı su kanal sistemi inşa etmişler ve çölün ortasında bir vaha oluşturmuşlardır."

Uygurca "karız" olarak yazılan bu yapının kelime anlamı hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Bunlardan biri; "kâr" ve "iz" kelimelerinin birleşmesinden şekillendiği

görüşüdür. Atalarımızın kanına-terine karşılık gelen “kariz”; cihan kârı için kazma aletlerinin yer altında bıraktıkları izdir. Ayrıca Uygur Türkçesinde “karız” kelimesini ifade eden başka bir kelime bulunmamaktadır (Nimetullah, 2011: 10). Yaygın görüşlerden bir diğeri ise “kariz” kelimesinin *kar-* -“قېزىش” “قازماق” (kazma, kazmak) fiilinden türeyerek “kazılan şey” anlamını taşımasıdır (Toxti, 1996: 114-115).

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere karız sistemi, suyun az olduğu kurak yerlerde özellikle suyun buharlaşarak kaybolmasını önlemektedir. Öte yandan dışarıdan gelebilecek etkilerle suyun kirlenmesini engellemektedir. Bir karız ustası tarafından geleneksel yöntemlerle inşa edilen bu çok boyutlu ve işlevli karızın yapılış aşamaları şöyledir: Öncelikle su tabakalarının seviyeleri, deney kuyuları ile tespit edilir. Bir ana kuyu ve bu kuyuya belli mesafelerde diğer kuyular açılır. Bu kuyular tabandan birbirleriyle birleştirilir. Ayrıca kuyular kazılırken bir kişinin rahatlıkla yürüyebileceği genişlikte tüneller açılır. Kazılan topraklar, sepetler/torbalar ile düşey kuyulardan dışarı atılır. Arazinin yapısına bağlı olarak açılan tünellerde çökmeleri önlemek ve yapıyı güçlendirmek amacıyla kaplama uygulanır. Bu güçlü ve kollektif bir iradenin ürünü olan karızlar vasıtasıyla doğada var olan yaşam kaynağımız suyun geleneksel yöntemlerle yaşam alanlarına erişimi sağlanarak insan yaşamı için kolaylık ve bir anlam kazandırılmaktadır.

Öz olarak karız,¹ Uygur Türklerinin Taklamakan Çölü’nde yeşil bir manzara ve medeniyet oluşturmadaki mucizevi bir mühendislik projesidir. Uygurların üstün başarısının bir göstergesi olan bu su teknolojisi, doğa ile uyumlu ekolojik bir dengeye sahiptir. Karızların kaynağı, Tanrı Dağları’ndan eriyen kar ve buz sularıdır. Karız suları, yapının niteliği olarak yazın serin, kışın ılık olmasıyla beraber bulunduğu çevrede bol ve tatlı su kaynağı oluşturmaktadır. Bu sistem ile suyun israf olması engellenmektedir. Hatta suyu çekmek için teknolojik olarak elektrik enerjisine ihtiyaç duyulmamakta ve çevre kirlenmemektedir. Aksine oluşturulan bu sistem, doğanın dengesini korumayı ve doğaya saygılı yaşam alanı oluşturmayı sürdürür. Tüm bunlar karızı üstün kılan hususlardır. Günümüzde yer üstü kaynaklardan yararlanmak için yer altı su kaynaklarımızın korunmasına önem verilmemektedir. Bu perspektiften bakıldığında da karızın değeri ortaya çıkmaktadır. Ancak böyle bir medeniyet; modern yaşam tarzı, sosyokültürel değişim vb. etkenlerden kaynaklı olarak karızların kuruması/terk edilmesi nedeniyle günümüzde yok olmaya yüz tutmaktadır. Karız ile ilgili tarih disiplininin mühendisliğe, halk biliminden mimarlığa değin bilimsel çalışmalar yapılmakla beraber çok boyutlu ve işlevsel yapısı bakımından yetersiz kalmaktadır.

Karız su kanalları, Turfan bölgesindeki tarımsal üretimde belirleyici rol oynamasının yanı sıra Uygur Türklerinin kültürünü yansıtmaları açısından öneme sahiptir. Tatlı su kaynaklarının azalması gibi ciddi sorunlar karşısında, karız gibi maddi kültür değerlerinin günümüzdeki ve gelecekteki değerini dikkate alarak bunların devam ettirilmesine ve korunmasına yönelik çalışmaların yapılması önem taşımaktadır. Bu çalışmada, öncelikle Uygurların tarihsel sürecinde suyun kültür tarihi içerisindeki öneminden ve suyu kutsal bilme kültüründen bahsedilmiştir. Ardından karızların Uygurların kültüründeki önemine yer verilmiş ve karızların kültür içerisindeki sosyokültürel değeri incelenmiştir. Çalışma, karız su sisteminin ekolojik dengeyi korumadaki rolü ortaya konularak sonuçlandırılmıştır.

1. Tarihi Süreçte Uygurlarda Suyu Kutsama ve Suyu Kutsal Bilme Kültürü

Su; tarihimizin, medeniyetimizin, mevcudiyetimizin ayrılmaz bir parçasıdır. Günlük yaşantımızda “olmazsa olmaz”lar arasında bulunup hayatın en önemli unsurlarından biridir. Suya tapma, doğaya tapmanın genel bir ifade biçimidir. Suyun insan hayatındaki

¹ Anadolu’nun farklı yerlerinde de “kehriz”, “keriz” adıyla bilinen su kanalları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Özden, 2017: 93-102).

yeri ve saflığı, bazen sel bazen kuraklık afetlerinin ortaya çıkması, İlk Çağ insanın düşüncesinde Su Tanrısının mucizesi olarak algılanmıştır. Bunun sonucunda deniz, nehir, göl, kaynak, yağmur sularını mukaddes bilmiş ve çeşitli su ilahları yaratmıştır (Rahman, 1989: 456).

Türk mitolojisinde, eski Türklerin kutsiyet atfettikleri en önemli iyelerden birinin su olduğu görülmektedir. Türkler suyu kuvvet ve bereket kaynağı olarak gördükleri gibi koruyucu ve kahredici Tanrı olarak da görmüştür (Ögel, 1995; Akman, 2002). Örneğin Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz Kağan, bir gölün ortasında ağaçta oturan güzel bir kız ile evlenir. Bunun gibi tarihî-mitolojik zamanlardaki suyu mukaddes bilme inancı, günümüzde de zembem suyu ile devam etmektedir (Akman, 2002).

Su insanların yaşam kaynağıdır, aynı zamanda kurak iklime sahip bölgelerde toplumun gelişimi için anahtar bir unsurdur. Suyun önemini çok önceden kavrayan Uygur halkı, tarihin uzak devirlerinden itibaren suyu kutsal bilmiş, suya tapmış ve kendine totem edinmiştir. Uygur Türkleri suyun önemini, su olursa her şeyin olacağını, su kaynakları bol olsa da suyun değerini bilmenin gerekliliğini anlamıştır. Onlar hayalindeki ilaha, canlı şeylere davrandığı gibi suya tapmış ve suyu kutsayan her türlü âdeti şekillendirmiştir. Suyu israf etmenin büyük "günah" olduğuna inanmıştır. Sonraki devirlerde atalarımız "su yerin kanı", "suyunu içtiğin göle tükürme", "susuz hayat olmaz, emeksiz rahat olmaz", "arığın suyla dolarsa, ambarın (depo) aş ile dolar", "suya muhtaç olursan günah olur" (Sidik, 2005: 112) gibi atasözü ve deyimleri ortaya çıkarmış ve suya olan saygılarını, hislerini ifade etmiştir.

Su yine Uygur kültüründe romatizmal hastalıkların tedavisi amacıyla kullanılmakta olup bu erşang (çermik) adıyla bilinmektedir ve doğal kaynak suyundan oluşmaktadır. Uygurlar arasında toplumun güçlü, kuvvetli, karakterli gençlerine "erkek su içmiş delikanlılar" (doğrudan dağlardan akıp gelen su) denilmektedir. Ayrıca kudug (kuyu) kazarak sevap işlendiğine inanırlar. Tüm bu örnekler, tarihî süreçlerden itibaren Uygur Türklerinde suyu kutsamanın ve suyu kutsal bilme kültürünün oluşumunu gözler önüne sermektedir.

2. Karızın Uygur Türklerindeki Yeri ve Önemi

İnsanlar tarım ile meşgul olup kendi besin kaynaklarını ürettikten sonra, elde ettikleri tarım ürünlerini öğütmek için su değirmeni icat etmişlerdir. Dahası, yer altı suları olan karızları inşa etmişlerdir. Karızlar dünyaca ünlü kurak iklime sahip Turfan havzasının bostanlığa dönüşmesinde önemli bir rol oynamıştır (Tömüri, 1989: 307-328).

Uygur Türkleri doğa ile iç içe yaşama felsefesine sahip olup doğada bulunan her şeye ve genel olarak da evrene saygı duymuş, onu sevmiş ve kutsamıştır. Doğayı kendilerinin yaşam kaynağı olarak görmüş ve geleneksel yaşam kültürünün şekillenmesinde doğa etkili olmuştur. Uygur Türkleri, bulundukları coğrafyanın zor koşullarından şikâyetçi olmadan düzenleme yaparak yaşamsal faaliyetlerini kolaylaştırmak için girişim içerisinde bulunmuşlardır. Karız kültürü de Turfan'ın coğrafi koşullarında atalarımızın akıl ve bilek gücüne dayanarak ortaya çıkarmış olduğu "çölün ortasındaki mühendislik harikası" olarak bilinen kültürel miras eseridir. Kılıç (2023b) karız sistemlerini; mühendislik, mimarlık, ekoloji başta olmak üzere disiplinlerarası kültürel yaratım yapılanması olarak ele aldığı çalışmada, karızcılarının yer altı su potansiyelini belirleme, sürdürülebilir su yönetimini sağlama, temiz suya erişme, suyu depolama, su taşkınlıklarını kontrol etme gibi su yönetiminde geliştirdikleri teknikleri ve uygulamaları geleneksel bilgi bağlamında değerlendirir. Diğer yandan karızların inşasında ve kullanımında; halkın müşterek yaşam bilgisi, iş birliği, yaratıcılığı ve doğayla simbiyotik ilişkisi ile örüntülenmiş kültürel yapıyı ve sosyal düzeni kurduklarını aktarır.

Karız, Turfan havzasının 2000 yıldan fazla gelişimi esnasında, insanların giyim-kuşam geleneğine², yeme-içmesine ve yerleşim mekânlarına büyük etki etmiştir. Bu çerçevede de kendine özgü sosyal yaşamı ve kültürü şekillendirmiştir. Turfan havzasındaki bostanlık kültürünün ortaya çıkışı ve gelişiminde, özellikle Turfan kültürünün ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştır. Karız olmasaydı Turfan'ın bostan kültürü de olmayacaktı. Turfan kültürü, kelimenin tam anlamıyla karız kültüründen ibarettir denilebilir. Bu sebeple karız, büyük su inşaatı mirası ve büyük manevî mirastır (Sidik, 2005: 51).

Karızın ortaya çıkışı ve atalarımızın onun suyundan yararlanarak oluşturduğu yeşil çevre; halkımızın at binme, at yarışı yapma, cirit atma, salıncak kurma, güreşme, nağme ve düet icra etme gibi sosyokültürel etkinliklerinin gerçekleştirildiği alan olmuştur. Karız ile ilgili sosyokültürel etkinliklerde okunan aşağıdaki gibi koşaklar da vardır (URL-1):

“Atam sorarsa, anam sorarsa,

Karız'da deyin.

Eli işte, gözü yaşta,

Yürüyör deyin.

Bizim karız gölünde,

Asıl tembel yoktur.

Tembeller gelirse,

Hiç yeri yoktur”.

Bu türden koşaklar³ ile Uygur halkının karızda çalışmaya olan merakı ve ona olan sevgisi ifade edilmektedir. Turfan kültüründe karız kazma çalışmasına katılan bireyleri üstün görme ve onlara saygı gösterme âdeti vardır. Bu sebeple halk içinde “karız kazmış gibi büyük konuşma”, “aşağı-yukarı koşup bey adlandırılmaktansa, karız kazıp er adlandırıl” (URL-1), “karız suyunu içtiğinde, kuyu kazanı unutma”, “atanın kazdığı karızın değerini, bala bilmez”, “ağacı olmayan karız, karız değildir”, “karıza inmeyen karızın kıymetini bilmez”, “kendini düşünen dünya toplar, halkını düşünen karız kazar”, “karız suyu-can suyu”, “karızcının hakkını vermeyenin ömrü kısa olur” gibi atasözleri vardır (URL-3). Karız ile ilgili çok sayıda beyitler olup Uygur Türklerinin gündelik hayatında önemli yere sahip olmanın dışında, manevi hayatına da etkisini göstermiştir. Kısacası Uygur Türkleri, Turfan gibi suyun çok az olduğu kurak alanda karız sulama sistemini meydana getirerek bölgenin su sorununu gidermiştir. Karız olduğu her yerleşim yerinin çevresi sonraki süreçte insanların kaynaştığı, dinlendiği seyirliğe ve yeşil alana dönüşmüştür. Böylelikle “karız seylisi” (karız seyahati) ortaya çıkmıştır (Ömer, 2009: 178).

Uygur Türkleri; köklü bir kültüre, medeniyete sahip olup uzun bir tarihsel süreçte millî kültürünü yaratıp dünya kültür hazinesine katkı sağlamıştır. Uygur Türkleri, doğanın çeşitli zorluklarıyla baş etme sırasında evrene birçok katkı sunmuştur. Karız da Uygur halkının suyun kıt olmasından dolayı, bu durumun üstesinden gelebilmek için akıl ve bilek gücünü kullanarak çok emek sarf etme bedeline kurdukları en eski su sisteminden biridir. Uygur Türklerinin folkloru ve geleneksel kültürü karız kültürü ile yoğrulmuş olup karız kültürünü, karız su sisteminin kurucuları olan karızcılar yaratmış ve nesilden nesile yaşatarak günümüze kadar getirmişlerdir.

² Karızda çalışma koşullarına özgü geliştirilen giyim-kuşam (Kılıç, 2023: 81-82), karız inşaatı ile ilgili terimler (İnayet, 2004: 17; Kılıç 2023b: 82-86) üzerine zengin bir kültürel oluşum ile karşılaşmaktadır.

³ Uygurların koşaklarında karızların işleniş hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Çakmak, 2010; Kılıç, 2023a).

3. Karızın Uygur Türklerinin Kültüründe Sosyokültürel Değeri

Karız, dünyanın en sıcak yerleşim yerlerinden biri olan Turfan halkının mimari eseridir. Uzun tarihî süreç içerisinde Turfan'ın gelişimi, Turfan halkının sosyal yaşamı ile iç içe geçmiştir. Turfan'da yaşayan halk, karıza değer vermektedir (Süleyman, 2001: 115). Çünkü karız, dünyanın ekolojik dengeye uyum çağrısına da uygun bir su sistemidir. Günümüzde iklim değişikliği, çevre kirliliği ve ekolojik dengenin bozulmasıyla birlikte doğal kaynaklarımız tükenmek üzeredir ve doğanın dengesi bozulmuş, dünya çapında insanların hayatı büyük tehlike ile karşı karşıya kalmaktadır. Hayatımızı tehdit etmekte olan bu sorunlara karşı ciddi çözümler üretilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda Uygur Türkleri arasında su ve tarım ile ilgili yüzlerce atasözü vardır. Onlardan birkaçı şu şekildedir: “Su-yerin kanı, yer-çiftçinin canı”, “yer doymadıkça, er doymaz” (Rahman, 1989: 108). Biz bu atasözü-deyimlerden Uygur Türklerinde yer-su kültürünün ne kadar önemli olduğunu görebiliyoruz.

Türk hanedanlığına ait yazmalardan Türklerin “Tanrı”, “Umay, “yer-su”dan ibaret üç ilahî güçten destek umarak bütün yaşamlarını onların koruması altında olduğuna inanarak yaşadıkları görülmektedir. Su ve su kaynakları geçmiş tarihlerden bu yana Uygur ecdatlarında çok önemli tapma nesnesi olmuştur. Hatta bazı kaynaklarda Uygurların ecdatlarının bir kısmı on nehrin aktığı yere yerleştiği için “On Uygur” denildiği; bir kısım Uygurların dokuz nehrin aktığı yere yerleştiği için “Dokuz Oğuz” denildiği yazılmıştır. Yeryüzünde nehir, dere, göl, kaynak ve kendileri için önemli diye bilen bazı tepelikler, yükseklikler, dağlar sonradan Yer-Su Tanrısı sembolü olmuştur. Onların ilk doğaya tapma düşüncesinde Gök Tanrı önderliğinde Umay, Yer-Su Tanrısından oluşan inanç sistemi oluşmuştur (Ömer Bilge, 2008: 77). Öyle ki Uygur Türkleri, ataları ile ilgili sosyal yaşam yapısını, su kaynakları veya nehirlerle ilişkilendirmiş ya da onlarda aramıştır. Bu yüzden su tarihsel süreçte Uygur Türklerinin kültüründe kutsal bir varlık olarak bilinmiştir.

Orhun (Kültekin) anıtlarında, üstümüzdeki Türk Tanrısı, altımızdaki mukaddes yer-su hakkında “Türk halkı kaybolmasın, onlar halk olsun. Sonra atam İlderis Hakan'ı, Anam İl Bilge Hatun'u Tanrı üstünden tutup yukarı kaldırmış” gibi sözler yazılmış olup bunlar da “mukaddes su” inancı ile ilgilidir (Ömer Bilge, 2008: 82).

Suya olan inancından dolayı tarihte geçen birçok hakan, kendilerini Su Tanrısının çocuğu olduğunu düşünmüş ve isminin başına “köl” (göl) sözünü ekleyerek “Köl Erkin”, “Uygur Kutlu Bige Köl Hakan”, “Köl Bilge Hakan”, “Költikin”, “Bilge Köl Kıdırhan”, “Köl Tarkan” gibi hakan isimlerini kullanmıştır. “Yetim Pınar”, “Oymanpınar”, “Şor Pınar”, “Yanpınar”, “Bayınpınar”, “Mercanpınar”, “Nevruz Pınar”, “Kızılsu”, “Aksu”, “Toksu”, “Yedisu”, “Onsu”, “Yamansu” gibi yer adlandırında da su ve su kaynaklarının isimleri kullanılmıştır (Rahman, 1989: 457).

Kazılardan elde edilen kanıtlara göre, Tang Hanedanlığı (907-618) ve ondan daha önce Turfan'da arpa, buğday, yonca, pamuk, dut, üzüm, kavun, karpuz ve çeşitli sebzeleri yetiştirmişlerdir. Meyve ağaçları yetiştiriciliği de oldukça gelişmiştir (Yunus, 1983: 105). Bu nedenle biz karızın Doğu Türkistan halkının, özellikle Turfan halkının doğal çevrenin getirdiği kuraklığı önlemek için yaptıkları uğraşlarının bir sonucu diyebiliriz.

Karız kazma ustalarının karız kazma sırasında dikkat etmeleri gereken kurallar, atalar tarafından belirlenmiş olup bunlardan başlıcaları şöyledir:

1. Karız kazarken çok fazla konuşmamak gerekir. Kişi fazla konuşursa Allah'ın veya pirlarin gazabına uğrayacağına ve karız suyunun iyi çıkmayacağına inanılır (Korgan, 2007: 101).
2. Karız içine tükürmek veya abdestini yapmak yasaktır. Çünkü karız kazma işi, pir işi ile ilgili olup içine abdestini yapmak veya tükürmek pirlere saygısızlık olarak

algılanır. Bunun dışında, Uygurlar suyu kutsal bildikleri için karızı da kutsal bilmektedir hatta karızın olduğu yöne doğru tükürmek dahi saygısızlık olarak algılanmıştır (Korgan, 2007: 101).

3. Kişi, karıza inmeden önce kirden temizlenmelidir ve abdestli olmalıdır. Eğer kişi abdestli olmazsa karızın yıkılacağına inanılır (Korgan, 2007: 101).
4. Sigara ve içki içmek yasaktır. İçki İslamiyet'te "haram" olduğu için yasaklanmış, genel itibarıyla da "içki içen kişide 40 gün iman olmaz" derler. Sigara içmek İslam'a göre "Allahın sevmediği eylem mekruh" diye bilindiği için karız ustaları bunları yasaklamıştır (Nimetullah, 2011: 96).
5. Karızda şakalaşmak yasaktır. Kişiler şakalaşırken küfürle söz edebilirler. Uygurlar suyu kutsal bildikleri için karızda bu türden konuşmaların "günah" olduğuna inanmışlardır (Habib, 2009: 109).

Yukarıda görüldüğü üzere karız, çalışkan Uygur halkının maneviyatına derin etki etmiş olup halkın sözlü edebiyatının önemli konularından olmuştur. Karız ile ilgili rivayetler, efsaneler, masallar, şarkılar ve şiirler; karızın yapılışı, tarihi, kuralları, çalışma şekli, karız kazıcılarının iç duyguları ile ilgili konularda bilgi vermektedir.

Sonuç

Su, insanların yaşamında etkili olduğu gibi kültürlerin şekillenmesinde de belirleyici bir etkiye sahiptir. Uygur Türklerinin yerleşik hayata geçerek tarım ile meşgul olması; su yönetim sistemlerinin gelişmesinde etkili olmuştur. Karız su sistemi; sürdürülebilir su yönetimi, ekolojik döngü ve sosyal, kültürel, ekonomik, dinî inançlar ile doğrudan bağlantılıdır. Öyle ki koşak, atasözü, efsane gibi sözlü kültür ürünlerine konu olmuştur. Halkın inanışları ve uygulamaları, dünya görüşleri, eğlenme biçimleri, üretim tarzları gibi sosyokültürel yaşamları üzerinde etki eden bir değere sahiptir.

Doğada su durmadan devam eden bir döngü içerisinde. Nehir, göl, deniz gibi yer üstündeki sular durmaksızın hava boşluğuna transfer olup bulut, yağmur, kar ve doluya dönüşür. Bunlar tekrardan toprağa düşüp nehir, göl ve denize dökülür. Eğer bu su döngüsü bozulmazsa doğa ve canlılar için fayda sağlanır. Döngü iyi ayarlanamazsa su baskını olur. Su, bitkiler ve ormanlar açısından en iyi dengeleyicidir. Bu dengenin su kaynaklarını, ormanları koruma, toprağı iyileştirme ve toprak kaymasını önleme özelliği vardır. Şiddetli yağmur ve sonrası oluşan sel suları, toprağı akıtır ve ona ağır zarar verir. Toprağın verimli üst kısmı zarar gördüğünden toprağın verimliliği, suyun geçirgenliği, nemi koruma özelliği kaybolur ve kuraklık ortaya çıkar. Bu da tarım ürünlerinin üretimini olumsuz etkiler. Bitkilerin ve ormanların olduğu yerlerde kar ve yağmur suları toprak altına emilir ve yer altı su kaynağını oluşturur. Bu bağlamda karız vasıtasıyla suyun yönetiminde ve karız suyunun kullanımında ekolojik dengenin gözetilmesinin yanı sıra sürdürülebilir yaşama da katkıda bulunulur.

Ekolojik dengeyi korumak, karızın önemli özelliklerinden birini oluşturur. İklim krizinin dünyamızı tehdit etmekte olduğu günümüzde, kuraklığa karşı ekolojik dengenin korunmasında daha önceden mevcut olan karız sistemlerinin ekolojik dengeyi korumaya yönelik özelliklerini ele alarak araştırma yapmak büyük önem taşımaktadır. Bu su kanalı sistemlerinin tekrardan canlandırılarak halkın kullanımına kazandırılması, bir nevi de olsa su kıtlığının önüne geçilmesinde bir yöntem olabileceği düşünülmektedir.

Kaynakça

Abdurahman, Halik vd. (2009). "Discussion on The Water Resources and Their Rational Development and Utilization in Turpan Basin (in Chinese)". *System Sciences and Comprehensive Studies in Agriculture*, 25(3): 355-360.

- Akman, Eyüp (2002). "Türk ve Dünya Kültüründe Su Kültü Üzerine Düşünceler". *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 1(10): 1-10.
- Bahitjan, Medine (2018). *Study on the Influence of Kariz on the Formation an Development of Rural Settlement-Case study of Turpan*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Urumçi: Xinjiang Üniversitesi.
- Chen, Guangcai vd. (2014). "Groundwater Hydrochemistry and Isotope Geochemistry in the Turpan Basin, Northwestern China". *Journal of Arid Land*, 6(4): 378-388.
- Ding, Chengli (2002). "Study of Formation Mechanism of Natural Anhydrous Sodium Sulfate in Lake Aiding". *Sea-lake Salt and Chemical Industry*, 31(6): 4-7.
- Çakmak, Kelbinur Seyyidniyaz (2010). "Turpan Halk Koşaklarından Karız Medeniyetine Bakış". *Kaşgar Pedagoji Enstitüsü İlmi Dergisi*, 173(2): 70-74.
- Gül, Fikri (2013). "İnsan-Doğa İlişkisi Bağlamında Çevre Sorunları ve Felsefe". *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (14):17-21.
- Habib, Amangul (2009). *Turfan Karız Kültürü Üzerine Araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ürümçi: Xinjiang Üniversitesi.
- İnayet, Alimcan (2004). "Türk Kültüründe Bir Harika: Karız". *Bilim ve Ütopya*, 123: 16-18.
- Kılıç, Ebru (2023a). "Geleneksel Su Yönetim Sisteminin (Karız) Uygur Halk Koşaklarına Yansıması". *Avrasya Uluslararası Araştırma Dergisi*, 11 (35): 661-677.
- Kılıç, Ebru (2023b). *Turfan Uygurlarının Karız Folkloru ve Su Yönetimi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kiyum, Ablim (2005). "Ecdatlarımızın Meyveciliği Hakkında", *Turfanşunaslik Araştırması Dergisi*, 1(11): 58-65.
- Korgan, Enver Semet (2007). *Uygurlarda Pehrizler*. Urumçi: Xinjiang Halk Neşriyatı.
- Li Xin, Yin Jinyuan (1993). The Arid-hot Environmental Characteristics in Turpan Basin. *Arid Land Geography (in Chinese)*, 16(2): 63-69.
- Nimetullah, Habibe (2011). *Turfan'daki Karızcılar Üzerine Araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ürümçi: Xinjiang Pedagog Üniversitesi.
- Nimetullah, Halide (2011). *The Study of Kariz's Craftsmen in Turpan*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Xinjiang Shifen Daxue.
- Ögel, Bahattin (1995). *Türk Mitolojisi 2*. Ankara: Altınordu Yayınları.
- Ömer Bilge, Ablimit (2008). *Uygurların İptidai Düşüncesi ve Felsefe Tohumları*. Pekin: Milliyetler Neşriyatı.
- Özçalık, Mahire (2022). "Karız Ancient Water Channels As The Characteristic Elements of Uyghur-Turfan Historical and Cultural Landscape". *Fresenius Environmental Bullietin*, 31: 11366-11379.
- Özden, Dursun (2017). *Uygurluk Harikası Karızlar*. İstanbul: Kategori Yayıncılık.
- Rahman, Abdukerim (1989). *Uygur Folkloru Üzerine Beyan*. Urumçi: Xinjiang Üniversitesi Neşriyatı.
- Raşidin, Y. (2005). "Turfan Havzasının Ortaya Çıkışı". *Journal of Turpanological Research*, (1): 1.
- Sidik, Ömercan (2005). *Sihirlik Zemin Turfan-Derslik Kitabı*. Ürümçi: Xinjiang Halk Neşriyatı.

- Süleyman, Eset (2001). *Tarım Kovuki Çekilgende*. Ürümçi: Xinjiang Halk Neşriyatı.
- Toxti, Litip (1996). “Karız Sözi ve Uygurların Karızcılık Medeniyeti Hakkında”. *Sincañ Daşösi İlmi Dergisi*, 67(3), 111-118.
- Tömüri, İsmail (1989). *İdikut Uygur Medeniyeti*. Urumçi: Xinjiang Halk Neşriyatı.
- Yunus, Abdulkadir (1983). “Karız ve Onun Ortaya Çıkışı”. *Xinjiang Üniversitesi Bilim Dergisi*, 15(3): 121-126.

İnternet Kaynakları:

- URL-1: <https://www.uygur.com/archives/bostanliq-medeniytidiki-mojize-kariz/> (Erişim: 01.01.2023).
- URL-2: Abdulhekim, Abdulhamit (2022). “Geni değiştirilmiş Canlılar ve Çevre Sağlığı-2”. <https://www.hekimizi.com/2022/11/2.html> (Erişim: 04.01.2023).
- URL-3: Kazım, Perhat (2008). “Turfan Tezkiresi”. www.turpan.biz (Erişim: 20.11.2022).
- URL-4: Avşar, Abdulhamit (2018). “Çöl Ortasındaki Medeniyet Havzası: Turfan”. aavsar.blogspot.com (Erişim: 20.11.2023).

UYGURCA SÖZLÜKLER¹

[Bibliyografi / Bibliography]

Murat ORHUN*

Geliş Tarihi: 16.10.2023

Kabul Tarihi: 16.12.2023

Öz

Sözlük bir milletin dil zenginliğidir; zamanla gelişir, değişir ve zenginleşir. Sözlük çalışmaları bir milletin dil varlığı, geçmişi ve kültürü gibi konuları araştırmada büyük önem arz eder. Günümüz dünyasında bir dilin farklı dillerle ilişkisini ortaya koymak ve o dilin diğer dillerle iletişiminin boyutlarını belirlemede de sözlük çalışmaları fikir verici mahiyettedir. Farklı alanlarda devreye giren dijital araçların gelişmesiyle birlikte bilgisayar teknolojisi ve yapay zekâ uygulamaları sözlüklerin dijital alana aktarımını ve bu alanda kullanımını kolaylaştırmaktadır. Bu kapsamda farklı dillerde otomatik çeviri işlemleri ve metin analizleri gibi durumlar sayesinde sözlük kullanımları daha da işlevsel hale gelmiştir. Bir dil üzerine sözlük çalışmaları yapılırken o dile ilgili yapılan çalışmaların derli toplu elimizin altında bulunması bir zarurettir. Şimdiye kadar Uygurca sözlük çalışmaları ile ilgili birçok makale yayınlanmıştır ve bunlar literatüre önemli katkı sağlamıştır. Bu makale daha önce yapılmış çalışmaları tamamlama amacı taşımaktadır. Bu sebeple ilgili literatür taranmış ve önceki çalışmalara girmeyen birçok sözlük tespit edilmiştir. Çalışma sonucunda şimdiye kadar tespit edilen tüm sözcükler kategorilere göre analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sözlükler, Yeni Uygurca, Eski Uygurca, Uygurlar, Uygurca Sözlük Çalışması.

UYGHUR DICTIONARIES

Abstract

The dictionary is the linguistic wealth of a nation and it develops, changes and enriches over time. Dictionary studies are of great importance in researching issues such as a nation's linguistic existence, history and culture. In today's world, dictionary studies are also informative in revealing the relationship of a language with different languages and in determining the extent of communication of that language with other languages. With the development of digital tools that come into play in different fields, computer technology and artificial intelligence applications facilitate the transfer and use of dictionaries to the digital field. In this context, dictionary usage has become more functional thanks to automatic translation processes and text analysis in different languages. When doing dictionary studies on a language, it is a necessity to have the studies on that language neatly at hand. Many articles on Uyghur dictionary studies have been published so far and these have made significant contributions to the literature. This article aims to complement previous studies. This article aims to complement previous studies. For this reason, the relevant literature was reviewed and many dictionaries that were not included in previous studies were identified. As a result of the study, all words identified so far have been analyzed according to categories.

Keywords: Dictionaries, New Uyghur, Old Uyghur, The Uyghurs, Uyghur Dictionary Study.

* Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, Mühendislik ve Doğa Bilimleri Fakültesi, Bilgisayar Mühendisliği Bölümü, e-posta: murat.orhun@bilgi.edu.tr
Orcid: 0000-0002-5013-1119

¹ Bu çalışmada, Eziz Atavulla Sartekin tarafından hazırlanan "Uygurçe Neşr Kılınğan Eserler Katalogı" adlı kitaptan önemli ölçüde yararlanılmıştır.

Giriş

Uygur araştırmaları kapsamında Uygur sözlükleri ile ilgili azımsanmayacak çalışma yapılmıştır. Uygurlar, günümüzde Uygurların ana vatanı Şıncang Uygur Özerk Bölgesi başta olmak üzere Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan gibi Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nde ikâmet etmektedir. Uygurlar, yaşadıkları bölgelerde imkânlar ölçüsünde kendi dilleri ile ilgili birtakım çalışmalar yapmışlardır. Ancak bu çalışmalarla ilgili literatür tarandığında Uygurca-Kırgızca herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bunun temel nedeninin de Kırgızistan'da Uygur okulların olmaması olabilir. Sovyetler Birliği dağılmadan önce Rusça tüm Sovyet bölgesinde resmî dil olduğundan diğer dillere yeterince önem verilmemiştir. Buna rağmen Sovyetler döneminde Uygurca sözlükler ile ilgili çalışmalar yapılmıştır (Orhun, 2022). Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Türk Cumhuriyetleri'nin lehçelerine resmî dil statüsü verilmiş, araştırma ve çalışmalar daha çok önem kazanmıştır. Sovyetler Birliği dışında Uygurca ile ilgili çalışmalar ise İngilizce yapılmış ve çok sayıda Uygurca-İngilizce sözlük yayınlanmıştır (Orhun, 2022). Bütün bu yayın faaliyetlerine rağmen Uygurca ve Uygur sözlükleri ile ilgili çalışmalar yoğun olarak Çin yönetiminde bulunan Şıncang Uygur Özerk Bölgesi'nde (ŞUÖB) yapılmıştır. Şimdiye kadar yayınlanan sözlüklerin yarısından fazlası Çince-Uygurca çeviri sözlüğü olarak yayınlanmıştır. Diğer sözlükler ise Uygurcadan Çinceye aktarma, Uygurca imla, dil, tarih, deyim ve diğer alanlarla ilgilidir. Bundan dolayı Çağdaş Uygurca ile ilgili çalışma yaparken ŞUÖB'de yapılan çalışmaların dikkatle araştırılması önem arz etmektedir. Daha önceki çalışmalarda Uygurca sözlükler ile ilgili kısmen liste yayınlanmıştır (Öztopçu, 1992; Öztopçu, 1993; Orhun, 2022; Koraş, 2009; Şirin, 2020; Yıldırım, 2009; Yıldırım, 2019). Bu çalışmalarda toplam 165 sözlük listelenmiştir. Bizim çalışmamızda, bazı sözlükler ile ilgili yazar bilgisi veya yayın yılları ile ilgi yanlış bilgiler düzeltilmiştir.

Bu makalede, ŞUÖB'de yayınlanan "Uygurçe Neşr Kılınğan Eserler Katalogı" (Sartekin, 2004) incelenmiştir ve daha önceki çalışmalara dâhil edilmeyen sözlükler tespit edilmiştir. Ayrıca Çin'de hizmet veren kitap siteleri incelenerek Uygurca sözlükler üzerine araştırma yapılmıştır. Yazarı ve yayın yılı belli olmayan sözlükler bu çalışmaya dâhil edilmemiştir. Ayrıca bu çalışmanın bütünlüğünü sağlamak amacıyla elektronik ortamda yazılım olarak üretilen ve kullanıma sunulan sözlüklerin listesi de çalışmaya ilave edilmiştir.

1. Sözlükler Katalogu

Bu makalede büyük oranda çeşitli konuları içine alan Çince-Uygurca açıklamalı sözlükler yer almıştır. Ancak daha önce yayınlanan sözlük kategorileri ile uyum sağlamak için (Orhun, 2022) benzeri tasnif yöntemi tercih edilmiştir.

1.1. Xenzuçe-Uygurçe Luğetler (Çince-Uygurca Sözlükler)

1. Xenzuçe-Uygurçe Sözlük (Çince-Uygurca Sözlük), Beijing: Milletler Neşriyatı, 1956.
2. Xenzuçe-Uygurçe Atalğular (Çince-Uygurca Terimler), Beijing: Milletler Neşriyatı, 1976.
3. Xenzuçe-Uygurçe Xenzu Tilida Daim İşlitilidiğan Sözlükler (Çince-Uygurca Çin Dilinde Çok Kullanılan Sözcükler), Beijing: Milletler Neşriyatı, 1976.
4. Xenzuçe-Uygurçe Qisqıçe Luğet (Çince-Uygurca Kısaca Sözlük), Urumçi: Şıncang Maarip Neşriyatı, 1976 (Eski ŞUÖB Yazı Değiştirme ve Geliştirme Komitesi tarafından hazırlanmıştır).
5. Xenzuçe-Uygurçe Addiy Sözlük (Çince-Uygurca Temel Sözlük), Abdusalam Abbas, Futing şuenlar, Urumçi: Şıncang Halk Neşriyatı, 1980.
6. Xenzuçe-Uygurçe Qisqıçe Fizika Luğiti (Çince-Uygurca Kısaca Fizik Sözlüğü), Ramzan Rehim, Mijit Qadir, Urumçi: Şıncang Maarip Neşriyatı, 1980.
7. Xenzuçe-Uygurçe Qisqıçe Matématika Luğiti (Çince-Uygurca Kısaca Matematik Sözlüğü), Micit Qadir, Abdurêşit vd., Urumçi: Şıncang Maarip Neşriyatı, 1980.

8. Xenzuçe-Uygurçe Dunya Yer Namliri Qollanmisi (Çince-Uygurca Dünya Yer Adları Kılavuzu), Camalidin Muhemmedi, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1982.
9. Xenzuçe-Uygurçe Biologiyе Luğiti (Çince-Uygurca Biyoloji Sözlüğü), Micit Xudaberdi, Ümid Gimad, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1984.
10. Xenzuçe-Uygurçe Tenterbiye Luğiti (Çince-Uygurca Spor Sözlüğü), Yalqun, Niyaz Raxman, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1985.
11. Xenzuçe-Uygurçe Ximiye Luğiti (Çince-Uygurca Kimya Sözlüğü), Erfu, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1985.
12. Xenzuçe-Uygurçe Néfit Luğiti (Çince-Uygurca Petrol Sözlüğü), Jeken vd., Urumçi: Şincang Petrol İdarisi Pen Téxnika Komitéti, 1985.
13. Xenzuçe-Uygurçe Çet Él Yer Namliri Qollanmisi (Çince-Uygurca Yabancı Yer Adları Kılavuzu), Aburêşit Sabit vd., Beijing: Milletler Neşriyatı, 1983.
14. Xenzuçe-Uygurçe Qisqıçe Pen-Téxnika Luğiti "Sinaq Nusqa" (Çince-Uygurca Kısaca Teknoloji Sözlüğü "Deneme Nüsha"), Tursun Rehim vd., Urumçi: Çin Teknoloji Genelleştirme Neşriyatı, Şincang Uygur-Kazaq Şubesi, 1986.
15. Xenzuçe-Uygurçe Matématika Luğiti (Çince-Uygurca Matematik Sözlüğü), Ablikim Hacı vd., Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1986.
16. Xenzuçe-Uygurçe Binakarlıq Luğiti (Çince-Uygurca İnşaat Sözlüğü), Ablikim Osman, Ablet Abdurêşit vd., Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1986.
17. Xenzuçe-Uygurçe Soda Luğiti (Çince-Uygurca Ticaret Sözlüğü), Hoşur Qurban, Möminjan Tursun, Jényü vd., Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1987.
18. Xenzuçe-Uygurçe Pen-Téxnika Luğiti (Çince-Uygurca Teknoloji Sözlüğü), ŞUÖB Dil-Yazı Komitéti Sözlük Kurumu, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1987.
19. Xenzuçe-Uygurçe Élêktir Téxnikisi (Çince-Uygurca Elektrik Teknik Sözlüğü), Lyugobaw, Enwer Xalq, Muhemmetimin, Abduwahit vd., Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1988.
20. Xenzuçe-Uygurçe-Maliye İqtisad Luğiti (Çince-Uygurca-Maliye İktisat Sözlüğü), Asiyе Ayim vd., Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1988.
21. Xenzuçe-Uygurçe Sitatistika Luğiti (Çince-Uygurca İstatistik Sözlüğü), Enwer Ğeni, Urumçi: Şincang Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, 1988.
22. Xenzuçe-Uygurçe Aptomobil Ölçigüçliri Luğiti (Çince-Uygurca Araba Ölçütleri Sözlüğü), Abdurahman Xélil, Urumçi: Halk Katnaş Neşriyatı, 1989.
23. Ottura Mektep Oquğuçiliri Üçün Xenzuçe-Uygurçe Luğet (Ortaokul Öğrencileri İçin Çince-Uygurca Sözlük), Wang Mingyi, Moydin Zeydin vd., Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1989.
24. Xenzuçe-Uygurçe Su We Su Élêktir Quruluş Luğiti (Çince-Uygurca Su ve Elektrik İnşaat Sözlüğü), Alimi Niyaz, Yaqup Hüseyin, Enwer Éziz, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1989.
25. Başlanğuç Mektep Oquğuçiliri Üçün Xenzuçe-Uygurçe Luğet (İlkokul Öğrencileri İçin Çince-Uygurca Sözlük), Lyaw Zéyü, Tuyğun vd., Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1989.
26. Xenzuçe-Uygurçe Qéliplaşqan Atalğular-II (Çince-Uygurca Kalıplaşmış Terimler), ŞUÖB Tilkom, ŞUÖB Atkom, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1990.
27. Xenzuçe-Uygurçe Ximiye Sanaiti İzahlıq Luğiti (Çince-Uygurca Kimya Sanayi Açıklamalı Sözlüğü), Şincang Néfit İdarisi, Qaramay Petrol İşleme Fabrikası, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1992.
28. Xenzuçe-Uygurçe Pédagogika Luğiti (Çince-Uygurca Pedagoji Sözlüğü), Yalqun Mexmutjan, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1992.

29. Xenzuçe-Uygurçe Sanaet Karxanlirini Başquruş Luğiti (Çince-Uygurca Sanayi İşletmeleri Yönetme Sözlüğü), Lyugobaw, Enwer, Urumçi: Şincang Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, 1993.
30. Dunyadiki Milletlarning Xenzuçe-Uygurçe Namliri Luğiti (Dünya Milletlerinin Çince-Uygurca Adları Sözlüğü), Enwer Abdurahman, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1993.
31. Xenzuçe-Uygurçe Tebiyy Juğrapiye Luğiti (Çince-Uygurca Doğal Coğrafya Sözlüğü), Abduqadir Yunus, Chü Beyching, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1993.
32. Xenzuçe-Uygurçe Pilan İqtisad Luğiti (Çince-Uygurca Plan İktisat Sözlüğü), Ablet Abdurêşit vd., Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1993.
33. Xenzuçe-Uygurçe-Latinçe Haywan Namliri Luğiti (Çince-Uygurca-Latinçe Hayvan Adları Sözlüğü), Muhemmed İmin, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1994.
34. Qéliplaşqan Atalğular-1 "Xenzuçe-Uygurçe" (Kalıplaşmış Terimler-1, "Çince-Uygurca"), Beijing: Milletler Neşriyatı, 1995.
35. Xenzuçe-Uygurçe Baghwenchilik Luğiti (Çince-Uygurca Peyzacılık Sözlüğü), Lyaw Yifiéy, Jumaq İsmayil vd., Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1995.
36. Xenzuçe-Uygurçe Yéngi Sözler Luğiti (Çince-Uygurca Yeni Kelimeler Sözlüğü), Abudulla Abliz, Ayşem Tawarlar, Beijing: Milletler Neşriyatı, 1995.
37. Astronomiye Atalğuliri "Xenzuçe-Uygurçe" (Uzay Terimleri "Çince-Uygurca"), ŞUÖB Tikom, ŞUÖB Atkom, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1995.
38. Xenzuçe-Uygurçe-Météorologiyeye Luğiti (Çince-Uygurca Meteoroloji Sözlüğü), Abdukérım Réşit, Şewket Dölet, Abdurup Mirzahaji vd., Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1995.
39. Xenzuçe-Uygurçe Qanunşunasliq Luğiti (Çince-Uygurca Kanun Sözlüğü), Exmet Mamut, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1995.
40. Xenzuçe-Uygurçe Mupettişlik-Boğaltirliq Luğiti (Çince-Uygurca Müfettişlik-Kasiyerlik Sözlüğü), Şawbochi, Ablet Muhemmetjan vd., (Çinceden çeviren Féng Rungzu, İziz Tursun) Çin Mufettişlik Neşriyatı, 1995.
41. Xenzuçe-Uygurçe Herbiy Atalğular Luğiti (Çince-Uygurca Askeri Terimler Sözlüğü), Siytow, Hebibulla, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1996.
42. Xenzuçe-Uygurçe Adem Anatomiyisi Luğiti (Çince-Uygurca İnsan Anatomisi Sözlüğü), Nurmuhemmet, Urumçi: Şincang Ünversititi Neşriyatı, 1996.
43. Xenzuçe-Uygurçe Qisqıçe Yéza İgilik ilmi Luğiti (Çince- Uygurca Kısaca Tarım Bilgisi Sözlüğü), Tursun Rehim, Xuang Duenpu, Beijing: Milletler Neşriyatı, 1997.
44. Xenzuçe-Uygurçe Géologiyeye Luğiti (Çince-Uygurca Jeoloji Sözlüğü), Perhat Abduqadir, Muxtar Zari, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1999.
45. Xenzuçe-Uygurçe Qéliplaşqan Atalğular (Çince-Uygurca Kalıplaşmış Terimler), ŞUÖB Milletletler Dil Kurumu, ŞUÖB Milletler Dil Terimleri Genelleştirme, Tasarlama Komitesi, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1999.
46. Xenzuçe-Uygurçe Oquğuçılar Luğiti (Çince-Uygurca Öğrenciler Sözlüğü), Ekber Éli, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1999.
47. Yéngi Xenzuçe-Uygurçe Matématika Luğiti (Yeni Çince-Uygurca Matematik Sözlüğü), İlham İbrahim, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 2000.
48. Xenzuçe-Uygurçe Poçta-Télgérâph Luğiti (Çince-Uygurca Posta-Telgraf Sözlüğü), Hüsenjan Kérım vd., Urumçi: Şincang Üniversitesi Neşriyatı, 2000.
49. Yéngi Xenzuçe-Uygurçe Matématika Luğiti (Yeni Çince-Uygurca Matematik Sözlüğü), Abdurazaq Sayim vd., Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 2000.
50. Xenzuçe-Uygurçe Qarmu-Qarşi Menilik Sözler Luğiti (Çince-Uygurca Karşılıklı Anlamli Sözler Sözlüğü), Qadir Qawuz, Urumçi: Şincang Pen-Téxnika Sehiye Neşriyatı, 2001.

51. Xenzuçe-Uygurçe Tetür Tertiplik Luğet (Çince-Uygurca Ters Yönlü Sözlük), Jang Méng, Emet Niyaz vd., Qeşqer: Qeşqer Uygur Neşriyatı, 2002.
52. Xenzuçe-Uygurçe Jamaet Xewpsizliki Cégra Mudapiye Luğiti (Çince-Uygurca Asayış Hudut Savunma Sözlüğü), Abdurésit Göpur, Urumçi: Şincang Ünversititi Neşriyatı, 2002.
53. Xenzuçe-Uygurçe Tarix Atalğuliri Sélišurmisi (Çince-Uygurca Tarih Terimleri Karşılaştırması), Ablet Nurdun, Veli Eli, Dawut Sayim, Urumçi: Şincang Pen-Téxnika Sehiye Neşriyatı, 2003.
54. Ottura-Başlanğuş Mektepler Üçün Xenzuçe-Uygurçe Jümle Tüzüş Qollanmisi (İlk-Orta Okullar İçin Çince-Uygurca Cümle Kurma Kılavuzu), Alim Xeseni (Çinceden çeviri), Urumçi: Şincang Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, 2003.
55. Xenzuçe-Uygurçe Turaqlıq İbariler Luğiti (Çince-Uygurca Deyimler Sözlüğü), Éli Zahit, Alim Xeseni, Hüseyinjan Esqeri, Mahire İslam, Urumçi: Şincang Halk Sehiye Neşriyatı, 2003.
56. Toluqsız Ottura Mektep Oquğuçiliri Üçün Xenzuçe-Uygurçe Luğet (Orta Okul Öğrencileri İçin Çince-Uygurca Sözlük), Chén YungŞing vd., Urumçi: Şincang Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, 2003.
57. Toluqsız Ottura Mektep 1-Yilliq Oquğuçiliri Üçün Xenzuçe-Uygurçe Mas Qedemlik Luğet (Orta Okul 1. Sınıf Öğrencileri İçin Çince-Uygurca Paralel Sözlük), Li Şyujin vd., Urumçi: Şincang Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, 2003.
58. Toluqsız Ottura Mektep 2-Yilliq Oquğuçiliri Üçün Xenzuçe-Uygurçe Mas Qedemlik Luğet (Orta Okul 2. Sınıf Öğrencileri İçin Çince-Uygurca Paralel Sözlük), Li Şyujin Qatarliqlar, Urumçi: Şincang Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, 2003.
59. Oquğuçilar Üçün Xenzuçe-Uygurçe Jümle Luğiti (Öğrenciler İçin Çince-Uygurca Cümle Sözlüğü), Hüseyinjan Esqeri vd., Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 2003.
60. Oquğuçilar Üçün Xenzuçe-Uygurçe Qarşı Menilik Sözler Luğiti (Öğrenciler İçin Çince-Uygurca Karşı Anlamli Kelimeler Sözlüğü), Hüseyinjan Esqeri vd., Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 2003.
61. Ottura-Başlanğuş Mektep Oquğuçiliri Üçün Xenzuçe-Uygurçe Luğet (İlk-Orta Okul Öğrencileri İçin Çince-Uygurca Sözlük), Enwer jappar, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 2003.
62. Xenzuçe-Uygurçe-Qisqıçe Luğet (Çince-Uygurca Kısaca Sözlük), Hörigul Tursun, İbrahim Hemdulla, Tursun Mehemmet, Gülşat, Beijing: Milletler Neşriyatı.
63. Xenzuçe-Uygurçe Daimiy Sözler Luğiti (Çince-Uygurca Sık Kullanılan Kelimeler Sözlüğü), Ablimit, Muhemmet, Urumçi: Xinjang Halk Sehiye Neşriyatı, 2009.
64. Xenzuçe-Uygurçe Üniversal Luğet (Çince-Uygurca Üniversal Sözlük), Huseyinjan Esqeri, Urumçi: Şincang Halk Sehiye Neşriyatı, 2009.
65. Xenzuçe-Uygurçe Éstétika Luğiti (Çince-Uygurca Estetik Sözlüğü), Chübo Ching, Beijing: Milletler Neşriyatı, 2001.
66. Xenzuçe-Uygurçe Çarwiçiliq Maldoxturuluq Luğiti (Çince-Uygurca Hayvancılık Veteriner Sözlüğü), Zeki Abdulla, İsmayil İbrahim, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1992.
67. Xenzuçe-Uygurçe Tenterbiye Luğiti (Çince-Uygurca Spor Sözlüğü), Tayir Nasir, Urumçi: Şincang Maarip Neşriyatı, 2006.
68. Xenzuçe-Uygurçe Çong Luğeti 2 Tom (Çince-Uygurca Büyük Sözlük, 2 Cilt), Enwer Cappar, Ablet İmin, Urumçi: Şincang Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, 2001.
69. Xenzuçe-Uygurçe Luğet (Çince-Uygurca Sözlük), Enwer Cappar, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 2003.
70. Xenzuçe-Uygurçe Luğiti (Çince-Uygurca Sözlük), Şincang Üniversitesi Çin Dilleri Fakültesi, Urumçi: Şincang Halk neşriyatı, 1982.

71. Xenzuçe-Uygurçe Ösümlük Luğiti (Çince-Uygurca Ziraat Sözlüğü), Alavidin Abdurêhim, Qeşker: Qeşker Uygur Neşriyatı, 2006.
72. Xenzuçe-Uygurçe Yéza İgilik Çong Luğiti (Çince-Uygurca Tarım Büyük Sözlüğü), Alawidin Abdurêhim, Urumçi: Şincang Pe- Téxnika Neşriyatı, 2007.
73. Xenzuçe-Uygurçe Atalğular (8 jild) (Çince-Uygurca Terimler Sözlüğü 8 Cilt), Urumçi: Milletler Neşriyatı Neşri, 1970.
74. Xenzuçe-Uygurçe Atalğular Qollanmisi (Çince-Uygurca Terimler Kılavuzu), Enver vd., Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 2004.
75. Xenzuçe-Uygurçe Axbaratçiliq Luğiti (Çince-Uygurca İstihbarat Sözlüğü), Ablimit Yaqup, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1996.
76. Xenzuçe-Uygurçe Adet Sözler Luğiti (Çince-Uygurca Kültür Sözlüğü), Beijing: Milletler Neşriyatı, 2013.
77. Xenzuçe-Uygurçe Adet Sözler Luğiti (Çince-Uygurca Kültür Sözlüğü), Wang Jénbén, Beijing: Milletler Neşriyatı, 2009.
78. Xenzuçe-Uygurçe Taşyol Quruluşi Luğiti (Çince-Uygurca Karayol İnşaatı Sözlüğü), Erkin Sidiq, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 2000.
79. Xenzuçe-Uygurçe Çong Luğet (Çince-Uygurca Büyük Sözlük), Urumçi: Halk Sehiye Neşriyatı, 2013.
80. Xenzuçe-Uygurçe Ximiye Luğiti (Çince-Uygurca Kimya Sözlüğü), Xalide Sayit, Selime, Arzugül Memet, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 2005.
81. Xenzuçe-Uygurçe Sözlükler Jewhiri (Çince-Uygurca Sözlükler Cevheri), Hüseyinjan Esqer vd., Urumçi: Şincang Güzel Senet-Foto Süret Neşriyatı, Şincang Elektron Ün-sin Neşriyatı, 2009.
82. Xenzuçe Uygurçe Siluşturma Sözlüki (Çince-Uygurca Karşılaştırma Sözlüğü), Madiéyüen, Urumçi: Şincan Üniversitesi Neşriyatı, 2004.
83. Xenzuçe-Uygurçe Şinxua Luğiti Qoş Renglik Nusxisi (Çince-Uygurca Şinhua Sözlüğü, Çift Renkli Nüsha), İrzat Sopiyp, Enwer Qasim, Qadir Qawuz, vd., Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 2015.
84. Xenzuçe-Uygurçe Giodizye Luğiti (Çince-Uygurca Jeodezi Sözlüğü), Niyaz Kerem, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1982.
85. Xenzuçe-Uygurçe Luğet (Çince-Uygurca Sözlük), Enwer Cappar, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1996.
86. Xenzuçe-Uygurçe Maarip Luğiti (Çince-Uygurca Maarif Sözlüğü), Yalqun Mexmutjan, Yunus Tahir, Adil Reşid, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 2005.
87. Xenzuçe-Uygurçe Emeliy Qollinilidighan Déhqançiliq Luğiti (Çince-Uygurca Pratik Kullanımlı Çiftçi Sözlüğü), Beijing: Çin Tarım İşleri Neşriyatı, 2010.
88. Xenzuçe-Uygurçe Emeliy Qollinilidighan Yéziqçiliq Luğiti (Çince-Uygurca Pratik Kullanımlı Yazı Sözlüğü), İlham Kivir, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 2007.
89. Başlanguç Mektep Oquğuçiliri Üçün Xenzuçe-Uygurçe Luğet (İlkokul Öğrencileri için Çince-Uygurca Sözlük), Lyaw Zéyüy vd., Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1989.
90. Xenzuçe-Uygurçe Sözlükler Jewhiri-1 (Çince-Uygurca Kelimeler Cevheri-I), Hüseyinjan Esqer vd., Urumçi: Şincang Güzel Foto-Süret Neşriyatı, 2009.
91. Xenzuçe-Uygurçe Selişturma Sözlüki (Çince-Uygurca Karşılaştırma Sözlüğü), Madiéyüen, Urumçi: Şincang Üniversitesi Neşriyatı, 2004.
92. Xenzuçe-Uygurçe Giodizye Luğiti (Çince-Uygurca Jeodezi Sözlüğü), Niyaz Kerem, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1982.
93. Xenzuçe-Uygurçe Néfit Géologiyisi Luğiti (Çince-Uygurca Petrol Jeodezi Sözlüğü), Niyaz Abdulla, Urumçi: Petrol Sanayi Neşriyatı.

94. Xenzuçe-Uyğurçe Atalğular (Çince-Uyğurca Terimler), Beijing: Milletler Neşriyatı, 1976.
95. Xenzuçe-Uyğurçe Suğurta Luğiti (Çince-Uyğurca Sigorta Sözlüğü), Abdurêhim Mexmutcan, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 2010.
96. Xenzuçe-Uyğurçe Söz Birikmisi Luğiti (Çince-Uyğurca Birleşik Kelimeler Sözlüğü), Hüseyincan Esqer, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 2009.
97. Xenzuçe-Uyğurçe Sözlükler Jewhiri-II (Çince-Uyğurca Kelimeler Cevheri-II), Hüseyincan Esqer vd., Urumçi: Şincang Güzel Foto-Süret Neşriyatı, 2009.
98. Oquğuçılar İçin Xenzuçe-Uyğurçe Qéliplaşturulğan Luğet (Öğrenciler İçin Çince-Uyğurca Kalıplaşmış Sözlük), Hüseyin Esqeri, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 2004.
99. Xenzuçe-Uyğurçe Qéliplaşturulğan Yéngi Söz-Atalğular Luğiti (Çince-Uyğurca Kalıplaşmış Yeni Kelime-Terimler Sözlüğü), Muhemmed Éli, Alim Heseni, Urumçi: Şincang Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, 2004.
100. Xenzuçe-Uyğurçe Qéliplaşturulğan Xetler Luğiti (Çince-Uyğurca Kalıplaşmış Yazılar Sözlüğü), Hüseyin Esqeri, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 2009.
101. Xenzuçe-Uyğurçe Oquğuçılar Luğiti (Çince-Uyğurca Öğrenciler Sözlüğü), Exet Emet, Urumçi: Şincang Halk Sehiye Neşriyatı, 2004.
102. Xenzuçe-Uyğurçe Oquğuçılar Luğiti (Çince-Uyğurca Öğrenciler Sözlüğü), Ablet İmin, Gulnar Barat, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1999.
103. Xenzuçe-Uyğurçe Éliktir ve Éléktron Téxnikisi Luğiti (Çince-Uyğurca Elektrik ve Elektronik Teknolojisi Sözlüğü), Mirşat Litip, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 2012.
104. Oquğuçılar İçin Xenzuçe-Uyğurçe Ünwersal Luğet (Öğrenciler İçin Çince-Uyğurca Genel Sözlük), Hüseyin Esqeri, Esqer Ehmed, Miradil Abdujelil, Adil Qasim, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 2004.
105. Oquğuçılar İçin Xenzuçe-Uyğurçe, Uyğurçe -Xenzuçe Luğet (Öğrenciler İçin Çince-Uyğurca, Uyğurca-Çince Sözlük), Hüsenjan, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 2004.
106. Ottura Mektepler İçin Xenzuçe-Uyğurçe Péil-Jümle Luğiti (Orta Okullar İçin Çince-Uyğurca Fiil-Cümle Sözlüğü), Hüsenjan, Urumçi: Şincang Halk Sehiye, Neşriyatı, 2004.
107. Oquğuçılar İçin Xenzuçe-Uyğurçe Menidaş Sözler Luğiti (Öğrenciler İçin Çince-Uyğurca Eş Anlamli Kelimeler Sözlüğü), Hüseyincan Esqeri, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 2003.
108. Oquğuçılar İçin Xenzuçe-Uyğurçe Yéqin Menilik Sözler Luğiti (Öğrenciler İçin Çince-Uyğurca Yakın Anlamli Kelimeler Sözlüğü), Hüseyincan Esqeri, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 2003.
109. Oquğuçılar İçin Xenzuçe-Uyğurçe Yéqin Menilik Sözler Luğiti (Öğrenciler İçin Çince-Uyğurca Yakın Anlamli Kelimeler Sözlüğü), Hüseyincan Esqeri, Urumçi: Şinjang Halk Neşriyatı, 1989.
110. Oquğuçılar İçin Hazirqi Zaman Xenzuçe-Uyğurçe, Uyğurçe-Xenzuçe Luğet (Öğrenciler İçin Günümüz Çince-Uyğurca, Uyğurca-Çince Sözlük), Hüseyincan Esqeri, Urumçi: Şincang Halk Sehiye Neşriyatı, 2004.
111. Yéngi Tüzülgen Xenzuçe-Uyğurçe Tébbiy Luğet (Yeni Hazırlanan Çince-Uyğurca Tıp Sözlüğü), Telet Sabit, Urumçi: Şincang Halk Sehiye Neşriyatı, 2006.
112. Xenzuçe-Uyğurçe Silişturma Sözlüki (Çince-Uyğurca Karşılaştırmalı Sözlük), Madié Yüen, Urumçi: Şincang Üniversitesi Neşriyatı, 2004.
113. Xenzuçe-Uyğurçe Sözlük (Çince-Uyğurca Sözlük), Beijing: Milletler Neşriyatı, 1990.
114. Xenzuçe-Uyğurçe Burğılaş Luğiti (Çince-Uyğurca Kazı Sözlüğü), Niyaz Abdulla, Urumçi: Petrol Sanayi Neşriyatı, 1993.

1.2. Uyğurçe-Xenzuçe Luğetler (Uygurca-Çince Sözlükler)

1. Uyğurçe-Xenzuçe Kiçik Luğet (Uygurca-Çince Küçük Sözlük), Urumçi: Şincang Maarip Neşriyatı, 1977.
2. Uyğurçe-Xenzuçe Turaqlıq İbariler Luğiti (Uygurca-Çince Deyimler Sözlüğü), Wang Jébin, Éli Abitlar, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1982.
3. Uyğurçe-Xenzuçe Uyğur Halk Maqal-Temsilliri (Uygurca-Çince Uygur Atasözleri), Alim Qadir, Jang Chünşi, Jaw Şijilar, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1984.
4. Uyğurçe-Xenzuçe Cüp Sözler Luğiti (Uygurca-Çince Çift Sözler Sözlüğü), Ma Şingrin, Beijing: Milletler Neşriyatı, 1989.
5. Uyğurçe-Xenzuçe Dunya Tarihi Luğiti (Uygurca-Çince Dünya Tarihi Sözlüğü), Exmet Qasim, Jümexun vd., (Çinceden çeviri), Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1994.
6. Uyğurçe-Xenzuçe, Xenzuçe-Uyğurçe Luğet (Uygurca-Çince, Çince-Uygurca Sözlük), Taşpolat Ebeydulla vd., Urumçi: Şincang Üniversitesi Neşriyatı 2001.
7. Uyğurçe-Xenzuçe Yançuq Luğiti (Uygurca-Çince Cep Sözlüğü), Lyaz Yu, Ekber Éli vd., Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 2002.
8. Hemibap Uyğurçe-Xenzuçe Qisqıçe Pen-Téxnika Luğiti (Kullanışlı Uygurca-Çince Kısa Teknoloji Sözlüğü), Tursun Lalta Heyrani, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 2003.
9. Uyğurçe-Xenzuçe, Xenzuçe-Uyğurçe Luğet (Uygurca-Çince, Çince-Uygurca Sözlük), Taşpolat Ebeydulla, Ömer Hapiz, Urumçi: Şincang Üniversitesi Neşriyatı, 2001.
10. Uyğurçe-Xenzuçe Qisqıçe Turmuş Luğiti (Uygurca-Çince Kısaca Yaşam Sözlüğü), Abduğupur Seydin, Aliye Raziye, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 2004.
11. Yéngi Tiptiki Uyğurçe-Xenzuçe Köp İşlitilidighan Sözler Luğiti (Yeni Türdeki Uygurca-Çince Sık Kullanılan Kelimeler Sözlüğü), Jaw Şinxu, Hamudun Qadir, Ğalip Memet, Urumçi: Şincang Ünversititi Neşriyatı, 1996.
12. Emeliy Qollinildiğan Uyğurçe-Xenzuçe Luğet (Pratik Kullanışlı Uygurca-Çince Sözlük), Chén Şiming, Liyaw Zéyü, Urumçi: Şinjang Üniversitesi Neşriyatı, 1995.

1.3. Uyğurçe-Erebçe Luğetler (Uygurca-Arapça Sözlükler)

1. Erebçe-Uyğurçe Luğet (Arapça-Uygurca Sözlük), Ablikim Nurmuhammethaji, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 2003.
2. Erebçe-Uyğurçe Pen-Téxnika Luğiti (Arapça-Uygurca Teknoloji Sözlüğü), Ablikim Nurmuhemmet Haji, Urumçi: Şincang Halk Sehiye Neşriyatı, 2004.
3. Erebçe-Uyğurçe Luğet (Arapça-Uygurca Sözlük), Ablikim Nurmehmethaji, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 2003.
4. Erebçe-Parsçe-Orduçe-Uyğurçe Uyğur Tébabat Atalğuliri Luğiti (Arapça-Farsça-Orduca-Uygurca Uygur Tıp Terimler Sözlüğü), Abdukérin Tursuntoxti, Urumçi: Halk Sehiye Neşriyatı, 2009.
5. Erebçe-Xenzuçe-Uyğurçe-İngilizçe Köp İşlitilidighan Uyğur Tébabiti Atalğuliri Luğiti (Arapça-Çince-Uygurca-İngilizce Sık Kullanılan Uygur Tıp Terimleri Sözlüğü), İnayitulla Hélimi, Urumçi: Şincang Pen-Téxnika Sehiye Neşriyatı, 2001.
6. Erebçe-Uyğurçe Pen-Téxnika Luğet (Arapça-Uygurca Teknoloji Sözlüğü), Ablikim Nurmuhemmet Haji, Urumçi: Şincang Halk Sehiye Neşriyatı, 2004.
7. Erebçe-Uyğurçe Türküm Sözler Luğiti (Arapça-Uygurca Seri Kelimeler Sözlüğü), Ablikim Nurmuhemmet Haji, Urumçi: Şincang Halk Sehiye Neşriyatı, 2000.
8. Erebçe-Uyğurçe Yançuq Luğet (Arapça-Uygurca Cep Sözlüğü), Ablikim Nurmuhemmet Haji, Urumçi: Şincang Halk Sehiye Neşriyatı, 2004.

1.4. Uyğurçe-Xenzuçe-İngilizçe Luğetler (Uygurca-Çince-İngilizce Sözlükler)

1. Xenzuçe-İngilizçe-Uyğurçe Tébbiy Luğet “Sinaq Nusxa” (Çince-İngilizce-Uyğurca Tıp Sözlüğü “Deneme Nüsha”), İnayitulla Hélimi vd., Urumçi: Şincang Halk Sehiye Neşriyatı, 1983.
2. Yénik Atliktka Herkitide Daim Qollinilidiğan Xenzuçe-Uyğurçe-İngilizçe Sözcükler (Jimnastik Hareketlerinde Sık Kullanılan Çince-Uyğurca-İngilizce Terimler, Jang Pinggo, Tursunay Haşimler, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1985.
3. Putbol, Walibol, Waskéttbol Herkitide Daim Qollinilidighan Xenzuçe-Uyğurçe-İngilizçe Sözcükler (Futbol, Voleybol, Basketbolda Çok Kullanılan Çince-Uyğurca-İngilizce Terimler), Tursunay Haşim, Urumçi: Halk Tenterbiye Neşriyatı, 1986.
4. Xenzuçe-İngilizçe-Uyğurçe Déqançiliq Doriliri Luğiti (Çince-İngilizce-Uyğurca Tarım İlaçları Sözlüğü), Alawidin Abuduréhim, Urumçi: Şincang Pen-Téxnika Sehiye Neşriyatı, 1997.
5. Xenzuçe-İngilizçe-Uyğurçe Kompyutér Atalğuliri Luğiti (Çince-İngilizce-Uyğurca Bilgisayar Terimleri Sözlüğü), Husenjan Esqer, İlyas Abbas, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 2001.
6. Xenzuçe-İngilizçe-Uyğurçe Tébbiy Luğet (Çince-İngilizce-Uyğurca Tıp Sözlüğü), Telet Sabit, Urumçi: Şincang Pen-Téxnika Neşriyatı.
7. Xenzuçe-Uyğurçe-İngilizçe Pen-Téxnika Luğiti (Çince-Uyğurca Teknoloji Sözlüğü), Memet Éli, Abduréhim, Urumçi: Şincang Üniversitesi Neşriyatı, 2002.
8. Xenzuçe-İngilizçe-Uyğurçe Türge Ayrılğan Sözler Luğiti (Çince-İngilizce-Uyğurca Türlerle Ayrılmış Kelimeler Sözlüğü), Memet Éli, Urumçi: Şincang Üniversitesi Neşriyatı, 2003.
9. Xenzuçe-İngilizçe-Uyğurçe Tibbi Luğet (Çince-İngilizce-Uyğurca Tıp Sözlüğü), Urumçi: Halk Sehiye Neşriyatı, 2014.
10. Xenzuçe-İngilizçe-Uyğurçe Bio Maddilar Luğiti (Çince-İngilizce-Uyğurca Biyo Maddeler Sözlüğü), Nurmuhamet Tursun, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 2004.
11. Emeliy Qollinilidiğan İngilizçe-Uyğurçe Sayahet Qollanmisi (Pratik Kullanılışlı İngilizce-Uyğurca Gezi Kılavuzu), Enwer Ablimit, Urumçi: Şincang Üniversitesi Neşriyatı, 1999.

1.5. Uyğurçe-Xenzuçe-Rusçe-İngilizçe Luğetler (Uyğurca-Çince-Rusça-İngilizce Sözlükler)

1. Xenzuçe-Rusçe-Uyğurçe Sovét Kişi İsimliri Luğiti (Çince-Rusça-Uyğurca Sovyet Kişi Adları Sözlüğü), Quddus Hapiz, Urumçi: Şincang Halk Halk Neşriyatı, 1988.
2. Rusçe-Xenzuçe-İngilizçe-Uyğurçe Daimi İşlilidighan Sözler Luğiti (Rusça-Çince-İngilizce-Uyğurca Sık Kullanılan Kelimeler Sözlüğü), Beijing: Merkiziy Milletler Üniversitesi Neşriyatı, 1994.
3. Xenzuçe-Uyğurçe-Rusçe-İngilizçe Maşinsazliq Resimlik Luğiti (Çince-Uyğurca-Rusça-İngilizce Makine Sanayisi Resimli Sözlüğü), Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1986.
4. Xenzuçe-Rusçe-İngilizçe-Uyğurçe Éléktr Pen-Téxnikisi Luğiti (Çince-Rusça-İngilizce-Uyğurca Elektrik Teknoloji Sözlüğü), Beijing: Milletler Neşriyatı, 1999.
5. Rusçe-Uyğurçe Çong Luğet (Rusça-Uyğurca Büyük Sözlük), Ziyaidin Ezizi, Zeynep Seley, Enwer Abdurahman, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 2012.
6. Kündilik Turmuştá Köp İşleydiğan Xenzuçe-Rusçe-Uyğurçe Sözlük (Gündelik Yaşamda Sık Kullanılan Çince-Rusça-Uyğurca Sözlük), W., Ktowarow, Exmet Pasar, Lin Démaw, Yüjéyi, Editör: Savut Salahiddin, Beijing: Milletler Neşriyatı, 1995.
7. Yéngi Tüzülgen Xenzuçe-İngilizçe-Uyğurçe Pen-Téxnika Çong Luğiti (Yeni Hazırlanan Çince-İngilizce-Uyğurca Teknoloji Büyük Sözlüğü), Abduraxman Ebey, Gülşen Turaxun, Ddilmurat Eysa, Éli Toxti vd., Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 2014.

1.6. Başqa Terjime Luğetler (Diğer Çeviri Sözlükler)

1. Parsçe-Xenzuçe-Uygurçe Qisqıçe Luğet (Farsça-Çince-Uygurca Kısaca Sözlük), Li Shying, Xemit Tömür vd., Beijing: Milletler Neşriyatı, 1990.
2. Yapon Tili Sözlüki “Yaponçe-Xenzuçe-Uygurçe” (Japonca Sözlük “Japonca-Çince-Uygurca”), Arzigül Güli, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 2001.
3. Salarçe-Uygurçe-Xenzuçe Luğet (Sallarca-Uygurca-Çince Sözlük), Beijing: Milletler Neşriyatı, 2010.
4. Uygurçe-Yaponçe Luğet (Uygurca-Japonca Sözlük), Masaow Kojima, Ğalip Qutluq, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 2010.
5. Ezerbayjançe-Uygurçe Luğet (Azerice-Uygurca Sözlük), Elnare Eliyeva, Baku: Zengezurda Neşriyatı, 2021.

1.7. Başqa Luğetler (Diğer Sözlükler)

1. Dialéktik Matériyalizim Atalğuliri Heqqide İzahat (Diyalektik Materyalizm Terimleri Hakkında Açıklama), Şuang Énen, Li Winbing vd., Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1959.
2. Uygurçe Dersliklerde Qollinilidighan Xenzuçe Atalğular (Uygurca Derslerde Kullanılan Çince Terimler), Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1962.
3. Atalğular Toplimi (Terimler Toplamı), Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1962.
4. İmla Sözlüğü (İmla Sözlüğü), Eski ŞUÖB Yazı Değiştirme ve Geliştirme Komitesi, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1966.
5. Edebiyat Nezeriyisidiki Atalğularğa İzahat (Edebiyat Teorilerindeki Terimlere Açıklama), Memtili Qadir, Qeşqer: Qeşker Pédagogika Enstitüsü, 1981.
6. ŞUAR Yer Namliri Toplimi (B) (ŞUÖB Yer Adları Toplamı), Urumçi: 1981.
7. Siyasiy İqtisad Luğiti (Siyası İktisat Sözlüğü), Madéyü, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1983.
8. Qisqıçe Qanun Luğiti (Kısaca Kanun Sözlüğü), İskender İbrahim, Ömer İshaqlar (Çinceden Çeviri), Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1986.
9. Conggo Énsiklopédiyisi-Tenterbiye Asasi İlimi (Çin Ansiklopedisi-Spor Temel İlimi), Aburahman Elbiyuf, Tursun Qurban vd. (Çinceden çeviri), Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1986.
10. Pul Muamile Luğiti (Para İşleme Sözlüğü), Muhemmetimin Davut, (Çinceden çeviri), Urumçi: Şincang Maarip Neşriyatı, 1987.
11. Conggo Énsiklopédiyisi Yénik Atlitka (Çin Ansiklopedisi Jimnastik), Abudrahman Eliyof (Çinceden çeviri), Beijing: Halk Tenterbiye Neşriyatı, 1987.
12. Conggo Tébbiy Qamusi “Jemi 7 Tom” (Çin Tıp Kamusu “7 Cilt”), Urumçi: Şincang Halk Sehiye Neşriyatı, 1988.
13. Edebiyat Atalğuliriğa İzahat (Edebiyat Terimlerine Açıklama), Muhemmetimin Cappar, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1988.
14. Çet El Peylosopliri Qisqıçe Luğiti (Yabancı Filozoflar Kısaca Sözlüğü), İbrahim Ehmid, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1988.
15. Mupettişlik Atalğulirigha İzahat (Müfettişlik Terimleri Sözlüğü), Jang Jingo, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1988.
16. Oquğuşlar İmla Luğiti (Öğrenciler İmla Sözlüğü), Abdurêşit Sabit, Himet Semet, Tahir Abduweli vd., Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1991.
17. İş Heqqi-Parawanliq Luğiti (İş Hakkı-Paravan Sözlüğü), Menglik Kéwir, Qurban Sebpler, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1991.
18. Qisqıçe Matématika Luğiti (Kısaca Matematik Sözlüğü), Rişat Hesén, Obulqasim Haşim, (Çinceden çeviri), Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1991.

19. Dünya Yer Namliri Luğiti (Dünya Yer Adları Sözlüğü), Raxman Tömürşah, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1992.
20. Néfit Géologiyisi Luğiti, (Petrol Jeolojisi Sözlüğü), Urumçi: Şincang Néfit İdaresi, 1992.
21. 60. Qisqıçe Fizika Luğiti (Kısaca Fizik Sözlüğü), Juret Qadir, (Çinceden çeviri), Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1993.
22. Ottura Mektep Oquğuçiliri Üçün Fizikidin İzahliq Luğet (Ortaokul Öğrencileri İçin Açıklamalı Fizik Sözlüğü), (Çinceden çeviri), Urumçi: Şincang Pen-Téxnika Sehiye Neşriyatı, 1993.
23. Ottura Mektep Oquğuçiliri Üçün Matématikidin İzahliq Luğet (Orta Okul Öğrencileri İçin Açıklamalı Matematik Sözlüğü), Micit Qadir, (Çinceden Çeviri), Urumçi: Şincang Pen-Téxnika Sehiye Neşriyatı, Ürümçi, 1993.
24. Ottura Mektep Oquğuçiliri Üçün Ximiyidin İzahliq Luğet (Ortaokul Öğrencileri İçin Açıklamalı Kimya Sözlüğü), Exmet Sali, (Çinceden Çeviri), Urumçi: Şincang Pen-Téxnika Sehiye Neşriyatı, 1993.
25. Ottura Mektep Oquğuçiliri Üçün Biologiyidin İzahliq Luğet (Orta Okul Öğrencileri İçin Açıklamalı Biyoloji Sözlüğü), Mijit Bahawudun, (Çinceden Çeviri), Urumçi: Şincang Pen-Téxnika Sehiye Neşriyatı, 1993.
26. Ottura Mektep Oquğuçiliri Üçün Juğrapiyidin İzahliq Luğet (Ortaokul Öğrencileri İçin Açıklamalı Coğrafya Sözlüğü), Şemşidin Gajit, (Çinceden Çeviri), Urumçi: Şincang Pen-Téxnika Sehiye Neşriyatı, 1993.
27. Qisqıçe Siyasiy-İqtisad Luğiti (Kısaca Siyasi-İktisat Sözlüğü), Qurban Yasin, Muhemmed Ömer, (Çinceden Çeviri), Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1993.
28. Edebiyat Teswirliri Luğiti (1) (Edebiyat Açıklamaları Sözlüğü), Qadir Toxti, (Çinceden Çeviri), Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1993.
29. Xenzu Tilidiki Yardemçi Sözler Luğiti (Çincedeki Yardımcı Sözler Sözlüğü), Lyaw Yifiéy vd., (Çinceden Çeviri), Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1993.
30. Büyük Bérítaniye Ösmür-Balılar Qamusi, Cemiy 5 Tom) (Büyük Britanya Çocuklar Kamusu, Toplam 5 Cilt), Mesut Xalq, Weli Yasin, Melikizat, Sutan Haşim, Babaxan, İmin Ğazi, (Çinceden Çeviri), Urumçi: Şincang Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, 1994.
31. Edebiyat Teswirliri Luğiti-2 (Edebiyat Açıklamaları Sözlüğü), Tahir Talip, Abdukérim Réşit vd., (Çinceden Çeviri), Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1996.
32. Qisqıçe Ximiye Alimliri Luğiti (Kısaca Kimya Bilim Adamları Sözlüğü), Abdulla Metsiyit, Urumçi: Şincang Üniversitesi Neşriyatı, 1996.
33. Qisqıçe Biologiyé Luğiti (Kısaca Biyoloji Sözlüğü), Tahirjan Jumaxun vd., (Çinceden Çeviri), Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1997.
34. Başlanğuç Mektep Oquğuçiliri Üçün Til-Edebiyattin Resimlik İzahliq Luğet, “6 Kitab” (İlkokul Öğrencileri için Dil Edebiyat Resimli-Açıklamalı Sözlük), Ayşem Peyzulla, Azad Qasimlar, Urumçi: Şincang Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, 1997.
35. Bügünki Zaman Uyğur Edebiyatı Luğiti (Çağdaş Uyğur Edebiyatı Sözlüğü), Kérimjan Abduréhim, Qeşqer: Qeşqer Uyğur Neşriyatı, 1998.
36. Oquğuçılar İmla Luğiti (Öğrenciler İmla Sözlüğü), Abdurésit Sabit, Himet Semet, Azatgül Atawulla, Tahir Abduweli, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 2000.
37. Menidaş Sözler Luğiti (Eş Anlamalı Kelimeler Sözlüğü), Enwer Jappar, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, Ürümçi, 2001.
38. Qarmu-Qarşi Sözler Luğiti (Karşı Anlamalı Kelimeler Sözlüğü), Enwer Jappar, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 2001.
39. Dunya Qedimki Zaman Tarixidiki Atalğularğa İzahat (Dünya Geçmiş Zaman Tarihi Terimlerine Açıklama), Meryem Toxti, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 2002.

40. Mas Qedemlik Yéngi Sözler İzahliq Luğiti (Yeni Kelimeler Açıklamalı Paralel Sözlük), Arizgül Palta, Urumçi: Şincang Pen Téxnika Sehiye Neşriyatı, 2003.
41. Daim Qollinilidighan Xet-Söz Jümlilik Köp İqtidarliq Luğet (Sık Kullanılan Kelime-Sözcük Cümleler Çok Yönlü Sözlük), Ehet Emet, Nurgül Yasin, Urumçi: Şincang Halk Sehiye Neşriyatı, 2003.
42. Boğaltiriye Luğiti (Kasiyer Sözlüğü), Mehemmet Rozi, Ömerjan, Wang JyenŞin, Urumçi: Şinjang Halk Neşriyatı, 1989.
43. Pisixologiyeye İzahliq Luğiti (Açıklamalı Psikoloji Sözlüğü), Wahit Ghappar, Beijing: Milletler Neşriyatı, 1998.
44. Qisqıçe Yéza-İgilik Maşiniliri Luğiti (Kısaca Tarım Makinaları Sözlüğü), Barat Asim vd., Urumçi: Şincang Pen-Téxnika Neşriyatı.
45. Qanun Luğiti (Kanun Sözlüğü), İskener İbrahim, Ömer İsaq (Çinceden çeviri) Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1986.
46. Edebiyat Luğiti (Edebiyat Sözlüğü), Muhemmetimin Jappar, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1961.
47. Eqiliye Sözler Luğiti (Hikmetli Kelimeler Sözlüğü), Hüseyinjan Esqeri, Munarjan Toxtaxun, Zulfiye Abdurêhim, Ömer Hesen, Urumçi: Şincang Sehiye Neşriyatı, 2004.
48. Bügünki Dewr Uyğur Edebiyatining Teswir Luğiti (Çağdaş Uygur Edebiyatının Açıklamalı Sözlüğü), Ekber Qadir, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 2010.
49. Tebiy Juğrapiyidin İzahliq Luğet (Doğal Coğrafyanın Açıklamalı Sözlüğü), A. S. Barkow, Taşkent: Şerq Heqiqiti Neşri, 1959.
50. Xenzu Tili Sewiye İmtahani Luğiti (Çince Seviye Sınavı Sözlüğü), Madéyuen, Exmet Yehya, vd., Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 2002.
51. Dunya Yer Namliri İzahliq Luğiti (Dünya Yer Adları Açıklamalı Sözlüğü), Raxman Tömür, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1992.
52. Siyasi İqtisad Luğet (Siyasi İktisat Sözlüğü), Şüy Dişin, Emet, Beijing: Milletler Neşriyatı, 1989.
53. Qéliplaşturulğan Atalğular Luğiti (Kalıplaşmış Terimler Sözlüğü), Beijing: Milletler Neşriyatı, 1995.
54. Qisqıçe Matématika İzahliq Luğiti (Kısaca Açıklamalı Matematik Sözlüğü), Ablet Qurban, Urumçi: Şincang Üniversitesi Neşriyatı, 2004.
55. Matématika Formülliri Yançuq Luğiti (Matematik Formülleri Cep Sözlüğü), Muhemmed Abdulla, Qeşker: Qeşker Uyğur Neşriyatı, 1999.
56. Hazirqi Zaman Pul Muamile Çong Luğiti (Çağdaş Para İşleme Büyük Sözlüğü), Abliz Mollayof, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 2003.
57. Ottura Mektep Oquğuçiliri Üçün Daim Qollinidighan Xet-Söz-Jümliliri Köp İqtidarliq Luğet (Ortaokul Öğrencileri İçin Kullanışlı Yazı-Sözcük-Cümle Çok Yönlü Sözlük), Exet, Nurgul, Urumçi: Şincang Halk Sehiye Neşriyatı, 2004.
58. Uyğur Halk Maqal Temsilliri (Uygur Halk Deyimleri), Mehemmet Rehim, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1989.
59. Uyğur Halk Maqal ve Temsilliri (Uygur Halk Atasözleri), Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1957.
60. Uyğur Halk Maqal-Temsilliri (Uygur Halk Makal-Temsilleri), Mehemmet Rehim, Urumçi: Şincang Halk Neşriyatı, 1979.
61. Uyğur Romanliri İzahliq Luğiti (Uygur Romanları Açıklamalı Sözlüğü), Sadir Tursunniyaz Udunluq, Urumçi: Şincang Üniversitesi Neşriyatı, 2015.

62. Uyğur Klassik Edebiyatı Xezinisi Şerhlik Luğet (Uygur Klasik Edebiyatı Hazinesi Açıklamalı Sözlüğü), Ablajan Muhemmet, Umıdyar, Urumçi: Şıncang Halk Neşriyatı, 2015.
63. Uyğur Kilassik Edebiyatida Dayım Uçraydığan Atalğularning İzahliq Luğiti (Uygur Klasik Edebiyatında Çok Karşılaşılan Deyimlerin Açıklamalı Sözlüğü), Eemet Derviş, Minever Abliz, Qeşker: Qeşqer Uyğur Neşriyatı, 2014.
64. Uyğurçe Turaqliq İbariler Luğiti (Uygurca Deyimler Sözlüğü), Wang Jinben, Éli Abit vd., Urumçi: Şıncang Halk Neşriyatı, 1982.
65. Ölçem Birlikliri İzahliq Luğiti (Ölçü Birimleri Açıklamalı Sözlüğü), Abdurêşit Hêlimhaji, Urumçi: Şıncang Halk Fen-Teknik Sehiye Neşriyatı, 2003.
66. Uyğur Tilining Turaqliq İbariler İzahliq Luğiti (Uygur Dilinde Deyimlerin Açıklamalı Sözlüğü), Abliz Emet, Mehemmet Rehim, Urumçi: Şıncang Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı, 2005.
67. Uyğur Tilining İzahliq Luğiti (Uygurcanın Açıklamalı Sözlüğü), Abliz Yaqup, Beijing: Milletler Neşriyatı, 1990.

1.8. Éléktronik Luğetler (Elektronik Sözlükler)

1.8.1. Uyğursoft Luğiti (Uygursoft Sözlüğü): Bu sözlük Uyghursoft (URL-1) yazılım şirketi tarafından üretilmiştir. İlk önce Çince-Uygurca olarak tasarlanmış, daha sonra İngilizce, Rusça ve Arapça da dâhil edilmiş ve 2008 yılında kullanıma sunulmuştur. Bu sözlüğün hazırlanması için 60'tan fazla sözlükten yararlanılmış olup toplam 3 milyon 650.000'den fazla sözcük içermektedir.

1.8.2. İrfan Sözlüğü: Uygurca, Çince, İngilizce, Rusça, Kazakça, Kırgızca, Korece ve Türkçe olmak üzere 8 dilde hazırlanmıştır. Sonradan Almanca, İspanyolca, Fransızca ve Vietnam dili de dâhil edilmiştir. Bu sözlükte ilgili dillerdeki kelimelere dair açıklamalı örnekler kullanılmıştır. Ayrıca bu sözlüğe gramer ile ilgili eğitim setleri de eklenmiştir. Diğer sözlüklerden farklı olarak Kâşgarlı Mahmut'un "Divânu Lugâti't-Türk" adlı eseri de sözlüğe dâhil edilmiştir.

1.8.3. Muellim Sözlüğü: Uygurca, Çince, İngilizce, Arapça, Rusça ve Türkçe gibi diller için hazırlanmıştır. Diğer sözlüklerden farkı olarak eğitime yönelik yazılımlar, sözcükler daha belirgindir. Ayrıca sesli sözlük olma özelliği onun kullanımını daha da kolaylaştırmıştır.

Sonuç

Bu çalışma sonucunda Uygurca sözlükler ile ilgili güncel katalog oluşturulmuştur. Çalışma yaparken başta ŞÜÖB olmak üzere, Uygurların yoğun olarak yaşadığı bölgelerdeki yayınlar incelenmiş ve araştırılmıştır. Ancak aranan kaynaklarda geçen basım yılı ya da basım yeri belli olmayan sözlükler bu kataloğa dâhil edilmemiştir. Bundan dolayı Uygurca sözlük kataloğu araştırmaları yine açık bir konu olarak devam etmektedir. Bunların dışında, erişilebilen bütün sözlükler ilk defa toplu şekilde künyesi verilerek listelenmiştir.

Tespit edilen ve künyesi verilen sözlükler arasında en çok Çince-Uygurca sözlüklerin yer aldığı ve matematik, fizik, kimya, jeoloji gibi disiplinlerin terimler sözlüğü yanında elektrik, elektronik, makine, tarım gibi belirli alanlarda tematik sözlüklerin çokluğu dikkat çekmektedir. Ayrıca ilkökul, ortaokul ve lise öğrencilerine yönelik farklı bilim dalları için yayınlanmış Çince-Uygurca sözlüklerin de sayısı oldukça fazladır.

Bu makalede, daha önceki çalışmalardan farklı olarak 114 Çince-Uygurca sözlük, 12 Uygurca-Çince sözlük, 8 Uygurca-Arapça sözlük, 11 Uygurca-Arapça-İngilizce sözlük, 7 Uygurca-Çince-Rusça-İngilizce sözlük, 5 adet diğer çeviri sözlük, 67 tane de çeşitli konularda olmak üzere 224 adet yeni sözlük tespit edilmiştir. Ayrıca çalışmaya 3 adet

elektronik sözlük dâhil edilmiştir. Orhun (2022)'un daha önceki çalışmasında 165 sözlük yer almaktadır. Dolayısıyla bu çalışmayla birlikte toplamda Uygurca ile ilgili toplam 389 sözlük tespit edilmiştir.

Kısaltmalar

ŞÜÖB Şincang Uygur Özerk Bölgesi

Kaynakça

Koraş, Hikmet (2009). "Türkiye'de Çağdaş Türk Lehçeleri ile İlgili Sözcük Çalışmaları ve Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü Üzerine". *Turkish Studies*, 4(4): 761-789.

Orhun, Murat (2022), "Uygurcada Sözlük Çalışmaları". *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (19): 68-92.

Öztopçu, Kurtuluş (1992). "Modern Uygurca ile İlgili Açıklamalı Bir Kaynakça". *Türk Dilleri Araştırmaları*, (2): 155-170.

Öztopçu, Kurtuluş (1993). "Uygurca'nın Yazı Dili Olarak Gelişmesi ve Uygurca Sözlükler". *Türk Dilleri Araştırmaları*, (3): 167-174.

Sartekin, Eziz Atavulla (2004). *Uygurca Yayınlanış Eserler Kataloğu*. Urumçi: Şincang Üniversitesi Neşriyatı.

Şirin, Hatice (2020). *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Yıldırım, Fikret (2007). *Kaşgar ve Yarkend Ağız Sözlükleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yıldırım, Fikret (2019). "Yeni Uygurca ve Yeni Uygurca Sözlükler". *Folklor/Edebiyat*, 25(99): 539-552.

İnternet Kaynakları:

URL-1: Uyghursoft: <http://uyghursoft.com/zh-CN/home.html> (Erişim: 11.12.2013).

İSTANBUL'DA (KÜÇÜKÇEKMECE VE ZEYTİNBURNU) YAŞAYAN UYGUR TÜRKLERİNİN DOĞUM RİTÜELLERİ

[Derleme / Review]

Duygu ŞAHİNLER*

Geliş Tarihi: 08.09.2023

Kabul Tarihi: 14.12.2023

Öz

İnsan, dünyaya geldiği andan, son nefesini verdiği ana kadar devam eden süreç içerisinde pek çok "eşik"ten geçmektedir. Bu eşiklerden ilki olan doğum, pek çok toplumda önemsenmiş ve doğumla ilgili olarak farklı kültürlerde pek çok inanış ve ritüel geliştirilmiştir. Geçiş ritüeli kavramını ilk defa ortaya atan ve ritüeller hakkında kapsamlı bir tasnif çalışması yapan Arnold van Gennep'e (1908) göre doğum ritüellerinin amacı; doğumu kolaylaştırmak, anneyi ve çocuğunu hatta baba ve diğer akrabaları kişisel ya da gayrişahsi kötücül etkilerden korumaktır. Bu makalede İstanbul'da yaşayan (Küçükçekmece ve Zeytinburnu) Uygur Türklerinin doğum ritüelleri; doğum öncesi, doğum sırası ve doğum sonrası alt başlıklarıyla ele alınıp incelenmiştir. Araştırma esnasında halk bilimi derleme yöntemlerinden gözlem (doğal ortamda pasif katılımcı olarak) ve görüşme (yönlendirilmiş görüşme) yöntemleri kullanılmıştır. Doğu Türkistan'ın çeşitli yerlerinden farklı tarihlerde göç eden ve en az 5 yıldır İstanbul'da yaşayan kaynak kişilerle görüşülerek veri toplanmıştır. "İstanbul'da yaşayan Uygur Türklerinin Folkloru Üzerine Bir Araştırma: Küçükçekmece ve Zeytinburnu Örneği" isimli yüksek lisans tezi kapsamında yapılan bu araştırma, çok farklı kültür daireleri ile temas eden Uygur Türklerinin eski Türk kültür ve inanç yapısından neleri, hangi değişiklikler ile muhafaza ettiği ve diğer Türk boylarıyla nasıl bir ilişki içerisinde bulunduğunu bilim dünyasına kazandırmakta ve Uygur Türklerinin kültürel devamlılığına katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Doğu Türkistan'dan farklı tarihlerde, benzer sebeplerle göç eden ve İstanbul'da yaşayan Uygur Türklerinin göç etme sebeplerinin doğum ritüellerine yansıdığı tespit edilmiştir. Çin hükümeti tarafından zorunlu kürtaj ve kısırlaştırma uygulamalarına maruz bırakıldıkları için doğum kontrolü yapmayı tercih etmemeleri, çok çocuklu aile yapısını benimsemeleri, Doğu Türkistan'da iken hastaneye rahatlıkla gidemedikleri için gebelik durumunu öğrenmek amacıyla çeşitli uygulamalar geliştirmeleri, bebeğin göbeğinin ve eşinin hastanede doğum yapılması durumunda hastanede bırakılmaması, çocuklara bağımsızlığı çağrıştıran isimlerin koyulması bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

Anahtar Kelimeler: Uygur Türkleri, Doğum Ritüelleri, İstanbul, Küçükçekmece, Zeytinburnu.

BIRTH RITUALS OF UYGHUR TURKS LIVING IN ISTANBUL (KÜÇÜKÇEKMECE AND ZEYTİNBURNU)

Abstract

From the moment of birth until the last breath, a person goes through many "thresholds" in the course of his/her life. The first of these thresholds is birth, which has been considered important in many societies, and various rituals and beliefs have been developed regarding birth in different cultures. According to Arnold van Gennep (1908), who first introduced the concept of the rite of passage and conducted a comprehensive classification study on rituals, the purpose of birth rituals is to facilitate the birth, protect the mother, the child, and even the father and other relatives from personal or impersonal malevolent effects. In this article, the birth rituals of Uyghur Turks living in Istanbul (Küçükçekmece and Zeytinburnu) are examined and analyzed in terms of pre-birth, birth, and post-birth phases.

Observation (as a passive participant in a natural environment) and interview (directed interview) methods, which are part of folklore collection methods, were used during the study. The data was collected by interviewing source individuals who migrated from various parts of East Turkistan at different times and now reside in Istanbul. Conducted within the scope of the master's thesis titled "A Research on the Folklore of the Uyghur Turks Living in Istanbul: The Example of Küçükçekmece and Zeytinburnu", this study aims to inform the scientific world about what the Uyghur Turks, who come into contact with many different cultural circles, have preserved from the old Turkish culture and belief structure and with what changes, their relationship with the other Turkish tribes and to contribute to the cultural continuity of the Uyghur Turks. It has been determined that the reasons for migration of Uyghur Turks, who migrated from East Turkistan for similar reasons on different dates and live in Istanbul, are reflected in their birth rituals. Their choice to use birth control in order to prevent them from being subjected to compulsory abortion and sterilization practices by the Chinese government, their adoption of working in families with multiple children, the improvement of various practices in order to try to reproduce because they could not go on maternity leave while in East Turkistan, the birth of the person's navel and the wife's birth in the hospital, the naming of children with names that evoke independence can be shown as an example of this situation.

Keywords: Uyghur Turks, Rites of Birth, Istanbul, Küçükçekmece, Zeytinburnu.

Giriş

Geçiş ritüellerinden ilki olan doğum, insan hayatını başlatan ve soyun devamını sağlayan bir olgudur. Kadın, doğum yaparak toplum içindeki saygınlığını arttırır ve aile içerisindeki yerini sağlamlaştırır. Baba ise evlat sahibi olarak hem geleceğe güvenle bakar hem de saygınlık kazanmış olur (Örnek, 2016: 184). Geçmiş dönemlerde nüfus yoğunluğuna sahip olan toplumların nüfuzu da ele geçirdiği bilinmektedir. Umumiyetle konargöçer olarak yaşayan ve boylar hâlinde örgütlenen Türkler için de nüfus, çok eski çağlardan bu yana ehemmiyet arz etmiştir ve bir nevi siyasi, sosyal ve kültürel varlığın devamı olarak görülmüştür. Bu sebeple pek çok Türk boyunda olduğu gibi Uygur Türklerinde de doğuma ehemmiyet verilip kutsallık atfedilmiştir.

Bir bebeğin dünyaya gelmesi için eşlerin onu istemesi ve annenin doğumu gerçekleştirmesi gerekmektedir. Bu süreçten sonraki ilk 40 güne kadar gerçekleştirilen pratikler doğum ritüelleri bağlamında değerlendirilmektedir. Mircea Eliade'ye göre (2019: 163), bir çocuk doğduğunda yalnızca fiziki bir varoluşa sahiptir. Ne aile tarafından tanınmış ne de bir toplum tarafından kabul edilmiştir. Ancak doğumdan sonra yapılan ritüeller, yeni doğan bebeğe gerçek bir "yaşayan" statüsü kazandırır ve bebek ancak bu ritüellerle topluma katılıp onlardan kabul görür. Bu sebeple doğum ritüelleri yalnızca bireyi değil, bulunduğu toplumu da ilgilendirmektedir. Çünkü doğum ritüelinin öznesi olmayan ve bu "eşik"e dâhil olmayan insanlar, nesneler, olaylar ve ilişkiler açısından anne ve bebek; tehlikeli, uğursuz veya kirletici olarak görülebilir (Turner, 2018: 111). Anne ve bebek, henüz geçişi tamamlayıp yeni bir statüye erişmemiştir, araftadır. Bu arafta olma durumunun insanı güçsüz kılacağı ve zararlı etkilere maruz bırakacağına dair bir inanç mevcuttur (Örnek, 2016: 183). Geçiş başarıyla tamamlamak ve sonraki aşamaya geçmek çok önemlidir. Bunun için toplumlar asırlardır pek çok inanç ve uygulama geliştirmişler ve bunu nesillerce aktarıp kültürel devamlılığını sağlamışlardır. Arnold van Gennep'e göre doğum ritüellerinin amacı; doğumu kolaylaştırmak, anneyi ve çocuğunu hatta baba ve diğer akrabaları kişisel ya da gayrişahsi kötücül etkilerden korumaktır (Gennep, 2022: 54).

İstanbul'da (Küçükçekmece ve Zeytinburnu) Yaşayan Uygur Türkleri

Doğu Türkistan, bünyesinde çeşitli Türk boylarını barındıran kadim bir Türk yurdu iken 1755 yılında Çin tarafından işgal edilmiştir (Demirağ, 2014: 232). Bu tarihten 1949 yılına kadar Çin, Doğu Türkistan topraklarında kurduğu hâkimiyeti devam ettirmeye çalışsa da Uygur Türkleri defalarca ayaklanmış ve bağımsızlıklarını kazanmaya çalışmıştır. 1867'de

Yakup Bey'in kurduğu Yakup Bey Devleti, 12 Kasım 1933'te Kâşgar'da kurulan Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti ve 12 Kasım 1944'te Ali Han Töre'nin liderliğinde kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyeti, Uygur Türklerinin verdiği bağımsızlık mücadelesinin en somut örnekleridir (Demirağ, 2014: 233-241).

1949 yılı Uygur Türkleri için bir dönüm noktası olmuştur. Uygurlar, topraklarının Komünist Çin tarafından son kez işgal edilmesinin ardından vatanlarından ayrılmış ve büyük çoğunluğu Türkiye'ye yerleşmiştir (Kul, 2018: 29). Uygur Türklerinin öncülerinden Mehmet Emin Buğra'nın Türkiye'ye gelmesi, burada Uygur Türklerinin yerleşmesi için yaptığı ziyaretler ve basın yoluyla Doğu Türkistanlıların uğradıkları zulmü anlatma gayretleri sonucunda Bakanlar Kurulu, 13 Mart 1952 tarihinde Doğu Türkistanlı 1850 kişinin iskânlı göçmen olarak Türkiye'ye yerleşmesine izin vermiştir (Kul, 2020: 88). Bu göçmenler ilk olarak Kayseri'ye getirilmiş ve yerleştirilmişlerdir (Karluk, 2020: 258; Karabulut, 2005: 24). Kayseri dışında İstanbul, Kahramanmaraş, Ankara, Konya, Niğde, Adana ve İzmir de Uygur Türklerinin süreç içerisinde yerleştikleri şehirlerden olmuştur (Karabulut, 2005: 40).

Prof. Dr. Ömer Kul 2021 yılında yayınladığı çalışmada 1949 sonrası Türkiye'ye gelip yerleşen Uygurların tahminen İstanbul'da 60.000 kişinin üzerinde olduğunu, genelde Kocamustafapaşa/Fatih, Zeytinburnu, Sefaköy/Küçükçekmece, Beylikdüzü ve Sultanbeyli olmak üzere çeşitli ilçelerde dağınık olarak yaşadıklarını ifade etmiş ve Türkiye'nin hangi ilinde kaç Uygur Türkünün yaşadığına dair net bir veri olmadığını belirtmiştir (Kul, 2021: 263-264). Bahsedilen ilçeler arasında Uygur Türklerinin varlığının en çok hissedildiği yerler Zeytinburnu ilçesi ve Küçükçekmece ilçesinin Sefaköy semtidir. Bu ilçelerde Uygur Türklerinin kurdukları sivil toplum kuruluşları, işlettikleri işletmeler, kültürel ürünlerini sergiledikleri mekânlar yoğunlukla bulunmakta ve bunlarda Türkiye Türkçesinin yanı sıra Uygur Türkçesi tabelalar da kullanılmaktadır. Bu sebeple İstanbul'da araştırma sahası olarak Küçükçekmece ve Zeytinburnu ilçesi belirlenmiştir. Küçükçekmece ve Zeytinburnu ilçelerinde Uygur Türklerinin nüfus yoğunluğuna ve yerleşim dağılımına dair net bir bilgi vermek mümkün değildir. Daha önceden göç edenler vatandaşlık alıp "Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı" olarak hayatlarına devam etmektedir. Vatandaşlık alamayıp insani ikamet izni ve uzun dönem ikamet izni alanlara dair ise T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı tarafından kamuya duyurulan güncel bir bilgiye rastlanmamıştır.

Uygur Türklerinin yaşamak için İstanbul'u tercih etmelerinde, İstanbul'un kozmopolit bir yapıya sahip olması ve istihdam olanaklarının diğer şehirlere göre daha fazla olması etkili olmuştur (Şahinler, 2023: 24). Doğu Türkistanlılar dericilikte mahir oldukları için İstanbul'a göç eden ailelerin neredeyse tamamının bu sektörde çalışanlar olduğu belirtilmiştir (Karabulut, 2005: 41). Günümüzde Küçükçekmece ve Zeytinburnu'nda dericilikle uğraşan Uygurların olduğu gözlemlenmiştir fakat bu meslek geleneksel olarak değil, atölyelerde modern teknik ve araçlarla devam ettirilmektedir. 1992 yılında İstanbul'da "Doğu Türkistan Millî Merkezi" kurulmuş ve Doğu Türkistan ile alakalı tüm sivil toplum kuruluşları tek bir çatı altında toplanmıştır (Özkan, 2014: 8). Bu da Türkiye'de yaşayan Uygur Türklerinin İstanbul'u millî merkez ilan edecek kadar önemsedikleri, bu şehre yerleşmeyle ve yaşamayla ilgili planları olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Uygur Türklerinin İstanbul'daki temel geçim kaynakları ticaret ve hizmet sektörü bağlamında gelişmiştir. Küçükçekmece ve Zeytinburnu ilçesinde dericilik, geleneksel tekstil ürünlerinin imalatı, restorancılık, baharatçılık, tababetçilik, fırıncılık, marketçilik, kitapçılık, yöresel gıda, giyim ve eşya ticareti yapıldığı gözlemlenmiştir. Ayrıca hizmet sektöründe de farklı alanlarda çalışan kişiler mevcuttur. Araştırma esnasında kaynak kişilerden edindiğimiz bilgilere göre Uygur Türklerinin işsizlik oranı yüksektir ve maddi sıkıntı

çekmektedirler (Şahinler, 2023: 25). Bu sebeple işsizlik, Uygur sivil toplum kuruluşlarının ana problemlerinden biridir (Kılıç, 2021: 68).

Araştırma Yöntemi ve Sahada Karşılaşılan Zorluklar

Verilerin elde edilmesinde halk bilimi derleme yöntemlerinden gözlem (doğal ortamda pasif katılımcı olarak) ve görüşme (yönlendirilmiş görüşme) yöntemleri kullanılmıştır. Gözlem yönteminin kullanılmasındaki temel amaç halk bilgisi ürünlerinin bizzat yaratım ortamlarının içine girmek, halk bilgisi ürünlerinin yaratıldığı ortam ve bağlamın bizzat içinde yer alıp yaşayarak kaydetmektir (Ekici, 2015: 67). Görüşme yöntemi de K. Goldstein'in ifade ettiği gibi icracı veya aktarıcılarının çeşitli özelliklerini ortaya çıkarmak için kullanılan bir yöntemdir (Ekici, 2015: 71) ve araştırma esnasında verilerin elde edilmesinde en çok istifade edilen yöntem olmuştur.

Görüşmeler sırasında görsel ve işitsel kayıtlar alınmış ve kayıt işlemi için telefon kullanılmıştır. Kayıt altına alınan veriler deşifre edilmiş ve tasnif edilerek araştırmada kullanılacak hâle getirilmiştir. Yüksek lisans tez çalışması kapsamında görüşülen 20 kaynak kişiden 13'ü doğum ritüelleriyle ilgili bilgi vermiştir. Kaynak kişiler Doğu Türkistan'ın Yarkent, Hoten, Kaşgar, Urumçi, Turfan gibi şehirlerden göç etmişlerdir. Görüşme yapılan kaynak kişilere dair bilgiler makalenin sonunda yer almaktadır.

Verilerin elde edilmesi esnasında karşılaşılan zorluklardan bahsetmek, bu alanla ilgili çalışma yapacak olan kişilere yarar sağlayacaktır. Aracı kişiler, kaynak kişilerle görüşmeden evvel şahsıma çeşitli uyarılarda bulunmuştur. Bu öneriler; bir kadın olarak yalnız bulunmamak, erkek kaynak kişilerle görüşürken yanımda onlarla irtibatı sağlayabilecek bir erkekle birlikte hareket etmek, o erkekle evli olduğumu kaynak kişilere izah etmek, başörtüsü takmak, imza ve ses kaydı alacağımı kaynak kişilere açıklamadan evvel bu işin "Allah rızası için" yaptığımı ifade etmek şeklinde örneklendirilebilir. Uygur Türkleri arasında "çarşaf"¹ olarak tabir edilen giysiyi giyen hanımlarla görüşürken yüz açık olacak şekilde çarşaf giyildiğinde ya da günlük kıyafetlerin üstüne başörtüsü takıldığında kaynak kişilerin araştırmacıya karşı güven duyduğu ve bilgi verirken daha rahat olduğu gözlemlenmiştir.

Araştırma yapacak kişilerin psikolojik anlamda sağlıklı ve metanetli olmaları da son derece önemlidir. Zira yıllardır Çin baskısı ve asimilasyonu altında yaşayan Uygur Türkleriyle görüşme yapmak, o kişilerin travmalarını dinlemeyi ve bir anlamda da maruz kalmayı beraberinde getirmektedir. Bu durumu anlatmak için araştırma sırasında yaşadığım deneyimleri paylaşmak, konunun anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

İstanbul'da doppa imalatı yapan tek kişi olan 10 numaralı kaynak kişi, görüşmeye başlamadan evvel ses kaydı alabileceğimi fakat imza atmayacağını ifade etmiştir. İmzasını alabilmek için fazlaca ısrar ettiğimde kendisi telefonundan bir fotoğraf gösterip ağlamaya başlamıştır. Ağlaması durunca ise Doğu Türkistan'da kendisinden zorla imza alınarak yeni doğmuş çocuğunun denek olarak kullanıldığını, zamanında eşine bile yalan söylemek zorunda kaldığını ve ilk evladını nasıl kaybettiğini anlatmıştır. Doğu Türkistan'da Çin polisleri tarafından işlemedikleri suçları kabul ettiğine dair zorla imza alındığını anlatanlar, Uygur Türkleri içerisinde bile Çin istihbaratına bilgi verip menfaat elde etmeye çalışanlar olduğunu belirtenler olmuştur. Bu güvensizlik ortamı içerisinde veri toplamak ve özellikle de onam formunu kaynak kişilere imzalatmak oldukça güç bir vaziyet almıştır. Aynı şey gözlem yapma için de geçerlidir. Geçiş ritüelleri gibi özel ritüellerde güven duysalar dahi

¹ İstanbul'da yaşayan Uygur kadınlarının dini inançları gereği giydikleri tesettür kıyafeti.

yabancı birinin yer almasını istemedikleri, daha çok kurumsal toplantılarda bulunulmasını tercih ettikleri gözlemlenmiştir.

Kavramsal Çerçeve

Geçiş ritüellerinin ilki olan doğum, insan yaşamını başlatan ve en genel anlamıyla neslin devam etmesini sağlayan bir olgudur. İstanbul'da yaşayan Uygur Türklerinin doğum ritüelleri hakkında bilgi vermeden evvel "inanış" ve "geçiş ritüeli" kavramını tanımlamak, konunun daha iyi anlaşılmasını sağlamak açısından önem arz etmektedir. İnanış kelimesi Türkçe Sözlük'te "inanma, inanılan şey" olarak tanımlanmaktadır (1998: 1080). Halk inanışı kavramı, hem bir toplumun eski inanç sisteminden miras kalmış ve çağın şartlarına uyum sağlayarak varlığını sürdürmüş hem de yeni din ve yaşam sisteminde oluşmuş inanışları kapsamaktadır (Boratav, 1994: 7). Halk inanışları aslında toplumların karşılaştıkları olayları ve durumları anlamlandırma çabaları sonucunda oluşmuştur. Geçiş ritüeli kavramı ise 1908 yılında ilk defa Arnold van Gennep tarafından "Les Rites de Passage" (Geçiş Ritüelleri) isimli kitap ile bilim dünyasına tanıtılmıştır. Bu çalışma öncesinde, farklı ritler arasında benzerlik ilişkisi kuran bilim insanları olsa da sistemleştiren kişi Gennep olmuştur (2022: 220). Gennep, büyüsel-dinsel edimlerin yani ritlerin, bilimdeki ilerlemeye uygun bir şekilde kategorize edilmesi gerektiğini düşünmüştür ve bu tasnif çalışmasını yaptıktan sonra geçiş ritüeli kavramını ortaya atmıştır.

Geçiş ritüeli, bireyin yaşamındaki önemli dönüm noktalarında yapılan ritüellerdir. Gennep bu ritüelleri; ayrılma ritleri, ara ritler ve kaynaşma ritleri olarak sınıflandırmıştır. Geçiş ritleri teoride ön hazırlık (ayrılma), hazırlık (ara) ve son hazırlık (kaynaşma) ritlerini barındırır da pratikte üç grup arasında önem ve gelişmişlik düzeyi açısından bir denklik yoktur (Gennep, 2022: 19). Bu üç aşamadan hazırlık (ara) aşaması, geçişi ifade etmektedir. Geçiş durumunun insanı güçsüz kılacağı ve zararlı etkilere maruz bırakacağına dair bir inanç mevcuttur (Örnek, 2014: 83). Geçiş başarıyla tamamlamak ve sonraki aşamaya geçmek çok önemlidir. Bunun için toplumlar asırlardır kendi kültür yapılarına göre pek çok inanç ve pratik geliştirmişler ve bunu nesillerce aktararak devam ettirmişlerdir. Bu çalışmada Gennep'in sistemleştirdiği teoriyi Türk folkloruna uyarlayan Sedat Veyis Örnek'in "Türk Halk Bilimi" çalışması örnek alınmış ve İstanbul'da yaşayan Uygur Türklerinin doğum ritüelleri bu bağlamda incelenmiştir.

Doğum Öncesiyle İlgili Ritüeller

Araştırma sahasında yer alan Uygur Türklerinin, Çin Halk Cumhuriyeti'ne bağlı olan Sinkiang Uygur Özerk Bölgesi'nde Çin hükümeti tarafından zorunlu kürtaj ve kısırlaştırma uygulamalarına maruz bırakıldıkları bilinmektedir (Sayın ve Koçak, 2020: 75). Bu sebeple bazı kaynak kişiler, doğum kontrolü yapmadığını ifade etmekte (KK-7) veya doğum kontrolü için yapılan uygulamaların inanç sebebiyle doğru olmadığını belirtmektedirler (KK-1, KK-3). Bunun yanı sıra istenmeyen gebelik durumlarında bebeği düşürmek için soğan kabuğu ve kına gibi şeylerin kaynatılıp içildiği ya da yüksekten atlanarak bebeğin düşürülmeye çalışıldığı belirtilmiştir (KK-1). İstanbul'da yaşayan Uygur Türkü ailelerin maddi yetersizliklere rağmen çok çocuk sahibi olmayı tercih ettikleri gözlemlenmiştir.

Karahanlı döneminde yaşamış olan ve Kutadgu Bilig isimli eseri yazan Yusuf Has Hacıp çocuksuzlukla alakalı olarak insanın evlenip oğul kız sahibi olması gerektiğini, birine çocuksuz denmesinin insana sövgü sayılacağını ve bir kadın için en kutsal şeyin ve ahlaki erdemin anne olmak hatta erkek çocuk dünyaya getirmek olduğunu ifade etmiştir (Demir, 2021: 202).

Aşağıda yer alan Uygur atasözleri de Uygur toplumunun çocuksuzlukla alakalı düşünceleri hakkında bizlere bilgi vermektedir:

Baliliq öy bazar, balisiz öy mazar (Çocuklu ev pazar, çocuksuz ev mezar).

Balisi bar öy, cırığı bar öy (Çocuğu olan ev, ışığı olan ev).

Balisiz öyde beht yoq (Çocuksuz evde saadet yok).

Baliliq öyde oğrılıq yatmaydu (Çocuklu evde hırsızlık olmaz).

Bala tapmigiçe ata-ananın qedrini bilmes (Çocuk sahibi olmayınca ana babanın kıymeti bilinmez).

Bala tapmigiçe baliniñ méhrini bilmes (Çocuk sahibi olmadan çocuk sevgisi bilinmez) (Ay ve Emiroğlu, 2020: 43).

Çağdaş Uygur Edebiyatı'nın önemli yazarlarından Abdurrahim Ötkür, Uygur folkloruna ait pek çok unsuru barındıran "İz" isimli romanında çocuksuz ölmesin diye dul bir kadınla evlendirilen kişiyi şöyle anlatmaktadır:

"Onun için, akrabaları ve cemaat onu bu dünyadan evlatsız gitmesin diye Revihan adında bir dul kadınla evlendirmişlerdi." (İnayet, 2017: 2).

İstanbul'da yaşayan Uygur Türkleri için evlenmek ve çocuk sahibi olup nesli devam ettirmek hem dinî hem millî bir vazife olarak görülmektedir. Çocuksuzluk ve kısır olma hâli hoş karşılanmamaktadır. Ancak kısır kişilerle dalga geçmek ya da küçümsemek gibi davranışlarda bulunmaktan, çocuksuz aileleri gücendirmekten de kaçınılmakta ve korkulmaktadır (KK-1, KK-2, KK-12, KK-13). Çocuğun olmaması durumunda kusurlu görülen taraf ilk olarak kadındır. Geleneksel yöntemlerle çocuk sahibi olunamazsa hekimlere başvurulduğu ve erkeklerin de kısırılık tedavisine başladığı ifade edilmiştir (KK-3). Doğu Türkistan'da iken çocuk sahibi olamayanların "dahan"² isimli kişilere gidip kendini okutturduğu, türbelere gidip dualar ettiği ve adaklar adadığı bilinmektedir. Yine Türkiye'ye ilk zamanlar göç eden Uygur Türklerinin Eyüp Sultan Camisi, Kaşgari Türbesi gibi yerlere gidip dualar ettikleri, adaklar adadıkları ifade edilmiştir (KK1, KK2). Günümüzde Eyüp Sultan Camisi, Sultanahmet Camisi ve ibadete açıldıktan sonra Ayasofya Camisi'ne gidip dua edildiği, adaklar adandığı ve adakların Doğu Türkistanlı yetimlere hizmet eden yardım kuruluşlarına bağışlandığı ifade edilmiştir (KK-1, KK-2, KK-9, KK-13). Çocuğu olmayan kimselere, kadın ise belini ve rahmini sıcak tutması, sıcak mizaçlı baharatlarla yıkanması tavsiye edilir (KK-1, KK-2, KK-12). Erkeklerle ise koç yumurtasından kebab yapıp yemesi tavsiye edilir (KK-2).

İstanbul'da yaşayan Uygur toplumunda vatandaşlık ve oturma izni alamadığı ya da dinî nedenlerle hastaneye gidemediğini ifade eden kimseler bulunmaktadır. Bu kişiler araştırma sahamız olan Küçükçekmece ve Zeytinburnu'nda bulunan halk hekimlerine başvurumaktadırlar (KK-5, KK-6, KK-7). Halk tababeti uzmanı kaynak kişi, eskiden Doğu Türkistan'da da modern hastanelere doğum kontrol uygulamaları ve zorunlu kürtaj yüzünden gidemediklerini ve geleneksel yollarla gebeliği öğrendiklerini belirtmiştir (KK-3). Hamileliğin en önemli belirtisi âdet hâlinin gecikmesi olsa da üşütme, nezle gibi pek çok sebepten kadınlar gecikme yaşayabilmektedir. Bu süreçte meraklarını gidermek için Doğu Türkistan'daki Uygur kadınlarının başvurdukları yöntemlerden birisi, bir diş sarımsağı alıp vajinanın içine yerleştirmek ve bir süre bekledikten sonra ağızdan sarımsak kokusunun gelip gelmediğini kontrol etmektir. Eğer ağızdan sarımsak kokusu gelirse kadın hamile değildir, gelmezse hamiledir. Bir diğeri de kadının çeşitli bitki yapraklarına işemesi yöntemidir. İşediğinde yaprakta renk değişimi olursa kadının hamile olduğu anlaşılır (KK-3). Günümüzde İstanbul'da yaşayan Uygur kadınları bu yöntemleri kullanmamakta, hastaneye gidemese de eczaneden aldığı hamilelik testiyle mevcut durumunu öğrenmektedir. Bunun yanı sıra çocuğunun cinsiyetini öğrenmeyi tercih etmeyenler de mevcuttur (KK-6, KK-7).

² İslamiyeti kabul eden Uygurlar arasında şaman vazifesi gören ve mübarek addedilen kişi.

Kadın, halk deyimiyle “aşerme” aşamasına gelince bazı şeyleri yapmaktan, özellikle belirli yiyecekleri yemekten kaçınır ya da tersine belirli şeyleri yemeye özen gösterir. Bu türden şeyler fizyolojik bakımdan kadının bünyesindeki kimi maddelerin eksikliğini gidermek amacıyla yenilir ya da içilirken öte yandan bilinçaltında yatan analogik (benzetmeli) büyüün etkisiyle yeğlenmektedir (Örnek, 2016: 187). Halk arasında aşerme adıyla anılan sözcüğün aslı “aş yerme” şeklinde olup “yiyecek şeylerden tikslenme” demektir. Aşerme, aş yerme, tikslenme, istememe kavramından çıkmış olmakla beraber günümüzde hamile kadının canının bir şey çekmesi de aşerme olarak adlandırılmaktadır (Koca, 2017: 544). İstanbul'da yaşayan Uygur Türkleri aşermeye “seziklik”, aşeren kadına ise “sezik boldu” demektedirler. Bu dönemde hamilenin canı ne çekerse yakınları tarafından bulunmaya çalışılır. Aksi takdirde yenilemeyen bu yiyeceğin çocuğu “eksik bırakacağı” ona zarar vereceği inancı mevcuttur (KK-1, KK-7, KK-8). Ancak her kadının aşerme dönemi olacak ya da her kadın hamileliğinin belirli aylarında aşerecek diye bir kaide yoktur. Kimisi hiç aşermeyebilir ve bu normaldir (KK7). Hamile kadın, bebeğine zarar gelmemesi ve bebeğin sağlıklı dünyaya gelebilmesi için çeşitli şeylerden kaçınmakta veya çeşitli şeylere yönelmektedir. Bunun temelinde ise anne karnındaki çocuğu, olumlu ya da olumsuz yönden etkileyeceğine inanılan birtakım analogik özlü eylemlerin bulunması yatar. Bu eylemlerden kaçınmak ya da bunları yerine getirmek isteği ya da korkusu annenin benliğini sarar. Bu kaçınımların temelinde, anne ile karnındaki çocuğunun arasında sıkı bir yazgı birliği, bir özdeşlik olduğu düşüncesi yatmaktadır (Örnek, 2016: 192). İstanbul'da yaşayan Uygur Türklerince hamile kadının ağır kaldırmaması, yalnız bırakılmaması ve tek başına uzak yerlere gitmemesi gerektiği bilinmektedir. Ayrıca hamilenin ailesi ve akrabaları, onu üzecek ve bebeği kötü etkileyecek her türlü ortamdan anneyi uzak tutmaya çalışmaktadır. Hamile kadın yel (gaz) yapacak acı şeyler yemez, soğuk mizaçlı yiyecekleri tüketmez, ilaç kullanmaz, sigara içmez ve içilen ortamda bulunmaz, kokulu şeylere yaklaşmaz, çok hareket etmez ve cenazelere katılmaz (KK-1, KK-4, KK-6, KK-7, KK-13). Çocuğun saçlarının ve kaşlarının gür ve siyah olması istenirse anne ayva tüketir. Çocuğun beyaz tenli olması istenirse anne adayı çok süt içer (KK-7). Kayseri'de yaşayan Uygur Türkleri arasında da çocuğun sağlıklı ve güzel olması için hamilelikte sütlü çay içilmesi ve ayva yenilmesi gerektiğine dair bir inanç bulunmaktadır (Karaman, 2016: 109).

Türk boylarında kız ve erkek çocuğun doğumu sevinçle karşılanırsa da erkek çocuk daha makbul kabul edilmekte ve anne-baba için iftihar sebebi olarak görülmektedir. Geçmişte evlenme yaşının erken olması ve kız çocuğunun evlenip aileden erken ayrılması, anne ve babanın oğlan çocuğunu daha muteber görmesine sebep olmuştur. Kutadgu Bilig'de “Bir kadın için en kutsal, ahlaki erdem anne olmak hatta erkek çocuk dünyaya getirebilmektir.” ifadesi yer almaktadır. Aynı eserde kız evlatlarının çok geç olmadan evlendirilmesi gerektiği, kız evladını zamanında evlendirmeyen ailelerin pişman olacakları vurgulanmaktadır (Demir, 2021: 202). Yine Kutadgu Bilig'de başarı ve sevinç belirtmek için düzenlenen toylardan bahsedilirken “Bunlardan biri düğün ziyafetidir; biri de bir oğulun doğumu, sünneti dolayısıyla verilen ziyafetdir.” ibaresi yer alır (Koçak, 2013: 62). Tüm bunlar erkek çocuğun daha makbul sayıldığına örnektir.

Kâşgar'a hem askerî vazife hem de etnolojik araştırma yapmak için giden Rus seyyahların izlenimlerini derleyip aktaran Alexandr Kolesnikov da Uygur babalarının “oğul eve, kız ele” diyerek erkek çocuğu muteber kabul ettiğini, annelerin ise kız çocuklarını daha çok istediğini ifade etmektedir (Kolesnikov, 2010: 117).

İstanbul'da yaşayan Uygur Türkleri, çocuğun cinsiyetinin değil sağlığının önemli olduğunu ifade etseler de erkek çocuğunun geçmişte ve günümüzde daha makbul olduğunu çünkü soyu yürüteceğini belirtmektedir (KK-1, KK-2, KK-7). Kayseri'de yaşayan Uygur Türkleri akika kurbanı olarak doğan çocuk erkek ise iki, kız ise bir kurban kesmektedir (Balcı, 2021: 44). Kur'an-ı Kerim'de akika kurbanı için “erkek ise iki, kız ise bir kurban kesilmesi” şartı

yoktur. Hadis rivayetlerinde bu ifade yer almakta, sünnet ya da vacip olup olmadığı din âlimleri tarafından tartışılmaktadır (Ünal, 2016: 158). Erkek çocuk için iki kurban, kız çocuk için bir kurban kesilmesi, erkek çocuğa daha çok değer verildiği şeklinde yorumlanabilir.

Geçmişte çocuğun cinsiyetini öğrenme imkânı olmadığı için hamile kadının fiziksel özelliklerine bakılarak cinsiyet tahmini yapıldığı ifade edilmiştir. Eğer hamilenin karnı sivriyse çocuk erkek olacaktır. Karnı yayvansa ve kalçaları genişlemişse çocuk kız olacaktır. Günümüzde çocuğun cinsiyeti, genellikle hekime başvurularak öğrenilse de halk arasında bu inanış devam etmektedir. Çocuğun cinsiyetini doğunca öğrenmeyi tercih eden ve cinsiyete göre hazırlık yapmanın dinî açıdan uygun olmayacağını ifade eden kişiler de vardır (KK-1, KK-7). Hamilenin acılı, ekşili yiyecekler yerse kızı, tatlı yiyecekler yerse oğlu olacağına dair bir inanış da vardır ancak artık buna inanmadığını “Allah’tan başka kimse bilemez.” diyerek ifade eden de olmuştur (KK-7).

Doğuma verilen önem, yeni bir bireyin aileye katılacak olması ebeveynleri çeşitli hazırlıklar yapmaya teşvik eder. İstanbul’da yaşayan Uygur Türkleri için bu hazırlığın en önemli aşaması beşik temin etmektir. İstanbul’da yaşayan Uygur Türkleri, modern veya geleneksel bir hayat tarzına sahip olup olmamaları fark etmeksizin beşiğe önem vermekte, memleketlerinde kullandıkları beşiklerin aynılarını burada da kullanmaktadırlar. Bu sebeple hamile kalındığı öğrenilince ilk olarak beşik sipariş edilmektedir. Beşikler genellikle kültürel malzemeler satan dükkânlardan satın alınmaktadır. Zeytinburnu’nda yer alan Nuzugum mağazası bunlardan biridir. Ancak Özbekistan’dan sipariş usulüyle de beşik getirildiği ifade edilmiştir (KK-1, KK-2, KK-10, KK-11, KK-13). Özbekistan’dan sipariş edilen beşik, beşik minderi ve diğer kültürel ürünlerin orada yaşayan Uygur Türkleri tarafından yapıldığı için Doğu Türkistan’dakine benzediği iddia edilmektedir (KK-2, KK-10). Beşik, Uygur Türklerinin hayatında önem arz etmektedir. Çocuğun kırkının çıkarılması ritüeline “beşik toyu” denmektedir. “Beşik kertmesi” ile evlilik Uygur Türklerinde yaygındır. Beşik, çocuğun sadece uyuduğu yer değildir. Uygur Türklerinin beşik modelinde bebeğin idrarını yapabileceği bir boşluk bulunmakta, bu yuvarlak boşluk aracılığıyla çocuk ilk zamanlar idrarını oraya yapmaktadır. Sonraları ise annesinin eğitmesi ve bebeği yetişkin tuvaletine götürüp “çiş çiş” demesiyle bebek ne zaman tuvalet ihtiyacını karşılaması gerektiğini öğrenmektedir. Bu sebeple İstanbul’da yaşayan Uygur Türkleri bebek bezi ya da muşamba tarzı ürünler kullanmadıklarını ifade etmişlerdir. Divânü Lugâti’t-Türk’te de beşik kelimesinin çok sık geçtiği ve annelerin çocuklarına “çiş çiş” diyerek tuvalet eğitimini verdikleri kaydedilmiştir (Batur ve Beştaş, 2011: 251).

Ebeveynler çocuk için beşik, pamuk minder, kundak, çocuğun yüzüne örtülecek örtü gibi ürünleri temin etmekte, ebeveynlerin aileleri ise maddi imkânlarına göre çocuğa ve anneye hediye edecekleri altın, kıyafet, yiyecek gibi hediyeleri doğumdan önce almaktadır. Doğu Türkistan’da çocuk doğmadan evvel uzun ömürlü birinden kumaş alındığı ve çocuğa gömlek dikildiği ifade edilmiştir. Bu uygulama günümüzde yapılmamaktadır (KK-1).

Doğum vakti gelmeden evvel, hamile kadının ilk doğumuysa annesi ve babası gelip kızı almakta ve hamile kadın, kendi ailesinin evinde kendi annesi tarafından bakılmaktadır. Doğum hastanede gerçekleşikten sonra yine bu eve gelmekte ve ilk 40 gün annesinin nezaretinde iş yapmadan, dinlenerek sadece bebeğiyle meşgul olarak geçirmektedir. Günümüzde Kayseri’de yaşayan Uygur Türklerinde de aynı uygulama devam etmektedir (Balci, 2021: 42). Hamile kadının ailesi, kendi evlerini kızının rahat etmesi için hazırlar ve ihtiyaç duyulabilecek şeyleri önceden alır. Hamile kadın bu süreçte beslenmesine daha çok dikkat eder. Doğum sancısı başlamadan günler önce, süt kaymağından yapılan çay, sabah ve akşam olmak üzere günde 2 kere içilir. Çiğ yumurtanın içine karabiber ve nane koyulup içilir. Bu, doğum öncesinde doğumu kolaylaştırmak ve annenin sağlığını korumak için yapılan hazırlıklara örnektir (KK-1).

Doğum Sırasıyla İlgili Ritüeller

Doğurma eylemi, geçiş dönemlerinden birincisi olan doğumun en dramatik noktasıdır. Yapılan tüm hazırlıklar çocuğun gizel dünyadan geldiği bu an için yapılmıştır. Doğum sırası çok önemli bir aşamadır; bu nedenle de hamile kadının çevresinde doğumu kolaylaştıracak, çabuklaştıracak birtakım uygulamaların kümелendiği görülmektedir (Örnek, 2016: 194).

İstanbul'da yaşayan Uygur Türkleri günümüzde doğum için hastaneyi tercih ettiklerini, evde doğum yapmadıklarını ifade etmişlerdir. Aileler ekonomik durumlarına göre özel hastaneleri veya devlet hastanelerini tercih etmektedir. Doğum esnasında doğumun kolay geçmesi ve bebeğin sağlıklı bir şekilde dünyaya gelebilmesi için Kuran-ı Kerim okunduğu ve doğum öncesinde sadaka verildiği ifade edilmiştir (KK-1, KK-10, KK-11).

Doğu Türkistan'da hastaneye gitme imkânı olmayan Uygur Türkleri, evde doğum gerçekleşeceği zaman "togut anası"³ dedikleri ebeyi çağırarak, togut anasının kullanacağı su, bez gibi şeyleri hazır etmektedirler. Doğumun kolay olması için evde ne kadar su varsa kaynatılması gerektiği inancı vardır. Kaynayan suların içine civanperçemi bitkisi atılır ve bu bitki açıldıkça doğumun kolaylaşacağı inancı mevcuttur. Halk arasında civanperçemi adıyla bilinen bitkinin Latince adı *achiella millefolium*dur. *Achillea* ismi, mitolojik bir geçmişe sahiptir ve bu bitkiyi kullanarak yaraları iyileştiren Achilles'ten gelmektedir. İlyada Destanı kahramanlarından Achilles'in, savaşlardan sonra kanamalarını durdurmaları ve yaralarını iyileştirmeleri için bu bitkilerden askerlerine dağıttığı bilinmektedir (Gökçen, 2017: 4). Günümüzde civanperçemi bitkisi halk hekimleri tarafından karın ağrısı, âdet sancısı, yara iyileştirme, yaranın iltihabını giderme, kadın hastalıkları, âdet düzensizliği ve çikolata kistleri gibi hastalıkları tedavi etmede kullanılmaktadır (Doğan, 2017: 89). Doğumun gerçekleştiği esnada erkekler evin dışında bekletilmektedir (KK-1).

Rus seyyah M. V. Pevtsov da Kâşgar'daki izlenimlerini şöyle aktarmaktadır (Kolesnikov, 2010: 116):

"Doğum yapılacağı gizli tutulur. Çünkü nazar değeceği inancı vardır. Koca, kadının yanına ebeyi gizlice getirir. Ebe her şeyden önce çocuğun doğmasını engelleyen kötü ruhları kovmakla uğraşır. Bunun için odaya girerken "süp" yani "çık git" kelimesini üç kere söylerdi ve her seferinde doğum yapmakta olan kadına üflerdi. Ardından kapıyı kapatarak doğumu başlatırdı. Kadının kocası bu süre boyunca yakınlarda olurdu. Eğer kadın çok büyük acılar çekiyorsa karısının yanına gelirdi. Kocanın karısının yanında bulunmasıyla zor olan doğumun iyi geçeceği inancı etkiliydi. Ebe, dünyaya gelen çocuğu kundaklayıp sağ tarafına doğru yatırır. Daha sonra kadını kutlar ve mükâfatını alırdı. Kadın ve bebeğin bakımını, kadının yakın akrabalarına bırakarak evden ayrılırdı. Babalar "oğul eve kız ele" diyerek erkek çocuğu daha muteber kabul ederlerdi. Anneler ise kız çocuğunu tercih ederlerdi."

Doğumun gizli tutulması, nazar inancı, doğumu kolaylaştırmak için kötü ruhlarla mücadele etme ve bu mücadelede söylenen "süp" kelimesinin üç kere tekrar edilmesi, bebeğin sağ tarafa yatırılması Uygur Türklerinin eski inançları olan Şamanizm ve Gök Tanrı inançları ile ilişkili olup pek çok Türk boyunda görülen uygulamalardır. Su kaynadıkça ve civanperçemi bitkisi açıldıkça doğumun kolaylaşacağı inancı ise taklit büyüsüyle ilişkilidir. Günümüzde halk inanışları ve ritüellerinin temelini oluşturan sempatik büyü, taklit ve temas büyüsü olarak ikiye ayrılmaktadır. "Benzer benzeri yaratır" ilkesinden hareketle ortaya çıkmış olan "taklit büyüsü"nün temelini taklit etme oluşturmaktadır. Bu şekilde taklit yoluyla istenilen sonucu elde etme, benzer işlemlerle istenilen sonuca ulaşma hedeflenmektedir (Örnek, 1971:142). Bu sebeple su kaynadıkça ve civanperçemi bitkisi suda açıldıkça vajinanın da açılacağı ve kolay bir doğum gerçekleşeceği inancı vardır.

³ Doğumu yaptıran kişi, ebe.

Uygur Türklerinde büyük önem verilen ve doğum etrafında oluşan uygulamalardan biri “bovakni ağızlandırış” adı verilen bebeğe ilk yiyeceğin yedirilmesi işlemidir. Halk arasında ilmi ve ihlası iyi olan, yerinde ve güzel konuşan kişiler bebeğe ilk yiyeceği yedirir. Çocuk tatlı dilli ve doğru konuşan biri olsun diye hurma, ceviz, erik veya kuru üzüm ile ağızlandırılır. Bir kişi, çekirdeği ağzında küçük parçalara ayırarak kaşığa koyar ve sağ eliyle “Bismillah” diyerek çocuğun ağzına atar. Bebek, ateşte pişirilen yiyeceklerle ağızlandırılmaz ve ağızlandırıldıktan sonra anne sütünü emmeye başlar. Annesi, bebeği emzirmeden önce göğsünü yıkar ve “Bismillah” diyerek bebeği emzirir. Aksi takdirde çocuğun süte doymayacağı ve kötü bir çocuk olacağı anlayışı hâkimdir (Öger, 2012: 1686). Kayseri’de yaşayan Uygur Türkleri yeni doğan çocuğu anne sütü ile ağızlandırmaktadır. İlk süt çocuğun dudaklarında ve yanağında gezdirilmektedir. Böylelikle çocuğun dilinin tatlı ve sağlıklı olacağına inanılır (Karaman, 2016: 110). İstanbul’da yaşayan Uygur Türkleri, bebek doğduktan sonra ağzına ilk gıda maddesini verme işlemine “ağızlandırma” demektedirler. En doğru ağızlandırmanın anne sütü ile yapılacağını düşünmekte, anne sütüyle ağızlandırılan çocuğun vefalı olacağına inanmaktadırlar. Bunun dışında çocuğun dindar olmasını isteyenler, zenzem suyu ve hurma ile de ağızlandırma yapmaktadır (KK-1). Aynı inanç Kırgız ve Kazak Türklerinde de mevcuttur. Kırgızlar dünyaya yeni gelen bir bebeğin ağzına koyulan ilk yiyeceğin onun geleceğini etkileyeceğini düşünürler ve bolluk içinde bir ömür geçirmesi için çocuğun ağzına ilk olarak sarı may (tereyağı) koyarlar (Polat, 2008: 98). Kazak Türkleri bu geleneğe “balayı ağızlandırış” demektedir ve çocuğu kuyruk yağı ile ağızlandırmaktadır. Kuyruk yağıyla ağızlanan çocukta gaz problemi olmayacağı ve annesinin memesine tez dadanacağı inancı mevcuttur (Rustemov, 1997: 126).

İstanbul’da yaşayan Uygur Türkleri, çocuklarını 2 yıl boyunca emzirmeye önem vermekte, sütlerinin kesilmemesi ya da azalmaması için beslenmelerine dikkat etmektedir (KK-3). Pevtsov da Kâşgar’daki Uygur kadınlarının çocuklarını iki yaşına kadar hatta daha uzun süre emzirdiklerini ifade etmektedir (Kolesnikov, 2010: 117).

Gebe kadının yediği içtiği şeylerin, baktığı kimse ve hayvanların karnındaki çocuğu etkileyeceği tasarımı ve inancı, çocukla göbeği ve eşi (plesantası) ya da “sonu” arasında da vardır. Bunun için Türk kültüründe doğan çocuğun göbeği ve eşi birtakım işlemlerden geçirilir (Örnek, 2016: 197). Uygur kültüründe göbeğe “kindik”, göbeği kesen kişiye ise “kindik anası” denilmektedir. Göbeğin eşiğe ya da evin bahçesine gömüldüğünde, çocuğu eve bağlı bir insan yapacağı inancı mevcuttur. Din adamı olmasını isteyenler ise göbeği cami avlusuna gömerler. Göbeği evin yukarılarına asma ve saklama geleneği de eskiden olan ancak günümüzde olmayan bir âdettir (KK-7). Kindik anasının ahlaklı, becerikli insanlar olması tercih edilir ve göbeği kestiği için ebeveynler tarafından kendisine hediye verilir (KK-1). Günümüzde çocuğun göbeğini saklama ya da özel bir yere gömme gibi uygulamaların yapılmadığı ifade edilmekte ve bunların batıl olduğu söylenmektedir. Aynı şekilde eş de hastanede kalmakta ve sağlık personellerinden talep edilmemektedir (KK-7, KK-9, KK-13). Ancak eskiden, özellikle Doğu Türkistan’da iken göbek kesme konusuna çok önem verildiği, hastanede doğum yapılmışsa bile mutlaka göbek kordonu ve eşin alınmaya çalışıldığı ifade edilmiştir. Bunun nedeninin ise Çin kültüründe eş, göbek kordonu ve hatta ölü doğmuş bebeklerin çeşitli gıdalara katık edilmesi ya da tıbbi ilaçlarda kullanılması durumudur (KK-3).

Doğum Sonrası Ritüelleri

Ad, insanlar ve milletler için var olmanın ilk belgesidir. Ad almak, kişi için bireysel ve millî anlamda resmen varlık bulmanın simgesidir. İlk yazılı kaynaklardan, destanlardan itibaren Türklerde ad vermeyle veya ad almayla ilgili izler bulunmaktadır. Oğuz Kağan Destanı’nda kişiler yaptıkları işe, gösterdikleri hünere göre ad alırlar. Dede Korkut Hikâyeleri’nde bir çocuğun ad alması için ses getirecek bir iş yapması, bir kahramanlık göstermesi gerekir (Alkaya, 2001: 422-423). Uygur kültüründe de çocuğa isim vermeye önem verilmekte ve

çocuğa “ad toyu” düzenlenmektedir. Rus seyyah Pevtsov, Kâşgar’da ad toyuna dair edindiği izlenimlerini şöyle anlatmaktadır (Kolesnikov, 2010: 116-117).

“Doğumdan üç veya dört gün sonra yeni doğan bebeğe ad koyması için molla ve bu vesileyle de akrabalar ile yakınlar davet edilirdi. Önce ikramlar sunulur, daha sonra bebek getirilirdi. Molla, bebeği eline alarak kibleye yüzünü döner ve dua okurdu. Sonrasında aynı duayı okuyarak yüzünü sırasıyla kuzeye ve güneye döner, duayı üçüncü kez okuduktan sonra çocuğa isim vererek onu akrabalarından birine verirdi. Çocuk, akrabaların elinden geçerdi. Bebeği en son eline alan yere yatırır, oradan da akraba kadınlardan biri onu alarak annesinin yanına götürürdü. Bu törenden sonra molla ve misafirler evlerine dağılırdı.”

Abdurahim Ötkür, İz romanında çocuğa adın bir merasimle verildiğini şöyle ifade etmektedir (İnayet, 2017: 2):

“Aradan bir yıl geçince Revihan bir oğul doğurdu. Seperkul benim yaşadığım kulluk azabından Allah korusun diye merasimle çocuğa “Amanbeg” diye ad verdi.”

İstanbul’da yaşayan Uygur Türklerinde güzel isim koymanın sünnet olduğu ve bu sebeple bebeğe isim koymak için Kur’an-ı Kerim’de geçen peygamberlerin ve meleklerin isimlerine, tarihteki önemli şahsiyetlerin isimlerine öncelik verildiği bilinmektedir. Son zamanlarda Doğu Türkistan’da artan baskı ve zulümlerden dolayı çocuklara Azatgöl, Azat, Bahargöl, Arzugöl, Hürgöl, Hürnur, Kürşad gibi isimler konduğu da ifade edilmiştir (KK-1, KK-10, KK-11). İsim vermekte genelde erkek tarafı ağır basmaktadır. Kadın ve erkeğin ailesinin ortak karar verdiği de olur. Genellikle molla, hoca ya da dede çocuğun kulağına ismini okumakta ve ismiyle hayırlı yaşaması için dua etmektedir (KK-1, KK-5, KK-11, KK-13).

Doğu Türkistan’da çocuğun kırk çıkarma toyu olan beşik toyu ile ad toyunun birlikte yapıldığı da bilinmektedir. Bu toya akrabalar ve misafirler davet edilir, bol ikramlı sofralar hazırlanır. Hazırlanan ikramlar arasında Türkistan pilavı, kordak, mevsim salatası, samsa, evde yapılan kete, pasta türü yağlı ekmek, kuru yemiş çeşitleri ve mevsim meyveleri bulunur. İkramlardan sonra veya önce Kur’an-ı Kerim okunur, dualar edilir, çocuk kundaklanır. Kundaklandıktan sonra aileden biri bebeği, bir büyüğün eline bırakır ve bir baştan başlayıp sırasıyla misafirler elden ele dua ederek bebeği birbirine uzatır, hayır duada bulunur. Bebeğin isminin duyulması, bilinmesi için aileler arasında kararlaştırılan ad, bir aile büyüğü veya cami hocası tarafından sağ kulağına kamet, sol kulağına ezan okunarak konur. Yemekten sonra hanımlar lohusaya ve bebeğe getirdikleri hediyeleri ortaya koyarlar. Bebeğe ve anneye her iki taraftan alınan hediyeler, misafirin önünde ilan edilerek tek tek gösterilir. Lohusa tebrik edilir, güzel temennilerde bulunulur (KK-1). İstanbul’da yaşayan Uygur Türkleri arasında bu toyu devam ettirenler olduğu gibi maddi yetersizliklerden dolayı yapmadığını ifade edenler de olmuştur.

Halk biliminde yeni doğum yapmış kadına lohusa, söz konusu sürece de “lohusalık” denilmektedir. Lohusa kelimesi Yunanca’da Lehona (yatak) anlamına gelen kelimedenden türetilmiştir. Lohusalık süreci; fetüs ve plasantanın kadının rahminden ayrıldığı ilk anla başlayarak üreme organlarının ve diğer vücut sistemlerinin gebelik öncesi durumuna dönüşüne kadar geçen yaklaşık altı haftalık süreyi kapsamaktadır (Kılıç ve Eser, 2018: 37). Türk toplumunda da bu süreç doğumdan sonraki ilk 40 güne tekabül etmektedir. İstanbul’da yaşayan Uygur Türklerinde doğum yapmış kadına “lohusa” veya “kırklı kadın” denilmektedir.

İstanbul’da yaşayan Uygur Türkleri yeni doğum yapmış lohusa kadını en sağlıklı şekilde toparlanabilmesi ve eski gücünü kazanabilmesi için özel bakıma alır. Kadının ilk doğumuysa annesinin evinde annesi tarafından bakılır (KK-1, KK-7, KK-9, KK-13). Ona özel bir oda ayrılır. Lohusaya ilk günlerde sulu ve yumuşak yemekler verilir, kabız olmamasına dikkat

edilir. Süt yapan az yağlı yemekler, çorbalar, bal şerbeti, süt, sütlü çay, rafadan yumurta yedirilir. Kırk güne kadar koyun eti haşlaması, şiş kebab, kavurma, pilav, mantı ve diğer yöresel yemeklerle beslenir (KK-1, KK-9, KK-13). Lohusanın kullandığı özel eşyalarına titizlik gösterilir. Kaşığı, tabağı, havlusu ayrılır. Lohusanın olduğu odanın kapısına kırmızı bir bez veya eşarp bağlanır, o odaya kırk gün boyunca aile dışında dışarıdan gelen kimseler alınmaz. Bebeğin bezinin ve özel eşyalarının, akşam namazından sonra dışarıda bırakılmamasına dikkat edilir. Akşam namazından sonra veya gece vakti dışarıda kalan çamaşırlar tekrar yıkanır hatta okunduktan sonra kullanılır. Kırk günlük oluncaya kadar özel bakım sırasında lohusanın olduğu odaya sık sık tütsü tütürülür, bebeğe ve anneye nazar duaları okunur. Bunlar İstanbul'da yaşayan Uygur Türklerinin güncel inanç ve uygulamalarıdır (KK-1).

Doğu Türkistan'da iken lohusa kadına ilk haftasından sonra taze günlük yumurta ve sıcak mizaçlı baharat karışımı ile elde edilen macun karıldığı bilinmektedir. Bu macun lohusanın beline ve göbeğine masajla sürülür. Bel, ince ve pamuklu bir kumaş ile sıkıca sarılır. Lohusa en fazla üç gün dayanabildiği bu işlemi kırk gün olana kadar tekrarlar. Her seferinde sargı alındıktan sonra lohusaya baharatlı su ile duş aldırılır. Kış mevsiminde doğum yapan kadınlara ise "deriye alma" denilen bir işlem uygulanır. Bu işlemde annenin vücudu deriye sarılır ve doğum esnasında yıpranan vücudun bu şekilde onarılacağı inanılır. Doğum anında oluşan yara ve yırtılmayı sağaltmak için de kaynayan kelle paça buğusu kadının vajinasına tutulur ve yaralar zamanla iyileşir. Bunlar Uygur Türklerinin geçmişte uyguladığı sağaltma yöntemlerinden olup günümüzde nadir olarak uygulanmaktadır. Kaynak kişiler, bu sayede çok doğum yapan Uygur kadınlarının bile bel fitiği, bel kayması, doğum sebepli eklem ve kemik ağrılarına yakalanmadığını ifade etmiştir (KK-1, KK-3).

Diğer Türk boylarında mevcut olan albastı inancı Uygur Türklerinde de mevcuttur. Albastı, Türk kültürünün en eski dönemlerinde bereket hamisi ruh, ateş ve ocak ilahesi ve yabani hayvanların ve avcılarının koruyucusu olarak kabul edilmektedir (İnayet, 2010: 42). Ancak zamanla bu ruha atfedilen olumlu özellikler yerini kötücül özelliklere bırakmıştır. Böylelikle albastı, lohusa kadınlara sataştığı ve kimi zaman da onları öldürdüğüne inanılan demonik bir varlığa dönüşmüştür.

İstanbul'da yaşayan Uygur Türkleri albastıyı "karabastı", "cin" gibi isimlerle de adlandırmaktadır. Albastının musallat olmaması için lohusa kadının başucuna sıkıca sarılmış Kur'an-ı Kerim ve büyük bıçak koyulur. Lohusanın olduğu odanın kapısına kırmızı bir bez veya eşarp bağlanır (KK-1). İlk 40 gün asla yalnız bırakılmaz. Çünkü doğum yapan kadının ilk âdetinin gelmesiyle birlikte ruhunun sıkılacağı ve gözüne her şeyin görünebileceğine inanılır (KK-7).

Lohusa ile yeni doğmuş çocuğun doğumdan sonraki kırk gün içinde hastalanmalarına "kırk basması", "kırk düşmesi", "lohusa basması" gibi isimler verilmektedir. Lohusaya ve çocuğuna kırk basmaması için kırk gün içinde yapılan pek yaygın bir işlem vardır ki bunun adına "kırklama" denmektedir (Örnek, 2016: 202-203). Türk inanç sistemine göre doğumun kırkıncı gününde, anne ve bebeğin lohusalık dönemi bitmektedir. Kırklama, annenin ve yeni doğmuş bebeğin lohusalık döneminin kirlerinden arınmaları için doğumun kırkıncı gününde gerçekleştirilen banyonun adıdır. Bu banyo sayesinde anne ve bebek kırk gün boyunca kendilerine musallat olan kötü ruhların etkilerini geride bırakarak sosyal hayata dâhil olmaya başlar (Baysal, 2020: 299).

Rus seyyah Pevtsov, Kâşgar'da bulunduğu sürede beşik toyuna dair izlenimlerini şöyle aktarmaktadır (Kolesnikov, 2020: 117):

"Doğumdan on beş gün sonra bebek beşiğe yatırılıyor, yirmi gün sonra ilk kez, kırk gün sonra ikinci kez yıkanıyor ve çocuk erkek ise saç kesiliyordu. Saç kesimi törenine beş on yaş arası çocuklar davet edilirdi. Bu çocukların da itaatkâr olmaları

aranan özellikti. Çocuk beline bağlanan kuşağa kamçı yerleştirilerek sağ eline usturayı alır ve büyüklerin talimatlarına göre usturanın tersi ile bebeğin başına hafif bir şekilde dokundururdu. Orada bulunan büyüklerden biri çocuktan usturayı alarak bebeğin saçını keser, daha sonra davet edilen çocuklara iğde meyvesi kompostosu gibi tatlı bir şeyler ikram edilirdi.”

İstanbul'da yaşayan Uygur Türklerinde kırklama işleminin yapıldığı merasime “beşik toyu” denmektedir. Beşik toyuna yakın akrabalar, komşular ve diğer tanıdıklar davet edilmektedir. Yası olan insanlar “yasın kalsın diye davet ettik”, düğünü olan insanlar “hayırlı olsun diye davet ettik” denilerek davet edilmektedir (KK-1, KK-13). Oldukça geniş katılımlı olan bu merasimi “ağzı iyi laf yapan biri” yönetir. Merasimi yöneten kişi “şu ismi alan bebeğe şu misafirden şu hediye geldi” gibisinden duyurularda bulunur. Kırkı çıkacak bebek kız ise kırk kız, erkek ise kırk oğlan çocuğu bulunur. Eğer kırkar çocuk bulunamazsa yirmi çocuk ya da on çocuk bulunur. Onlara fırında yapılan tokaç, şeker ve mendil hediye edilir. Bir leğende kırk suyu hazırlanır. Suyun içine nöbet şekeri, tuz, altın, inci, gümüş, bıçak koyarlar ve büyükler suya doğru dua ederek Ayetel Kürsi ve Fatiha okur. “Hz. Ali gibi cesaretli olsun, Fatıma anamız gibi akıllı olsun” diyerek ve din büyüklerini anarak dualar eder. “Altın gibi değerli ol, gümüş gibi saf ol, inci gibi temiz ol, tuz saklayan ol, şeker gibi tatlı dilli ol, bıçak gibi keskin ol, su gibi hızlı ol.” derler. Kırk çocuk, bebeğe bir kaşık su döker. Yirmi çocuk varsa iki kaşık, on çocuk varsa dört kaşık dökerler ve kırk sayısı tamamlanır. Son olarak merasimdeki bir büyük, çocuğun başından bir kaşık daha su döker ve “kırk bir kere maşallah” denilerek çocuk tamamen yıkanır. İpek kumaşa “ipek gibi teni olsun” diyerek sarılır. İlk saçını ve tırnağını annesi ya da ömrü uzun olan biri keser. Anneye saçı ağırlığınca altın hediye ederler. Yoksa gümüş veya kâğıt para hediye edilir. Erkek çocuk ise çakı hediye edilir. Böylelikle çocuğun kırkı çıkmış, beşik toyu tamamlanmış olur (KK-1). Günümüzde evlerin misafir alma kapasitesine ve ailenin ekonomik durumuna göre beşik toyu koşullarının değiştiğini ifade edenler ve beşik toyu yapmadığını söyleyenler de mevcuttur. (KK-7, KK-9).

İstanbul'da yaşayan Uygur Türklerinde anne ve çocukla alakalı tespit edilen inanç ve uygulamalar şöyledir:

- Bebek, yüzü açık uyutulmaz, dışarıya yüzü açık çıkarılmaz; hangi mevsim olursa olsun bebeğin yüzü bir tülbentle kapatılır (KK-1).
- Akşamüstü bebekle gezmeye gitmek icap ederse bebeğin iki kaşının ortasına okunmuş kömür karası veya bir kibrit karası sürülür (KK-1).
- Bebeğin dünyaya geldiği günden itibaren başına özel bir başlık giydirilir. Önceden hazırlanan bu başlığa “posma” denir. Başı açık büyütülen çocuğun “benğ baş” (söz dinlemez, asi) olacağına inanılır. Bebek kız ya da erkek olsun fark etmez, başına mutlaka “posma” veya “olpak” denilen pamuklu baş giyimi giydirilir (KK-1).
- Çocuk yürümekte gecikir veya zorlanırsa ayağına pamukla vururlar. Başında un ve pirinç çevirirler. Bu şekilde daha kolay yürüyeceğine inanılır (KK-1).
- Anne ve bebeğe nazara yakın olur diye Felak ve Nas surelerinin yazılı olduğu muskalar takılır (KK-1, KK-7).
- Nazar değmesin diye nazar boncuğu takanlar da bunun batıl inanç olduğunu söyleyip günah olarak niteleyenler de vardır (KK-7).
- Çocuğun üstünden atlanırsa çocuğun boyu kısa kalır (KK-7).
- Çocuk eşiğe basmaz (KK-7).
- Konuşmayan bir çocuk, konuşan bir çocuğu dudağından öperse konuşur (KK-7).
- Çocuğun dişleri güzel çıksın diye üzerine pirinç atılır (KK-7).
- Hamile kadın bir çocuğu mezelerse (taklit ederse) kendi çocuğu da öyle olur (KK-2).

Bu inanç ve uygulamaların tamamı, çocuğu nazardan ve diğer kötücül etkilerden korumaya, olumsuz etkileri ortadan kaldırmaya yönelik olarak yapılmaktadır. Bebeğin yüzününün apaçık bir şekilde görülmesini engellemek, bebeğin iki kaşının ortasına kara sürmek, anne ve bebeğe Felak ve Nas surelerinin yazılı olduğu muskalar ya da nazar boncuğu takmak nazardan korunmak için yapılan uygulamalardır. Bebeğin başına başlık takarak onun asi olmasının engelleneceği inancı taklit büyüyle ilişkilidir. Yürümekte geciken çocuğun ayaklarına pamuk vurma uygulaması, konuşamayan bir çocuğun konuşan bir çocuğu öperse konuşacağı inancı, dişlerin güzel çıkması için çocuğun üstüne pirinç atılması gerektiği inancı ise temas büyüyle etkilidir. Çocuğun eşiğe basmamasıyla ilgili inanç, eşiğin Türk kültüründe kutsal kabul edilmesiyle ilgilidir ve yalnızca çocukların değil, kimsenin eşiğe basmaması gerekmektedir (Duymaz, 2019: 3).

Sonuç

Literatür kaynaklarından yararlanarak Doğu Türkistan'da ve Kayseri'de yaşayan Uygur Türklerinin doğum ritüelleri, İstanbul'da yaşayan Uygur Türkleriyle mukayese edilmiştir. Tarihi süreç içerisinde çok farklı kültür daireleri ile temas eden Uygur Türklerinin eski Türk kültür ve inanç yapısından neleri, hangi değişiklikler ile muhafaza ettiği ve diğer Türk boylarıyla nasıl bir ilişki içerisinde bulunduğu tespit edilmiştir. Saha araştırmasında elde edilen verilere göre İstanbul'da yaşayan Uygur Türklerinin doğum ritüelleri; doğum öncesi, doğum sırası ve doğum sonrası olarak ele alınmış ve diğer Türk boylarıyla arasında benzer inanç ve ritüellerin olduğu saptanmıştır. Doğu Türkistan'dan farklı tarihlerde, benzer sebeplerle göç eden ve en az 5 yıldır İstanbul'da yaşayan kaynak kişilerin göç etme nedenlerinin doğum ritüellerine yansıdığı tespit edilmiştir.

Çin hükümeti tarafından zorunlu kürtaj ve kısırlaştırma uygulamalarına maruz bırakıldıkları için doğum kontrolü yapmayı tercih etmemeleri, çok çocuklu aile yapısını benimsemeleri, Doğu Türkistan'da iken hastaneye rahatlıkla gidemedikleri için gebelik durumunu öğrenmek maksadıyla çeşitli uygulamalar geliştirmeleri, bebeğin göbeğinin ve eşinin hastanede doğum yapılması durumunda hastanede bırakılmaması, çocuklara bağımsızlığı çağrıştıran isimler konulması bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Çocuk bakımında çok önem verilen beşiğin, günümüzde de kullanılması hatta Özbekistan'dan beşik, beşik minderi ve bebekle ilgili diğer kültürel ürünlerin sipariş edilmesi, bu ürünlerin Özbekistan'da yaşayan Uygur Türkleri tarafından yapıldığı için Doğu Türkistan'dakine benzediğinin iddia edilmesi, Uygur Türklerinin kültürlerine ne kadar önem verdiğini ve devam ettirmeye çalıştığını göstermektedir. İstanbul'da yaşayan Uygur Türkleri tarihî süreç içerisinde yaşadıkları baskı ve zulme karşı direnmek için ihtiyaç duydukları gücü, dinlerine ve kültürlerine sarılmakta bulmuşlardır. Bu bağ günümüzde de devam etmektedir ve İstanbul'da yaşayan Uygur Türkleri, çocuklarını "Müslüman Uygur kimliği" ile yetiştirmeye özen göstermektedirler.

Kaynakça

- Alkaya, Ercan (2001). "Türklerde Ad Verme Geleneği ve Kişi Adları." *Türk Kültürü Dergisi*, XXXIX (459): 442-448.
- Ay, Özgür ve Emiroğlu Özge (2020). "Uygur Atasözlerinde Çocuk". *Uluslararası Disiplinler Arası Dil Araştırmaları Dergisi*, 1(1): 33-52.
- Balcı, Fatih (2021). *Göç Halkbilimi: Doğu Türkistan'dan Göç Ederek 1965 Senesinde Kayseri'ye Gelen Uygur Türkleri Örneği*. Çanakkale: Paradigma Akademi.
- Batur, Zekerya ve Beştaş, Merve (2011). "Divanu Lugatit Türk'te Çocuk Dünyası ve Eğitimi". *Turkish Studies*, 6(2): 247-262.

- Baysal, Nagihan (2020). *Türk Halk Kültüründe Su*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Boratav, Pertev Naili (1997). *100 Soruda Türk Folkloru*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Cengiz, İsmail (2020). "Doğu Türkistan'da Sağlık Haklarının İhlali ve Zorunlu Kürtaj". *Turan Stratejik Araştırmaları Merkezi Dergisi*, (2): 74-77.
- Demir, Erdi (2021). "Kutadgu Bilig'de İnşa Edilen Kadın Kimliği Üzerine Sosyal Bir İnceleme". *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (4): 199-208.
- Doğan, Oğuz (2023). "Diyadin ve Doğubayazıt Yöresi Halk Hekimliğinde Kullanılan Yabani Bitkiler". *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, (13): 86-97.
- Duymaz, Ali (2019). "Eşik kültü ve Taptuk'un Eşiğindeki Yunus Emre." *Akademik Kaynak*, 5(10-11): 1-19.
- Eliade, Mircea (2019). *Kutsal ve Kutsal-Dışı*. (çev.: Ali Berktaş). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Gennep, Van Arnold (2022). *Geçiş Ritleri*. (çev.: Oylum Bülbül Beşler). İstanbul: Nora Yayınları.
- Gökçen, Ümmüşen (2017). *Aktarlarda Satılan Achillea Millefolium l. (Civanperçemi) Örneklerinin Organoleptik Kalite Kontrolleri ve Ağır Metal İçerikleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
- İnayet, Alimcan (2017). "İz Romanında Örf Adet ve Geleneklerle İlgili Unsurlar Üzerine". *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (10): 1-13.
- İnayet, Alimcan (2010). *Türk Dünyası Efsane ve Masallarında Bir Dev Tipi Yalmavuz Celmoğuz*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Karabulut, Ferhat (2005). "Dil Ölümü Bağlamında Kayseri'de Yaşayan Uygur Türk Toplumu". *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, (35): 17-47.
- Karaman, Kasım (2016). "Kayseri Göçmen Uygur Topluluğunda Doğum, Evlenme, Ölümle İlgili İnanç ve Ritüeller". *Journal of World of Turks/Zeitschrift für die Welt der Türken*, 8(3): 103-114.
- Karluk, Abdürreşit Celil. (2020). "Türkiye'deki Uygur Türkü Göçmenler ve Karşılaştıkları Sorunlar". *Göç Sosyolojisi*. Ankara: Orion Kitabevi.
- Kılıç, Yusuf ve Eser, Elvan (2018). "Lohusalık Sendromu (Al Ana/Alkarısı/Albastı)'nın Eskiçağ Yakındoğu Topluluklarının Kültürlerindeki İzleri: Lilith Gerçeği". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5(17): 29-60.
- Koca, Selçuk Kürşad (2017). "Türk Kültürünün Gelecek Kuşaklara Aktarılmasında Sembollerin Önemi". *Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 1(11): 530-554.
- Koçak, Kürşat (2013). "Türk Kültür Tarihinin Bin Yıllık Başyapıtı: Kutadgu Bilig'den Bu Güne Ulaşan Gelenekler". *International Journal Of Eurasia Social Sciences*, (13): 56-66.
- Kolesnikov, Alexandr (2010). *Rus Seyyahların Gözüyle Kaşgar XIX. Yüzyılın İkinci Yarı - XX. Yüzyılın Başı*. (çev.: Rakhat Kamalov). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kul, Ömer (2018). 1949 Sonrası Hariçte Doğu Türkistan Davası ve Tayvan Yönetiminin Tutumu". *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, (24): 29-62.
- Kul, Ömer (2020). İsa Yusuf Alptekin. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde. C. 1, 88-89. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.

- Öger, Adem (2012). "Uygur Türklerinin Doğum Adetleri." *Turkish Studies*, 7(1): 1679-1694.
- Örnek, Sedat Veyis (2016). *Türk Halk Bilimi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Polat, Kemal (2008). *Beşikten Mezara Kırgız Türklerinde Gelenek ve İnanışlar*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Sayın, Yusuf ve Koçak, Gamze (2017). Müslüman Dünyanın Bir Sorun Alanı Olarak Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin İzlediği Politikalar. *Journal of Ottoman Civilization Studies*, 3(4): 10-24.
- Rustemov, Muhammetjan (1997). Kazak Halk Kültürü ve Edebiyatından Örnekler (akt.: Vahit Türk). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (4): 121-139.
- Turner, Victor (2018). *Ritüeller: Yapı ve Anti-Yapı*. (çev.: Nur Küçük). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Türkçe Sözlük* (1998). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ünal, Mehmet (2016). "Osmanlı Toplumunda Akika Geleneği: Ahmet Münib Efendi'nin "Risale-i Akika" İsimli Eseri." *Akademik Bakış Dergisi*, (53): 154-165.

Sözlü Kaynaklar

- KK-1: Nurala Göktürk, 1958 Yarkent doğumlu, ev hanımı ve aktivist, İstanbul (Görüşme: 12.12.2022).
- KK-2: Hamit Göktürk, 1951 Yarkent doğumlu, emekli ve aktivist, İstanbul (Görüşme: 12.12.2022).
- KK-3: Şemsinur Gafur, 1971 Hoten doğumlu, doktor, İstanbul (Görüşme: 22.12.2022).
- KK-4: Afife Özüygür, 1999 Pakistan doğumlu, doktora öğrencisi, İstanbul (Görüşme: 22.12.2022).
- KK-5: Mir Ahmet Boran, 1982 Kârgar doğumlu, restoran işletmecisi, İstanbul (Görüşme: 31.12.2022).
- KK-6: Maimaitiming Rebigülü, 1971 Hoten doğumlu, Çin dili ve edebiyatı öğretmeni, İstanbul (Görüşme: 31.12.2022).
- KK-7: Reise Abdurahman, 1988 Urumçi doğumlu, ev hanımı, İstanbul (Görüşme: 01.12.2022).
- KK-8: Faize Çeni, 1991 Hoten doğumlu, Uygur dili öğretmeni, İstanbul (Görüşme: 31.12.2022).
- KK-9: Meryem Abdagini, 1972 Urumçi doğumlu, restoran işletmecisi, İstanbul (Görüşme: 03.01.2023).
- KK-10: Muhammed Fatih, 1981 Hoten doğumlu, dobba üreticisi, İstanbul (Görüşme: 22.12.2022).
- KK-11: Enverjan Ahmad, 1994 Turfan doğumlu, youtuber, İstanbul (Görüşme: 22.12.2022).
- KK-12: Melike Arezzak, 1972 Yarkent doğumlu, ev hanımı, İstanbul (Görüşme: 12.02.2023).
- KK-13: Gül Uygur, 1968 Yarkent doğumlu, ev hanımı, İstanbul (Görüşme: 29.03.2023).

Görseller

Görsel 1: Uygur Türklerinin Özbekistan'dan sipariş ettikleri beşik

Görsel 2: Uygur Türklerinin kullandıkları minder çeşitler

Görsel 3: Uygur Türklerinin “badam dobba” dedikleri baş giysisi. Üzerindeki motifin anne karnındaki bebeği temsil ettiği söyleniyor.

Görsel 11: Doktor Şemsinur Hanım'ın kliniği.

Büken, Gülay (2023). Sean R. Roberts, Uygur Savaşı Çin'in Müslüman Azınlığına Karşı Yürüttüğü İç Operasyon, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2023 /22, s. 114-119.

Sean R. Roberts, Uygur Savaşı Çin'in Müslüman Azınlığına Karşı Yürüttüğü İç Operasyon, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2023, 327 s.

[Kitap Tanıtımı / BookReview]

Gülay BÜKEN*

GelişTarihi: 30.10.2023

Kabul Tarihi: 04.12.2023

Görsel ve kültürel antropoloji alanlarında çalışmalar yürüten Sean R. Roberts 1990'da Doğu Türkistan'a yapmış olduğu ilk yolculuktan itibaren Uygurlar alanında çalışmalar yapmaktadır. Roberts'ın *Uygur Savaşı Çin'in Müslüman Azınlığına Karşı Yürüttüğü İç Operasyon* adlı kitabı, 2020 yılında Princeton University tarafından yayınlanmıştır. M. Bahadırhan Dinçaslan ve Uygur Türkleri üzerine çalışmaları olan Muhammed Akif Kalaycı'nın çevirisini yaptığı eser 2023'te Ötüken Neşriyat tarafından okuyucu ile buluşturulmuştur. Eser, yüksek lisans ve doktora çalışmaları, Uygurlarla yapılan söyleşiler, elde edilen belgeler ve videolardan hareketle hazırlanmış, uzun süreli kapsamlı bir çalışmadır.

1949'dan itibaren Çin baskısı ve esareti altında basın özgürlüğünden, insan haklarından uzak olan Doğu Türkistan ile ilgili yayınların Uygur Türklerinin asimilasyona, ayrımcılığa uğradığı ve bir milletin yok edilmesiyle ilgili Çin'in politikalarını içerirken Roberts'ın eseri, olayı "kültürel soykırım" ve "terörizm" tanımı ile Uygurların itibarsızlaştırıldığı bir bakış açısıyla diğer eserlerden farklılık göstermektedir.

Kitabın kapağında Çin askerlerinin barikadı önünde protestocu iki Uygur kadının bulunduğu bir fotoğrafa yer verilmiştir. Bu da Uygurların savaşını ve Çin'in kendileri üzerinde yürüttüğü operasyonu kabul etmediklerini göstermektedir.

*Yüksek Lisans Öğrencisi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, gulaybuenx@hotmail.com
Orcid: 0000-0001-7797-4055

Roberts'ın eseri Uygur Savaşı, Türklerin ana vatanı olan topraklarda 1933 ve 1944'te devlet kurmuş, Çin işgalinin ardından her fırsatta bağımsızlığını kazanmak için savaş veren Uygur Türklerinin "terörizm" tanımı ile Çin'in işgalini meşrulaştırmaya çalışmasının haklı bir tutumu yansıtmadığı görüşüyle, Uygur Türklerinin savaşında "terörizm" kapsamına alınması için yeterli kanıtın olmadığını ve yerli halkın hakkı olanı istediği gerçeğine ışık tutacak niteliktedir.

Eserin başında "Çevirenin Notu" (10-11), "Takdim" (12-14), "Mukaddime" (15-21) yer almaktadır.

Roberts'ın eseri "Giriş" bölümü dışında altı ana bölümden oluşmaktadır. Bölümler içerisinde birçok alt başlık bulunmaktadır. Bu yolla işlenen konuların sınıflandırılması yoluna gidilmiştir. Bu da eseri daha anlaşılır hale getirmektedir. Başlangıçta akademik dilin yoğun olarak kullanılmış olması biraz karmaşıklığa yol açmış olsa da okumaya devam edildikçe olaylar yerine oturmakta ve netleşmekte, konu daha anlaşılır hale gelmektedir. Altı ana bölümün ardından "Sonuç" bölümüne yer verilerek eser tamamlanmıştır.

Eser'in "Giriş" kısmında (23-46) çalışmanın çıkış noktasına değinilmiştir. Uygur Türklerinin kökeni, dili, kimliği, inancına yer verilen bu bölümde "terörist" ve "terörizm" kavramlarının çerçevesinin çizilmediği vurgusuyla Doğu Türkistan'ın yerli halkının terörist damgası ile marjinalleştirilmesinin içeriği açıklanmıştır. Kitabın yapısı hakkındaki bilgiler de bu bölümde yer almaktadır.

"Sömürgecilik, 1759-2001" başlığını taşıyan birinci bölüm (46-89); "Qing Fethi ve Yönetimi: Uygurlar ve Vatanları Modern Çin'in Parçası Hâline Geldiler", "Doğu Türkistan'da Cumhuriyetçi Çin ve Modern Uygur Milliyetçiliğinin Yükselişi", "Çin Komünist Yönetimi ve Yerine Getirilmeyen Etnik Özerklik Vaatleri, 1949-1980", "Reform Döneminde Uygurlar ve XUAR, 1980-2001: Uyum, Gelişim ve Yerleşimci Sömürgeciliğinin Yoğunlaşması", "Sınır Sömürgesinden Yerleşimci Sömürgeye Mi?" olmak üzere beş alt başlıktan oluşmaktadır. Bu bölümde "terörist" etiketi ile "GWOT (Teröre Karşı Küresel Savaş)"un düşmanı meşru şikâyetlerden yoksun bırakarak "aşırı İslamcı" ve "hoşgörüsüz" olma yaftasıyla harekete geçen grup olarak tanımlanması ve rasyonel olmayan bir ideolojiye bağlanması olarak gösterilmesinin aslında Uygurlar ile Çin Halk Cumhuriyeti arasındaki tarihî sorunları hiçe sayan bir yaklaşım olduğuna açıklık getirilmeye özen gösterilmiştir. Çin'in Uygur Türkleri üzerinde Qing idaresinden başlayarak klasik manada veya Avrupa sömürgeciliğinin aynısı olmayabileceği ifade edilse de benzer manada Uygur ana vatanı üzerinde hâkimiyet kurulduğu ve Çin'in Uygurlar üzerinde sömürgeci bir ulus devlet hâline geldiği, literatürdeki kaynaklarla gözler önüne serilmektedir. Modern Çin'in Uygurlar ve ana vatanları üzerinde yürüttüğü sömürgeciliğin benzersiz iki yanına da bu bölümde değinilmektedir. Bunun en önemlisi olarak görülen birincisinin 21. yüzyılda hâlâ sömürgeciliğin devam ediyor olması gösterilmektedir. Dünya sömürgeciliğinde sömürgeci ülkeler sömürgeleştirdikleri halklara vatanlarının kontrolünü ya tamamen ya da kısmen bırakmış, halkların vatanlarında bağımsız devlet kurmasına olanak sağlamış ya da bölgenin yerli halkına daha fazla hak ve imkân tanımışken Uygur Türklerinin ana vatanlarında Çin'in böyle bir dekolonizasyon sürecini hiçbir zaman yaşamadığı ortaya konulmaktadır. İkinci olarak da Uygur ana vatanının Çin'e komşu bir sömürge olması ifade edilmektedir. Bunun da iki farklı kolonyal ilişkiye neden olduğu belirtilmektedir. Bunların birisi kolonyalin metropolden kol mesafesi uzakta bir sınır sömürgesi olma ya da kolonyalin sömürgeci gücünün yönetiminde ve sömürgeci nüfusun baskın olması amacıyla iskân edilmesiyle oluşan yerleşimci sömürge anlayışı olarak ele alınmaktadır. Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurulması ile 1960 ve 1980'lerde Uygur ana vatanına getirdiği Çinli göçmenlerle bölgenin demografisi Kuzeyde Çin lehine değişse de Güney Tarım Havzası'nın çoğunun nüfus olarak ezici üstünlüğünün Uygur Türklerinde kaldığı vurgulanmaktadır. 1980'lerde Uygur Türklerini Çin'e zorla entegre etmek için artan girişimlerle sınır kolonisinden yerleşimci koloniye dönüştüğü ve bununla

ilgili tartışmalara bu bölümde yer verilmiştir. Yerleşimci sömürgecilğe geçiş esnasında Çin'in Uygur Türklerine atfettiği "terörizm" olarak tanımlanabilecek 2001'e kadar hiçbir kanıtın olmadığı da yine bu bölümde ortaya konulmaktadır. 2000'lerin başında Çin'in Uygur Türklerine ve ana vatanlarına uzlaşmacı politikalarla yaklaşmak yerine halkı marjinalleştirme stratejisi benimsediği de bu bölümde açıklanmaktadır.

"Uygurlar Nasıl Bir 'Terör Tehdidi' Oldular?" başlığını taşıyan ikinci bölüm (90-129); "GWOT Belirsiz Düşmanlarını Nasıl Tanımlıyor?", "Uygurları 'Terör Tehdidi' Olarak Damgalamak", "DTİH (Doğu Türkistan İslami Hareketi)'nin 'Terör Tehdidi' Olarak Damgalanmasının Meşrulaştırılması ve Sürdürülmesi" olmak üzere üç alt başlıktan oluşmaktadır. Bu bölümde olaylar yıllara göre gruplandırılarak tartışılmaktadır. İlk olarak Bush'un *Şeytan Eksen*i söylemiyle 11 Eylül saldırılarında teröristlere destek veren ülkelerden bahsedilirken olayın yön değiştirerek bir anda kitle imha silahları ürettiği gerekçesiyle Irak'ta rejimi değiştirmeye doğru gittiği ifade edilmektedir. Bu tip söylemlerin Çin'in işine geldiği ve bunun üzerine bütün yoğunluğunu Uygur Türklerinin GWOT kapsamında değerlendirmesi amacıyla yürüttüğü politikaya yöneltmesine açıklık getirilmeye çalışılmaktadır. Çin'in Şangay Beşlisi'nde bulunan ülkelere ve ABD'ye bunu kabul ettirmek ve Uygur Türklerinin hepsinin DTİH (Doğu Türkistan İslami Hareketi) kapsamına alınması ile ilgili çabaları değerlendirilmiş ve konuyla ilgili tartışmalara bu bölümde yer verilmiştir. Ardından DTİH'nin yerini TİP (Türkistan İslami Partisi)'in nasıl aldığına ve ikisi arasında nasıl bir bağlantı kurulduğuna değinilmiştir. Olaylar 90'lar, 2001 yılı ve sonrasında, 2008 Pekin Olimpiyatlarına kadar yıl yıl ele alınmış ve tartışılmıştır. 2008 Pekin Olimpiyatları öncesi yaşanan olaylar, spekülasyonlar ve sonrasında ortaya çıkan DTİH anlatılarına yer verdikten sonra 2008-2012 arası TİP detaylı olarak ele alınmıştır. Uygur Türklerinin DTİH veya TİP kanalıyla terörizmle ilişkilendirilmesine dair ortaya atılan çoğu iddianın sağlam temellere oturmadığının kanıtlanmaya çalışıldığı bölümün sonunda yazarın analizi ve varsayımına yer verilmiştir.

"Uygurlarla İlişkilendirilen 'Terör Tehdidi' İddiası Hakkındaki Mitler ve Gerçekler" başlığını taşıyan üçüncü bölüm (130-167); "DTİH: Hayali 'Terörist' Grubu", "Türkistan İslam Partisi, 2004-2012: Militan Kanada Sahip Bir Video Üretim Kumpanyası", "Bir Örgütü Terör Örgütü Yapan Nedir?" olmak üzere üç alt başlıktan oluşmaktadır. Bu bölümde ilk olarak DTİH ve DTİH'nin lideri olarak gözüken Hasan Mahsum'a dikkat çekilmiştir. Guantanamo'daki tutuklu Uygur Türklerinin ifadeleri ve diğer bütün araştırmalarda Uygur Türkleriyle yapılan röportajlar tek tek değerlendirilmiş, sonunda aslında terör örgütü kapsamında değerlendirilen DTİH'nin hiçbir zaman böyle bir örgütlenmeye ulaşmadığı, Çin'e karşı hiçbir faaliyette bulunmadığı gibi jeopolitik entrikaların esiri olan küçük bir topluluk olarak kaldığı kanıtlanmıştır. Devamında TİP için bir başlık atılmış 2004-2012 yılları arasında TİP hakkındaki genel bilgi ve tartışmalara yer verilmiştir. "İslam Avazı" yayın kanalı aracılığıyla kendini tanıtan TİP'in bir de "İslami Türkistan" adıyla Arapça yayınlanan dergisinin bulunduğu ve işlevleri hakkında bilgiler verilmiştir. DTİH'nin lideri olan Mahsun'la TİP arasındaki tek bağlantının Mahsun'un kadrosundaki Abdülhak'ın olduğu daha sonra bu grubun liderliğini üstlenmiş olmasına rağmen TİP'in de DTİH'nin devamı olduğuna dair hiçbir bağlantı olmadığı kanıtlanmaktadır. TİP'in el-Kaide ile aynı çizgide olmasına rağmen, el-Kaide ile ilişkisinin sadece video prodüksiyonları için finansal destek alınması olduğu ortaya konulmuştur. Yine TİP'in Çin'e karşı gerçek bir militan tehdidi teşkil etmeyen bir video propaganda örgütü olarak 2012'ye kadar kaldığı, Çin'in ise bunu bilmesine rağmen bu durumu içindeki azınlığın ve muhalefetin ezilmesi için bir bahane olarak gördüğü bu bölümde tartışılarak sonuca bağlanmıştır.

"Sömürgecilik Terörle Mücadeleyle Buluşuyor, 2002-2012" başlığını taşıyan dördüncü bölüm (168-201); "Devlet Propagandasının 'Ayrılıkçılar'dan 'Teröristler'e Geçiş ve Çin'in 'Terörle Savaşı'nın İlk Yılları', "2009 Urumçi İsyanlarından Önce" "Batı'yı Geliştirme"

Projesi: Entegrasyon mu Yoksa Yerleşimci Sömürgeciliği Mi?”, “Uygurların Modernizasyon ve Terörle Mücadele Adına Asimile Edilmeleri”, “Kırılma Noktaları: 2008 Olimpiyatları ve 2009 Urumçi İsyanları”, “Hızlandırılmış Gelişim, 2010-2012”, “Uygur Direnişi ve Devletin Terörle Mücadelesi, 2010-2012” olmak üzere altı alt başlıktan oluşmaktadır. Bu bölümde Çin'in insan haklarını askıya almak için bir kılıf olarak kullandığı terörle mücadelenin nasıl bu noktaya geldiği anlatılmıştır. Batıyı geliştirme projeleri kapsamında Uygur nüfusunun çoğunlukta olduğu Güney için iki kritik kalkınma projesinin Taklamakan Çölü Otoyolu ve Urumçi Kaşkar Yeni Demiryolu hattıyla gerçekleştirilmeye çalışıldığı, bunun neticesinde sınırdeki ulusal azınlık bölgelerine artan Çinli göçü ve Çin nüfusunu homojenize etme çabaları, yine kentsel dönüşüm ve Batı'yı geliştirme kampanyası ile Kâşgar'da Uygur Türkleri için önemli tarihî alanların yok edildiği, iki dilli eğitimle örtülü bir tek dil eğitim politikasının uygulandığı, Şincan Sınıfı Okullar, Uygur kadınlarının Çinlilerle birlikte çalışmak ve yaşamak adı altında fabrikalarda çalışmak üzere Çin'in iç bölgelerine gönderildiği, programı reddedenlerin ailelerinin “aşırılıkçı” ve “terör sempatzı” şüphelisi olarak gösterilmesi yoluyla insanların programa katılmaya mecbur edildiği açıklanmaktadır. Ardından 2009'da 2 Uygur işçinin haksız suçlama ile öldürülmesi sonucu Uygurlar tarafından başlayan, hiçbir silahlı eylem içermeyen protestoların terör eylemi kapsamında bastırıldığı belirtilmektedir. Bu ve bunun gibi birçok olayın Çin tarafından terörle mücadeleye dâhil edildiği kanıtlarıyla bu bölümde açıklığa kavuşturulmuştur. Bu bölümde ayrıca 2012'de yaşanan şiddet olayları ve bu olayların kolluk kuvvetleri ile Uygur Türkleri arasında yaşanan çatışmaların kitaptaki “terör” tanımına uymadığı yine TİP'in çektiği Uygur Türklerini destekleyen ve cihada davet eden videolarla Çin'e hizmet ettiği, devletin Uygurların hakkını askıya alarak terörle mücadele kehanetiyle Çin halkını Uygur Türklerine özgü bir “İslamofobi” ve “terörle mücadele” kavramıyla körüklediği delilleriyle ortaya konulmaktadır.

Robert Merton'un çalışmasından adını alan “Kendi Kendini Gerçekleştiren Kehanet ve ‘Halkın Terörle Savaşı’, 2013-2016” adlı beşinci bölüm (202-245); “Kendini Gerçekleştiren Kehanetler ve Uygur Militanlığı”, “Artan Şiddet, Terör ve Aşırılıkçılıkla Mücadele, 2013”, Dönüm Noktası: Mart-Mayıs 2014”, “Halkın Terörle Savaşı, 2014-2016”, “Ana vatandan Göç”, “Suriye’de TİP”, “Yaklaşan Fırtına” olmak üzere yedi alt başlıktan oluşmaktadır. Bu bölümde Uygur Türkü bir ailenin Tianenman Meydanı'na SUV aracıyla giriş yaptıktan sonra Çin'in bilinen bir sarayında kamyonun alev alması olayının ardından Lukçun, Maralbeş'inde yaşanan olaylara yer verilmiştir. Bu olaylardan sonra yayınlanan 11 nolu belge olarak bilinen yasayla “aşırılıkçılıkla mücadele”, “güzellik projesi”, “toplum işçileri” uygulamalarıyla Uygur Türklerinin üzerinde artan baskı vurgulanmaktadır. Kunming Tren İstasyonu, Urumçi Tren İstasyonu gibi Uygur saldırılarından sonra Çin tarafından ilan edilen “Halkın Terörle Savaşı” ile olayların iyice tırmandığı, baskının gitgide arttığı belirtilmektedir. İkinci Çalışma Forumu'yla kalkınmanın yerine istikrarın önem kazanmasının anlatıldığı bu bölümde; din işleri düzenlemeleri, evden eve düzenli denetimler, yapılan baskınlarla Uygur Türkleriyle güvenlik aygıtı arasındaki çatışmaların tırmandığı ve olayların Uygur Türklerinin katledilmesine dönüşerek halkı travmatize ettiği ile ilgili ayrıntılar da yer almaktadır. Bunun üzerine Uygurların ana vatanlarından göçü, göç sürecinde yaşanan zorluklar, TİP'in Suriye’de tekrar gün yüzüne çıkmasına ve Uygur Türklerinin bununla olan bağlantılarına bu bölümde değinilmiştir.

“Kültürel Soykırım, 2017-2020” adlı altıncı bölüm (246-288); “Uygur Kimliğine Sistematik Saldırının Temelleri”, “Uygulayıcı Chen”, “Ve Çekiç İniyor: 2017”, “Hapis ve Toplama Kampı Sistemi”, “Kampların Dışındaki Gözetim ve ‘Aşırılıkçılık’ Algoritması”, “Melezleştirme Başlıyor: Uygur Kimliğinin Yok Edilmesi ve Değiştirilmesi”, “Uygur Ana Vatanının Dönüştürülmesi”, “Köklerini Kırma” olmak üzere sekiz alt başlıktan oluşmaktadır. “Terörle Mücadele Yasası” ve “Dini İşler Yönetmeliği” ile bağlantılı olan ve “aşırılıkçıları” hedef aldığı iddia edilen aslında tamamen dini ve kültürü yok etmeyi hedef alan

uygulamalar tek bir elden değil bir bütün hâlinde uygulandığı zaman Uygur Türklerine nasıl bir tehdit, korku oluşturduğu bu bölümde tartışılmaktadır. Hapis ve toplama kamplarının yanı sıra “yeniden eğitim” “kırsal emek fazlası” programları, “uydu fabrikalarının inşası” ile “yoksulluğun sanayi temelli olarak azaltılması” kapsamında nasıl bir soykırıma dönüştüğü gözler önüne serilmektedir. İnsanların CCTV kamera ağırları “kolay polis noktaları” yanında ücretsiz sağlık muayeneleri gibi yollarla verilerinin toplanması ve bunlar neticesinde hızlı bir şekilde “sapkın” veya “normal” olarak sınıflandırılarak yukarıda bahsedilen eğitim programlarına ya da kamplara dâhil edilmelerinin detaylarına da bu bölümde yer verilmiştir. Gerek bu alanda yapılan çalışmalardan gerekse de kamplardan kurtulabilen kişilerin görüşlerine de yer verilmiştir. Uygur Türklerinin dönüştürülmesinde ailesi “kırsal emek fazlası” ve “yeniden eğitim” programlarına dâhil edilen çocukların da dönüşümde nasıl hedef alındığı detaylandırılmıştır. Yine Uygur Türklerinin kültürel kimliğini yok etmek için uygulanan Çinli erkekler ve Uygur kadınların evlendirilmesinde gönüllülük gibi gözükten zorunluluğun ayrıntılarına yer verilmiştir. Bütün programların altında yatan ve Uygur Türklerinin korkuyla bu programlara yönelmeleri gerçeği vurgulanmıştır. Kültürel kimliğin bir parçası olan camilerin, mezarlıkların, sufi türbelerinin ve Uygur evlerinin de hangi kapsam altında yok edildikleri açıklanmış ve bunlarla ilgili sayısal verilere de yer verilmiştir. Uygur Türklerinin kültürlerini yok etmek, köklerini koparmak için hayata geçiren uygulamalar tek tek ele alınmıştır.

Eserin “Sonuç” bölümünde (289-305) Uygur Türklerine uygulanan kültürel soykırımın mantıksal sonuçlarının ve GWOT’un geleceği üzerinde etkilerinin neler olabileceği ile Uygur Türklerinin yaşadığı trajedinin daha da kötüye gitmesine engel olmak için neler yapılabileceği tartışılmıştır. Olası uzlaşmacı çıkış yolları üzerinde durulmuş olsa da bütün çıkış yollarının sonunda Uygur halkının marjinalleşmesinin kaçınılmaz olduğu vurgulanmıştır. Yine çıkış yollarında etkili olabilecek faktörlerden Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye, Azerbaycan, Kanada, Avrupa ve Avustralya’daki diasporasının şimdiye kadar oynadığı ve oynayabileceği roller üzerinde durulmuştur. TİP’le ilgili faktörlere değinilmiş, Uygur ana vatanındaki kültürel soykırımın etkisinin hafifletilebileceği ya da engellenebileceğine dair umudun varlığına işaret edilmiştir. Çin’in Uygur ana vatanındaki eylemlerini ağır insan hakları ihlali olarak 2019’da Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’nda 23 devlet kınarken buna yanıt olarak 54 ülkenin Çin’in insan hakları sicilini takdir ettiği ve bunun arkasında yatan gerçeğinse ekonomik kaygılar olduğu ifade edilmektedir. Uluslararası toplumun terör kavramını yeniden tasavvur etmemesi ve 2022’de Boaz Ganor tarafından ortaya atıldığı şekilde GWOT’un devam etmesi neticesinde savaşın sonsuza kadar olacağı ve insani vahşetin körüklenmeye devam edeceği de bu bölümde öngörülmektedir. Uygur krizinin daha da kötüye gitmemesi için Çin mallarının dünya genelinde tam olarak boykot edilmesi, büyük fonların ve kurumsal yatırımcıların Çin hisse senetlerini ellerinden çıkarması, Uygur ana vatanında faaliyet gösteren veya tedarik zincirlerinde zorla Uygur işçi çalıştıran uluslararası firmaların da bu yönde hedef alınması gibi reçetelere yer verilmiştir. Yine dünya halklarının bugün Uygur Türklerinin başına gelenler hakkında seslerini yükseltmemesi ve Çin Halk Cumhuriyeti’ne tavrını değiştirmesi için baskı yapmamaları, devletlerin egemenliklerinin kutsiyetine dayanarak küresel baskı ve etnik temelli nüfus kontrolü uygulama hakları için çok tehlikeli bir emsal teşkil edeceği uyarısı da bu bölümde yapılmaktadır.

Eserde Metodolojiye Dair Bir Not (306-309), Transliterasyon ve Yer Adları (311), Kısaltmalar (312-313), Teşekkür (315-317), Dizin (319-327)’de yer almaktadır.

Roberts’ın eseri Çin ile Uygur Türkleri arasındaki savaşın 1759’dan günümüze kadarki sürecini çok yönlü olarak ele alması açısından önemlidir. Bunun yanı sıra Çin’in iç meselesi olarak gördüğü Uygur Türklerine uyguladığı baskı, şiddet, asimilasyon ve kitabın deyiimiyle kültürel soykırımın fitilini ateşleyen, 11 Eylül saldırıları sonucunda ilan edilen terörle

küresel savaşa dayandırılması dikkat çekicidir. Eserde Uygur ana vatanında yaşananların sadece Uygurlarla kısıtlı kalmadığı, bundan etkilenen Narendra Modi, Keşmir, Filistin gibi bölge ve devletlerin olduğu vurgusu yapılmaktadır. Eser yaşananların dünya genelinde gelecekte bununla da sınırlı kalmayacağını göz önünde bulundurulması uyarısında bulunmaktadır. Durumun farkına varılıp küresel anlamda bir tedbir alınmasını öngördüğü için ayrı bir önem kazanmaktadır. Öte yandan yerleşimci sömürgecilik ve kültürel soykırım olarak olayların ele alındığı eserde, Uygur Türklerinin nükleer denemeler, yargısız infazlar sonucunda yok edilmesine yok denecek kadar az değinilmiştir. Eserde bu yöndeki eksiklikte ilk etapta göze çarpmaktadır.

Kısaltmalar

GWOT	Teröre Karşı Küresel Savaş
DTİH	Doğu Türkistan İslami Hareketi
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
TİP	Türkistan İslami Partisi
CCTV	Close Circuit Television (Kapalı Devre Televizyon)

Kaynakça

Roberts, Sean R. (2023). *Uygur Savaşı Çin'in Müslüman Azınlığına Karşı Yürüttüğü İç Operasyon*. (çev.: M. Bahadırhan Dinçaslan ve Muhammed Âkif Kalaycı). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Yıldız Öztürk, Selma (2023). Gökbeý Uluç vd., İrk Bitig Qedim Uyğur Dilinde Yazılmış Fal Kitabı, İstanbul: Kutlu Yayınevi Akademik Bilim Yayınları, 2022, 118 s., *Uluslararası Uyğur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2023 /22, s. 120-123.

Gökbeý Uluç vd., İrk Bitig Qedim Uyğur Dilinde Yazılmış Fal Kitabı, İstanbul: Kutlu Yayınevi Akademik Bilim Yayınları, 2022, 118 s.

[Kitap İncelemesi / Book Review]

Selma YILDIZ ÖZTÜRK*

Geliş Tarihi: 06.10.2023

Kabul Tarihi: 12.12.2023

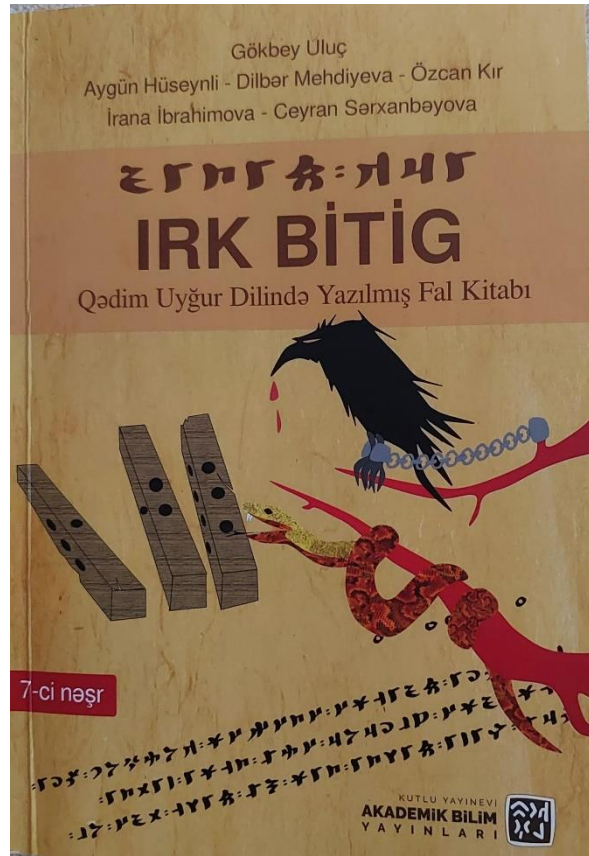
Türk diliyle ilgili çalışmalar yürüten Gökbeý Uluç, Aygün Hüseyinli, Dilber Mehdiyeva, Özcan Kır, İrana İbrahimova, Ceyran Sərxanbəyova tarafından hazırlanan İrk Bitig Qadim Uyğur Dilinde Yazılmış Fal Kitabı adlı eser, 2022 yılında Akademik Bilim tarafından yedinci baskı olarak yayımlanmıştır.

İrk Bitig, Eski Uyğur Türkçesi ile yazılmış fal kitabıdır. Kitap, 7-ci Neşr üçün Önsöz, Umumi Malumat, Kitap Adının Menşei, Orijinallığı, Yazı, Tarixi, İrka Nece Bakılır? Çubuqlar, İrk Bitig'in Mezmunu, İrk Bitig Elifbası, İrklar, Sözlük, Sayı-ırk bölümlerinden oluşmaktadır.

Yazar; İrk Bitig'in Çin'in Qansu eyaleti Bin Buda Mağaraları'nda bulunduğunu ve günümüzdeki tek nüshasının British Müzesinde Şark Yazılı Abideleri bölümünde 8212 sayı ile kayıtlı olduğunu bildirmektedir. Ayrıca eserin Türk runik yazısı ile el yazması olarak ele alınmış tek eser olduğu belirtilmektedir. Eserde 65 adet fal bulunduğu ifade edilmekte olup 57 sayfa Türkçe metin bulunduğu, önceki süreçte boş bırakılan sayfaların olduğu ancak bu boş sayfalara sonradan Çince yazılar yazıldığı aktarılmaktadır. İrk Bitig'in yazılma tarihi kesin olarak bilinmemektedir.

Söz konusu eserde, konu üzerine çalışmaları bulunan Talat Tekin'in İrk Bitig neşrinden ve diğer çalışmalarından istifade edilmiştir. Eserin dördüncü baskısı sırasında Talat Tekin vefat etmiş ve eserin bu baskısı yazarlar tarafından hocaları Talat Tekin'e ithaf edilmiştir.

Eserin kapağında, ırk okumalarında zar yerine kullanılan üç adet noktalı çubuk, ırklarda bahsedilen kuzgun ve dala sarılmış altın başlı yılan görselleri detaylı bir şekilde resmedilmiştir. Bu figürler, ırklarda bahsedilen sembollerdir. Yazar, ırklarda bitkilerin ve hayvanların, farklı yaşam biçimlerinin önemi vurgulamakta olup önemli anlamlara sahip

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-posta: slmyldz80@hotmail.com
Orcid: 0009-0002-6743-3903

olduğunu hatırlatmaktadır. Fallarda hayvan figürlerinin, coğrafya ve yaşam biçimlerinin belirgin izler bıraktığı eserde açıklamaktadır. Bunun için eserin kapağında bu figürlerin kullanılması dikkate değerdir. Ayrıca kapakta runik harflerle yazılmış "ırk" (fal) ve Azerbaycan Türkçesiyle yazılmış bir açıklama bulunmaktadır, bu da içerikle kapak arasında uyum olduğunu göstermektedir.

Eserin "Ön Söz"ünde, önceki baskılardan farklı olarak Türkiye Türkçesine aktarımının da bu baskıya ilave edildiği ifade edilmektedir. "Umumi Malumat" bölümünde Irk Bitig'in genel özellikleri, bulunduğu konum, bulunuş tarihi, şu anda nerede muhafaza edildiği ve toplam kaç sayfadan oluştuğu gibi detaylar hakkında bilgi verilmektedir. Ayrıca Irk Bitig üzerine yapılan araştırmalara dair bilgiler de sunulmaktadır.

"Kitap Adının Menşei" bölümünde, ırk ve bitig kelimelerinin menşei ve anlamı hakkında bilgiler verilmektedir. Bölümde "Irk Bitig" ifadesinin dilimize "fal kitabı" olarak aktarıldığı belirtilir. Irk kelimesi Arapça "bitkinin kökü" manasındadır ancak sonradan değişik anlamlarda da kullanıldığı ve XVI. asırda dilimize geçtiği bildirilmektedir. Irk kelimesinden fal olarak istifade edildiği, "Iraq Bitig" olarak okunduğunda "uzakların kitabı" manası olduğu, Türkçe'de "ırklamak" sözcüğünün fala bakmak, sağaltmak manası olduğu açıklanmakta ve "Iraq Bitig" in gaipten haber vermek anlamında da kullanılabileceği ve böylece bir anlam kaybına uğramayacağı savunulmaktadır.

"Orijinalliği" bölümünde, Irk Bitig'in orijinal olmadığını düşünen araştırmacılar mevcuttur ancak ırkların dağınık olması, belli bir kayıt ve nizamda bulunmamasından dolayı yazarlar eserin orijinal olduğu kanaatindedir. Eserin sonunda "Sangun İteçuk için yazdım/tercüme ettim" yazması eserin orijinal olduğunun kanıtı olarak değerlendirilir. Irk Bitig'in "Yi Çing"den tercüme olduğunu düşünenlerin de bulunduğu ancak "Yi Çing" in 64 metinden ibaret olduğu ve bunun değişimler kitabı olarak inkişaf ettirenin Konfiçyus olduğu dile getirilir.

"Yazı" bölümünde, Irk Bitig'in Gökbey Uluç vd. tarafından ele alınan eserde Türk damgalarıyla yazıldığı belirtilmektedir. Orijinal Irk Bitig kitabının başında Çince metinlerin olduğu ve bu Çince metinlerin ne zaman yazıldığına dair kesin bilginin bulunmadığı bildirilmektedir. Bununla birlikte günümüzde ilmî makalelerde, farklı diller makaleye nasıl ekleniyorsa o anda da böyle bir olasılığın olabileceği dile getirilir. Irk Bitig'in yazımında (e) harfinin olmadığı, yerine (i) harfinin kullanıldığı, (ş) sesinin varlığının netleşmediği dönemde (s) sesinin damgalarla ifade edildiği belirtilmiştir. Bu durumla, harf yazım sırasının henüz istikrara kavuşmadığı ve eserin geçiş döneminde yazıldığı düşünülmektedir. Şimdiki zaman eki olarak (mis) şeklinin kullanıldığı da belirtilmiştir.

"Tarixi" (Tarihi) bölümünde, Irk Bitig'deki harf ve ses değişikliklerine bakıldığında bu kitabın Orhun Yazıtları'ndan sonra yazıldığı ve Uygurlarda lehçe farklılığının oluştuğu bildirilmektedir. Yine Irk Bitig'de geçiş evrelerinin yaşandığı, fiillerin ve kelimelerin farklı anlamda kullanıldığı açıklanmaktadır. Yazarlar ses değişimlerinden hareketle Irk Bitig'in Orhun Yazıtları'nın ve Dîvânu Lügâti't-Türk'ün yazıldığı dönemin arasında yazıldığını düşünmektedir. Irk Bitig'in son bölümünde "Kaplan yılı ikinci ay, on beşi" yazması hasabiyle araştırmacılar eserin 7 Mart 930 veya 4 Mart 942 yılında yazılmış olabileceği savında bulunurlar. Talat Tekin Irk Bitig'in 9. yüzyılda yazıldığını, Marsel Erdal ise VIII. ile IX. yüzyıl arasında yazıldığını iddia etmektedir.

"Irka Nece Bakılır?" (Irka Nasıl Bakılır?) adlı bölümde fal bakma süreci anlatılmaktadır. 1, 2, 3, 4 noktalı çubukların atılması ve gelen numaraya göre falın okunması hakkında bilgiler verilmektedir. Her çubuğun 3 kez atılmasıyla 64 farklı ırk gelme olasılığı bulunduğu ifade edilmektedir. Ancak yazar Irk Bitig'de 65 ırk olduğunu belirtmekte ve bu sayıların "olcay" (şans) sayıları olarak adlandırıldığını kaydetmektedir.

“Çubuqlar” (Çubuklar) bölümünde, çubuk sayısının önemine değinilmekte ve atılan çubukların okuma sırasının belli olmadığı ancak yazı kaydı sağdan sola doğru olduğu için okuma sırasının da muhtemelen öyle olduğu tahmin edilmektedir. 1 ya da 3 çubukla bakma ihtimalini değerlendiren yazarlar, 3 çubuk olma ihtimalinin daha yüksek olduğu kanısındadır. Çubukların taş ya da ahşap, kemik olma ihtimali üzerinde durulur.

“İrk Bitig’in Mezmunu” (İrk Bitig’in İçeriği) bölümünde, İrk Bitig’de 67 madde görünse de bunların 65’inin fal, 2’sinin de nihai sonuç olduğu; 65 faldan 39’unun olumlu, 19’unun olumsuz, 7’sinin ise yorumsuz olduğu bildirilmektedir. Sonuçların çok iyi (anyıg edgü ol), iyi (edgü ol), çok pistir (anyıg yablak ol), berbattır (yabız ol), pistir (yablak ol) şeklinde yazıldığı dile getirilir.

“İrk Bitig Elifbası” (İrk Bitig Alfabesi) bölümünde, alfabenin ünsüzler ve ünlüler; ünsüzlerin ise kalın, ince ve tek sesli harfler olarak ayrıldığı bildirilir. Eserde ayrımlara şu şekilde yer verilmiştir:

Ünsüz İnceler: eb, ed, eg, ek, el, en, er, es, et, ey

Kalın İnceler: ab, ad, aq, ak, al, an, ar, as, at, ay

Tek Sesliler: aç, em, ap, az, ök, ot, anç, enq, ant, any, ok, up

Sesliler: a/e, ı/i, ü/ö, u/o olarak belirtilmiştir.

“İrklar” (fallar) bölümünde, her yorumun başında minik dairelerin farklı olasılıkla bir araya gelerek oluşturduğu üçlü gruplar yer almakta olup altında ise Türk runik yazısı şeklindeki orijinal yorumu bulunmaktadır. Yine alt kısımda Azerbaycan ve Türkiye Türkçesine transkribe edilmiş hâli yer alır. Bazı açıklamalara da dipnotta değinilmiştir.

Eserde İrk Bitig’in şairane ve edebî bir dile sahip olduğu vurgulanmaktadır. İrkların bir kısmı birinci şahıs, diğer bir kısmı ise üçüncü şahıs tarafından anlatıldığı fakat birinci şahıs tarafından anlatılmaya başlanıp üçüncü şahsın ağzından tamamlanan ırkların da bulunduğu bildirilmektedir.

Bu eser ile İrk Bitig’de kötü talihten kurtulmak için kurban kesme (41. ırk), eve bağlılığın önemi (42. ırk), gördüğü zarardan ders çıkarmayanın daha beter olacağı (49. ırk) gibi inanma biçimleri ve değer yargılarının da bulunduğu anlaşılmaktadır. Tanrı ile diyalog ya da Tanrı’nın konuşması şeklinde olan ırkların da mevcut olduğu görülmektedir. 47. ırkta insanın Tanrı’ya yaklaşarak şans istemesi, Tanrı’nın da ona şans vermesi ve güzel sözler söylemesi; 48. ırkta yaşlı yol Tanrı’sının insanlarla konuşması buna örnek olarak gösterilebilir.

“Sözlük” bölümünde, Uygur Türkçesiyle yazılmış ırkların bilinmeyen ve değişmiş kelimelerin anlamı Azerbaycan Türkçesi ile açıklanmaktadır.

“Sayı-ırk” bölümünde, çubukların olasılıkları verilerek hangi ırka denk geliyorsa kitaptaki sayfa numarası gösterilmiştir.

Sonuç olarak yazarlar, İrk Bitig’in okuyanlara ve topluma öğütler vermek amacıyla yazılmış olduğu görüşündedir. Böylece oluşturulmak istenen toplumsal nizamın kitabın ilgililerine aktarıldığı ve bu yüzden İrk Bitig, yazıldığı dönemin kültürünü yansıtmakla beraber arka planında geneli biçimlendirme amacı taşıması nedeniyle ideolojik yönü de bulunan bir metin özelliğinde olduğu ifade edilir. Türk tarihinin ilk yazılı fal kitabı olan İrk Bitig’i konu alan “İrk Bitig Qadim Uygur Dilinde Yazılmış Fal Kitabı” adlı eser, Türk runik yazısı, dili, kültürü, yaşam tarzı hakkında farkındalık oluşturan bir eserdir. Çalışma, İrk Bitig üzerine Türkiye’de ve Azerbaycan’da yapılan çalışmalar arasında yer almakta ve önem arz etmektedir. Bu eser; Uygur yazısı, dili, yaşam tarzları, kültürü, üzerine yapılacak olan yeni çalışmalara kaynak teşkil edecek ve yol gösterecek bir çalışma hüviyetine sahiptir. Yazar,

konu üzerine çalışma yapanlar ve yapmayı düşünenler için Irk Bitig okumalarını YouTube (URL-1) üzerinden de anlattıklarını ve bu anlatımlar sayesinde de konunun pekiştirilmesine olanak sağladıklarını dile getirmektedir.

Kaynakça

Tekin, Talat (2017). *Irk Bitig*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Uluç, Gökbeı vd. (2022). *Irk Bitig Qedim Uyğur Dilinde Yazılmış Fal Kitabı*. İstanbul: Kutlu Yayınevi Akademik Bilim Yayınları.

İnternet Kaynakları:

URL-1: https://www.youtube.com/watch?v=Rllgwr_0870 (Erişim: 04.10.2023).

ULUSLARARASI UYGUR ARASTIRMALARI DERGISI

ISSN: 2458-827X

www.uygurarastirmalari.com

uygurarastirmalari@gmail.com

